

Complete

Kalamadhava

~ श्री ३५५ ए० ~

॥

3/19

41

382

माध०
॥१॥

॥ श्रीमे नमो गणधिपतये नमः ॥ श्रीरक्त ॥ वागीशायः सुमनसः सर्वो धामा मुपक
मे ॥ यं न त्वाकृत कृत्याः स्युस्तं न मा मिग जाननं ॥ १ ॥ सोहो प्राप्य विवेक तीर्थ पदवीमा
म्नाय तीर्थे परं मज्ज सज्जन संगे पुण्य तीर्थ निपुणः सह तं तीर्थं अयन् ॥ लब्ध्वा मा क
उ यन् प्रभाव लहरी श्रीभारती तीर्थ तो विद्या तीर्थ मुपाश्रयन् हृदि भुजे कंठ म श्री
व्याहते ॥ २ ॥ सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्य धश्च नुर्वेदिता पंचस्कंध सह
कृतीषड न्यय दृढः ससांगर सर्व सह ॥ अष्टव्यक्तिध कलाधरो नवनिधिः पुष्पादृश प्र
त्ययः स्मर्त्तेष्टाय धुरंधरो विजयते श्रीबुक्क ए क्षमापतिः ॥ ३ ॥ व्याख्याय माधवा
चार्यो धर्मनिपात शरानथ ॥ तदनुष्ठान कालस्य निर्णयं वक्तु मुद्यतः ॥ ४ ॥ व्या
मूढा न मिह तनुभ तां जाह्नवी तीर्थ मे कं विद्या तीर्थं प्रकृति विमलं स द्विवेकोदया
नां ॥ सर्वेषां प्रतप्यथ मसुखदं भारती तीर्थ माहुस्तद्वा वाग्मे विपुल मनसो निर्ण
ये शक्ति रस्ति ॥ ५ ॥ अर्थे नु कं म्यते श्लोके निश्चितो निर्णिना पितः ॥ तावत्तेवानु

॥१॥

तिष्ठा सुनिः संदेहः प्रवर्ततां ॥ ६ ॥ ततो मीमां सुचित्तस्य समाधाना यत सुनः ॥ विवरिष्ये यथान्या
यं श्रुति स्मृति वचो बलात् ॥ पंचप्रकरणमत्र तेषु मोक्षोत्तपोद्भावत्सरो ॥ प्रतिपद्येति थयो न
क्षत्रादिरितिकमाह ॥ ७ ॥ उपोद्घाते काल सत्वं तस्यै निर्णय योग्यता ॥ इत्येवो नित्य काला त्मा विं
तनीयः सकर्मसु ॥ जन्य काले ह्यमुख्य त्वमुक्तमेतच्चतुष्टयं ॥ अद्याय न तु मासाश्च पक्षः प्रकर
णान्तरे ॥ अष्टः पंचविधः चांद्रो व्रता दौ तिल क दिके ॥ सुजन्मा दिव्रते सौरो गोसत्रादिषु साव
नः ॥ त्रयोप्याचार्य सेवा दौ विकल्पं ते निजेष्टया ॥ आयुर्दायेतु नाक्षत्रो बाह्ये स्यो धिवत्स
रः ॥ चांद्राणां प्रभवादा नां पंचके पंचके युगे ॥ संपरिदिद्विदित्येतच्छ्रुत्वा पूर्वस्ति वत्सरा ॥
तिष्ठो यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयते त्रतु ॥ उग्रैर्कर्मणि शोते च क्षोयने दक्षिणे उत्तरे ॥ वसंता र्कतवो
द्वेधा चांद्राः सौ राश्व चांद्रजाः ॥ चैत्राद्या अथ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः ॥ तेषां धानादय
स्तद्वर्णमुर्ति निव्रत पूजनं ॥ मासास्तु सावनः सौ रश्चांद्रो नाक्षत्र इत्यमी ॥ दशान्तः पौर्णिमांते
वा चांद्रो सौ वैश्वविप्रयोः ॥ सौरो रातः सावनस्तु यज्ञे योतिषिके परः ॥ माघादिमास भेदे
पुनित्थानादयः स्मृताः ॥ चांद्रो धिमा सो संक्रांतः सौ तर्भवति वीतरे ॥ असंक्रां

माध०

॥२॥

तावेकवर्षेद्वौवे सं३ सर्पआदिमः॥ क्षयमासो द्विसंक्रांतः सर्वाहस्पतिसंस्तकः॥ त्रयस्त्यज्यावि
वाहादौ संसर्पहस्यतीउभौ॥ शुद्धौ श्रौते तथास्मात्ते मलमासो विविच्यते॥ काम्यारंभंतत्स
मासिमलमासे विवर्जयेत्॥ आरब्धं मलमासात्कुरुकुं सत्रादिकं तु यत्॥ तत्समाप्यं साव
नस्यमासस्यानतिलंबनात्॥ आरंभाच्चा समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चे न्नलिप्सुचः॥ प्रवृत्तमखि
लं काम्यंतदनुष्ठेयमेव तत्॥ कारिरीदितुयकाम्यंतस्यारंभसमापने॥ कार्यकालचिंतबस्य
प्रतीक्षया यअसंभवात्॥ अनन्यगति कं नित्यं अग्निहोत्रादिनत्यजेत्॥ गत्यंतरयुतं नित्यं सो
मयागादिवर्जयेत्॥ अगतिग्रहणास्नानं जातेष्टिर्गति संयुता॥ दूयं नैमित्तिकं तस्याव्यव
स्थानित्यवन्मता॥ शुद्धमासमृतानां स्यान्मलिने प्रथमादिकं॥ मलमासमृतानां तु मले स्या
दादिको तं॥ देवे मुख्यः शुक्लपक्षः रुध्मः पित्र्ये विशिष्यते॥ तृतीये तु प्रकरणे वृद्धि ता प्रतिप
तिथिः॥ प्रतिपन्नामवित्तेया चंद्रस्य प्रथमालका॥ शुक्लपक्षे विशेषेण चंद्रकृष्णपक्षे विनिःसरे
त्॥ शुद्धाविध्यातिथिः शुद्धाहोनातिथिः॥ ध्या न्ययाहोना उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त
तैकैः॥ सायंतैत्तरया तद्वत् न्यूनयानां तु विध्यते॥ वेध्या च त्रिमुहूर्तै व न न्यूनानां वेधे धमह

॥शिव॥

॥२॥

ति॥ शुद्धायां नास्ति संदेहो द्वे वेपि त्रये च कर्मणि॥ उपवा सश्चैक भक्तं न त्त्वा या चितं वृतं॥ दा
नं च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते॥ एको द्विषं पार्वणे च पि अं द्वि विधमयीते॥ शुक्ले पक्षे
६ दर्श विद्वा कस्मे विधा द्वितीयया॥ उपोष्या प्रति पक्षे मुख्यस्यादापराह्नि की॥ तदभावे तु
सायान् नृव्यापिनी प्रतिगृह्यतां॥ प्रातः संगवमध्याह्नौ पराहुः सायमित्यसौ॥ अत्राह्नः पंच
धा भागो मुख्यो द्विष्यादि भागतः॥ अभावे पि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते॥ तिथिस्त्रियाममी
र्वा कृचे तिथ्यंते पारणं भवेत्॥ बलयु सवेतु पूर्वैक रूप वा सवदा चरेत्॥ मुख्य तिथ्यं तरायेतु
तिथि शेषो पि गृह्यतां॥ शुद्धाधिकतु रुहमापि पूर्वा संपूर्ति संभवात्॥ गृहीतव्यात्वे क भक्ते मध्या
नृव्यापिनी तिथिः॥ परे द्युरेव पूर्वै द्युरेवं व्याप्तिर्दिन द्वये॥ नो भयन्नो भयत्रो सा म्यवेषम्यमि
त्यमी॥ षट्पक्षारत्नत्र चैक क व्यसौ सैवात्र गृह्यतां॥ दिन द्वये पितृव्यासाव व्यासौ चैक देशा
तः॥ समव्यासौ च पूर्वै बवैषम्येप्यधिके ष्यतां॥ अन्यां गस्यै क भक्तस्य काल वः स्त्यनुसारतः॥
उपवास प्रति निधो स्तिथिः स्यादुपूर्वा सवदा॥ प्रदोष व्यापिनी न के तिथ्य व्याप्तिर्दिन द्वये॥ अ
व्याप्तिर्वा धवांशे न व्याप्तिः स्यात्सर्वथोत्तरा॥ सौर नक्षत्रे तु सायान् नृव्यापिनी न प्रदोषगा॥ अया

माध०

॥३॥

चित्तेपि तिथयः स्वाकार्य उपवासवत् ॥ सोदयत्रिमुहूर्तो यांकुर्योर्दो नवतानि च ॥ उभयत्र तथा
लेतु पूर्वैकस्तदनुष्ठितिः ॥ २ ॥ परत्रैव तथा त्वेत्तु वीगा ह्यतिथि क्षये ॥ तिथेः साम्ये च वक्ष्यौ च ग
द्यतां तिथिरुत्तरा ॥ अस्य त्रैवे कदेशस्य व्यासौ पूर्वैव गद्यतां ॥ एको द्विषे तु मध्याह्न युक्तास्या
दक भक्तवत् ॥ एकदेशे स्तमव्यासौ क्षये पूर्वा न्यथोत्तरा ॥ कुतपाद्यपराह्णं तव्या पिराद्विकु
त्तमा ॥ तदभावे पराह्णस्याव्यासिका गद्यतां तिथिः ॥ क्षये पूर्वोत्तरा वक्ष्यौ व्यासि श्वेदपराह्णयोः
न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धि क्षयादूर्ध्व तिथेस्तौ ॥ साम्ये तूर्ध्व तिथे ग्राह्या पराविक्षेव वक्षि वत् ॥ न स
शस्य पराह्णे चैत्तु वीगा कुतपो वत् ॥ वैषरम्ये नैकदेशस्य व्यासौ ग्राह्या महत्त्वतः ॥ याम्ये न चैक्ष
येत्तु वीगा पराह्णस्यावृद्धिसाम्ययोः ॥ वृद्धिसाम्यक्षया ग्राह्य तिथिगानोर्ध्वगो ह ॥ द्वितीयाद्यास्तु पूर्वा
तास्तु र्यप्रकरणे दिताः ॥ संचारणीयः साम्यादिः तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥ क्वचित् क्वचिद्विशेषोऽस्ति
सोयमत्राभिधीयते ॥ पूर्वैद्युरसति प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा ॥ सा द्वितीयापरापोष्या पूर्वविधा
तथापरा ॥ रंभतृतीयापूर्वस्यादुत्तरास्यादुत्तरां तरे ॥ परेद्विनास्ति चेत्तु पूर्वविधाप्यस्तु व्रतां त
रे ॥ मुहूर्तमात्रसत्वेपि दिने गौरीव्रतं परे ॥ शुद्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रशंसनात् ॥ चतुर्थस्तु

॥शिव॥

॥३॥

माध०
॥४॥

तिच॥ शुद्धायामपि विधायो न संभाव्येत्तरातिथिः॥ शुद्धाधिकायां योगश्चेदेकस्मिन्नादिनद्वये॥ नेकयो
गोस्ति संदेहो द्वियोगे प्रथमादिन॥ सदा निशीथे पश्चादेकतमो मध्यमो धर्मः॥ योगस्ति धापि पूर्वयोः
संपूर्णत्वाद्दुषोषणं॥ विधायिकायामप्येकादिने योगे सगृह्यतां॥ द्वयोर्योगस्ति धाभिन्नो न उक्ति
थे वृत्तिभेदतः॥ तद्वृत्तिदिन एकस्मिन्नुभयोर्नोभयोरपि॥ एकस्मिन्नेतदिनं स्यात् पक्षयोरत्ययो
परं॥ बुधे सोमे जयंती च द्वारे साति प्रफुल्लप्रदा॥ तिथ्यर्क्षयोर्द्वयो रतुत्तमं पारणं भवेत्॥ एकस्योत्त
मध्यमं स्यादुत्तमं ते धर्मं स्मृतं॥ यस्मिन्नुवर्षे जयं त्पारययोगे जन्माष्टमी तदा॥ अंतर्भूतं जयं
त्यास्या दृक्ष योगप्ररा स्तितः॥ नवमी पूर्वविधौ व पक्षयोरुभयोरपि॥ कृष्णा पूर्वेति राशुक्ला दशम्ये
व्यवस्थिता॥ जयंती व्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशी व्रतं॥ अहोरात्रयवेधोत्रवेधस्यैवेत्येवमथा
उक्ते द्वौ दशमी वेधो वैष्णवः स्मार्तयोः क्रमात्॥ कलकाष्ठादिवेधो पितृयाहोत्रत्रिमुहूर्तैव तत्॥ वैष्णवा
नसाद्यागमोक्ता दक्षां प्राप्ते हि वैष्णवः॥ विधात्यात्या वैष्णवेन शुद्धाप्यो धिक् स भवे॥ एकादशी
द्वादशी वाधिका चैव सत्यतां दिनं॥ पूर्वग्राह्यं नूनं रं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः॥ एकादशी द्वादशी चैव स
भयं वर्धते यदा॥ तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्तं ग्राह्यं परं दिनं॥ एकादशी मात्रवधौ गृह्याद्येवैव
स्थितिः॥ उपोष्या गृहिभिः पूर्वायेति भिः स्मृतं तरातिथिः॥ द्वादशी मात्रवधौ तु शुद्धा विधेयवस्थिते॥

॥शिव॥
॥४॥

शुद्धापूर्वेति तराविधा स्मार्तनिर्णयः॥ अवर्णेन युता चैव स्याद्वादशी सा हि वैष्णवे॥ स्मार्तश्चोपो
षणीया स्यात्यजेदेकादशी तदा॥ उपवासव्रताद्येव तेषां धर्ममुहूर्तकैः॥ सप्तभिर्दशमी विधायमेता
मेकादशी त्यजेत्॥ द्वादशी पूर्वविधौ व विष्णवे निखिलेषु व्रतेषु पि॥ शुक्लात्रयोदशी पर्वपरा कृष्णात्रयो
दशी॥ अत्राभेसापि पूर्ववत्पूर्वनिर्णयः॥ याशुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सा परा हि की॥ चतु
र्दशुत्तराशुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी॥ उभयोर्दिमुहूर्तैवेयाद्यानं तव्रततिथिः॥ शुक्लापिरात्रं त्रियुक्ता
स्याच्चेत्रावणमासयोः॥ शुक्ला सर्वापि पूर्ववत्परादस्यादा परा हि की॥ प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा
यास्ति सा भवेत्॥ शिवरात्रि व्रतं तत्र ह्यौ सता प्रशस्यते॥ नदभावे निशीथे कया सापि परिगृह्यता
ता॥ तस्याश्वासं भवेयाद्वा प्रदोषव्यापिनीतिथिः॥ तिथ्यं ते पारणं यामत्रयद्वौ कसमापने॥ अ
न्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत्॥ पूर्वविधेव सा वित्री व्रते पंचदशीतिथिः॥ नोद्धाद्वादशम
तस्यस्युश्चेन्नचपरे हनि॥ व्रतांतरा पिसुर्वीणिपरे हन्येव सवदा॥ श्राद्धपराह्णकालो नोदशी आ
दि कवन्मतः॥ दिनद्वये व्येकदेशे एतौ ग्राह्यमहत्त्वतः॥ तुल्यत्वे च देकदेशे क्षये पूर्वो न्यथोत्तरः॥
कृत्स्नव्यापौ द्वयोरद्वौ रुत्तरस्थिति रूहितः॥ साग्न्यनयिष्य वस्था स्यान्नस्याच्चेदपराह्णयोः॥

माध०
॥५॥

पूर्वेद्युः साभिकं कुर्यादपरैर्युग्मैरग्निः ॥ पर्वप्रतिपदो संधिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥ अंधी वाधानं पूर्वदिने
यागः संधिदिने भवेत् ॥ उर्ध्वमध्याह्नतः संधावन्वाधानं हितं दिने ॥ ईषं परदिने कुर्यादेव वा जसने वि
नः ॥ यस्तु वा जसने यास्यात्तस्य संधिदिना पुरा ॥ न कृष्यन्वाहुतिः किंतु सदा संधिदिने हि सा ॥ संधि
श्वेत्संगवारुर्ध्वं प्राकूपय विर्तना द्वे ॥ सा योर्णसा सी विलेया स घस्काल विधौ तिथिः ॥ वृष्टिः प्रति
पदो या स्ति तदुर्ध्वं पर्वणि क्षेपेत् ॥ क्षयस्यार्धं तथा शिष्या संधिनिश्चयतां सदा ॥ बोधायनमते द
र्शिश्राद्धं वेष्टिर्विशिष्यते ॥ द्वितीया त्रिमुहूर्तच प्रतिपद्या परा ह्नुकी ॥ अधन्वाधानं चतुर्दश्यां दशैस्त्रि
त्येपि वर्धयेत् ॥ दशिश्राद्धं तथा कार्या मिति बोधायनोदितं ॥ इष्ट्या दिवि कृतिः सर्वा पर्वण्ये वेति निर्णयः ॥
पंचमेतु प्रकरणे पूर्वदिभोदि निर्णयः ॥ उत्तरार्धे कालभेदात् कर्मभेदोपदेशानं ॥ यस्मिन्नस्तमियाद्वा
नुस्त नक्षत्रमुपोषणं ॥ मुख्यतरस्या संभवे तु गृहीतव्यं निशीथयुक् ॥ उपवासयदृक्षं स्यात्तद्विनक्षे
कमस्तयोः ॥ उदये त्रिमुहूर्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥ दिनद्वये तथा तत्पूर्वस्या कृत्वा व्रततः ॥ अवशां
तत्तरंग्राह्यं उपाकरणं कर्मणि ॥ पित्र्ये नृतिथि वत्सर्वे नक्षत्रस्य विनिर्णयः ॥ पूर्वस्या दुपवासोदो उत्त
राव्रतदानयोः ॥ योगश्राद्धे कर्मकालव्याप्तस्तु परिगृह्यतां ॥ करणं यदि ते तत्र ग्राह्यं रात्रौ यदा त
दा ॥ दिनद्वये कमुक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ॥ वारेषु संज्ञाया भावाद्गृहीतव्यं यथा स्थि

॥ शिव ॥
॥ ५ ॥

परोपोष्या नैगणनाथ व्रतस्य तु ॥ मध्याह्न्यापि नी पूज्या तद्वन्नगचतुर्थ्यपि ॥ परेद्युरेव मध्याह्न
व्यासौ विष्णुस्य सोमतरा ॥ अन्यथा पूर्वव विधेवमात्त योगप्रशस्तिः ॥ पूर्वद्युरेव तद्वा सो पूर्व सर्वा
प्रिया तिथिः ॥ नोचेत्सूर्यस्य पंचम्या योगे संतप्रशस्यते ॥ गौर्या शुद्धजया प्यस्तु नागविधानि विधि
ते ॥ सर्वत्र पंचमी पूर्वा ग्राह्या स्कंदव्रते परा ॥ नागविधा स्कंदषष्ठी सा निषिध्या व्रतांतरे ॥ उत्तरस्या
अलाभे तु नागविधा पि गृह्यतां ॥ विना द्वादशनाडी भिर्नागवेधो न दोष कृत् ॥ सप्तमी पूर्वविधेव व्रते
पुनरिच्छेदपि ॥ अलाभे पूर्वविधायाः परविधा पि गृह्यतां ॥ वै व्रतमात्रेण मी कृत्वा पूर्वा शुद्धा
कृष्णमी परा ॥ द्वाविंशती मातु शुक्ला पि पूर्वविधा विधीयते ॥ पक्षद्वये पुनरैव शिवशक्तिमहोत्सवे ॥
ज्येष्ठयोगे पूर्वा पि ग्राह्या ज्येष्ठचैव व्रते तिथिः ॥ मध्याह्नादुर्ध्वमक्षं च परेद्युः सा प्रशस्यते ॥ ज्येष्ठ
र्कभानुवाराभ्या युक्ताष्टम्यति दुर्लभा ॥ जयं स्यात्तव्रतं भिन्नं कृत्वा जन्माष्टमी व्रतात् शुद्धा
च सप्तमी विधेये व्रतं माष्टमी विधा ॥ सप्तमी चेन्निशाथात् प्राकृ विधा शुद्धान्यथा भवेत् ॥ शुद्धा
यानास्ति संदेहो विधा च विधिष्यते ॥ निशीथयोगः पूर्वद्युरपरैर्युग्मैरपि ॥ पूर्वव प्रथमे पक्षे परे
वोत्तरपक्षयोः ॥ अष्टमी राहणी युक्ता जयंती सा चतुर्विधा ॥ शुद्धा शुद्धाधिके त्येवं विधा विधाधिके

॥ ५ ॥
॥ ५ ॥

तं॥ आसन्ननाडाः संक्रांते पुण्यस्नानादिकर्मसु॥ चरेषु कर्कटे पूर्वमकरे विंशतिपरा॥ वर्तमाना
तुला मेघेना उयस्तूभया तोदरा॥ बृषभादोस्त्रिरे पुण्याः प्राकृषादपि षोडश॥ मिथुनादो द्विः स
भावे उत्तरा षष्टि नाटिकाः॥ अहः संक्रमणरात्रा वनुष्टन निषेधतः॥ उत्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ त
दशैः पूर्वपश्चिमौ॥ रात्रौ संक्रमणो भानोर्दिनार्धं स्नानदानयोः॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्या
ह्नस्योपरिक्रिया॥ ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वं छिदया सह रदयं॥ पूर्णवेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रात्रि
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटौ॥ कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारादनुष्ठितिः॥ पूर्णिमा प्रसि
पत्संधौ राहुः संपूर्णमंडलं॥ ग्रसते चंद्रमकं च दरी प्रतिपदतरे॥ ग्रस्यमाने भवे स्नानग्रस्ते
हेतुमो विधीयते॥ मुख्यमाने भवे दानं मुक्ते स्नानविधीयते॥ सूर्ये ग्रहे तु नाश्रायासूर्वे यामचतुष्ट
यं॥ चंद्रग्रहे तु यामास्त्री चालव्यातुरैर्विना॥ अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु रात्रौ गवे॥ भु
जीतसंगवे चैस्यान्नपूर्वं भुंजीमाचरेत्॥ ग्रस्तादयो विधोः पूर्वं नाहभोजिनमाचरेत्॥ ग्रस्तावे
वास्तमानं तुरवीटू प्राप्नुतो यदि॥ तयोः पूर्वयुग्मभयोः स्नात्वा भ्यावहते नरः॥ ईदृशं निर्णयं न
याये विवरा तुम धोदमः॥ ॥ इति परिभाषा॥ ॥ ननु नायमुद्धमः सफलः॥ कालस्य

माध०

॥६॥

गगनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजाननः कपिलमहामुनिस्तत्त्वानि विवेक्तु
कामः कालमुपेक्ष्यान्याप्येवं पञ्चविंशतितत्त्वानि विवेचयति रूपयामासामूलप्रकृतिरविकृ
तिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सत्यषोडशकश्चधिकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति न चेत्
ष्वेतन्नेषु कालस्योत्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयं त्वदभिमतस्य कालस्य यथोक्त
पञ्चविंशतितत्त्वानां च परस्परमस्य ताविलक्षणत्वात् ॥ तथा हि ॥ विरक्षिप्रादिव्यवहारस्या
साधारणो हेतुः काल इति भवदभिमतं काललक्षणं तत्त्वानां त्वनीदृशानिलक्षणानि सत्वरज
स्तमोगुणानां ॥ साम्यावस्थामूलप्रकृतिः ॥ महदहंकारपञ्चतन्मात्रारव्यानां सप्तानां प्रकृतिवि
कृतीनां मध्ये अध्यक्षिष्येयस्य वसाय हेतुमहत्तत्त्वं ॥ अभिमानहेतुरहंकारः ॥ राक्षस्पत्ररूपर
सगंधात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि ॥ एथियादिपञ्चमहाभूतानामैकादशोद्रियाणां च षोडशवि
करणीलक्षणानि प्रसिद्धानि ॥ अप्रकृतिरविकृतिं पुरुषश्चिदात्मकः ॥ न ह्येव लक्षणे केषु तत्त्वे
षु कालस्योत्तर्भावः संभाव्यते नापि षड्विंशतित्वांतरं मुनिरनुमन्यते ॥ कथं तर्हि मुनिप्रणीता
नित्यानि आर्याभिः संगृह्यन्तः ईश्वराकस्मोर्बाहः करणीतरसीकरणविचित्रकाले व्या

॥ शिव ॥

॥६॥

माध०
॥१॥

नू उक्तलक्षणभावात् अहोस्वित्प्रमाणभावात् अथवा प्रयोजनाभावात् अथवा तत्त्वगतपंचविंशति
संख्याभ्यां सपादवेना वसिताच्छ्रद्धा जायता ॥ न प्रथमः ॥ कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्या
नुलपलंभात् ॥ न द्वितीयः अतिप्रसंगात् ऋग्वेदादिप्रोक्तानां ज्योतिषोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगांधर्व
वेदप्रोक्तानां मोषधरासुसरादिनां चासंग्रहात् त्वेन तेषु पि भूवतः प्रदेशः केन वायेत ॥
अथ तेषां विशिष्टासंग्रहेऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयानां भावादस्येवाथोऽस्य हृदय्येत
तर्हि कालस्याप्यसौ न दृष्टव्य इति बुद्धिं समाधत्स्व कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वो भावयवत्तम
निप्रसंग्यं तादेरिव प्रसज्येतेति त्वेन नित्यनिरवयवकालतत्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः पतत्वयं
वज्रप्रहारः शिरसि ॥ वेदवादिनां तु ना कपि क्षतिः कालस्यो सति सावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतावुपलब्ध
मानत्वात् तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये कालो स ते रामानात् सर्वमिषाजतिरेवियुतः ॥ पुरुषा
दधि ॥ कलामुहूर्ताः काष्ठाश्च अहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अधमासामासाः क्रतवः संवत्सराः कल्पतामिति ॥
तस्यैव शाखायां आरुणके तु कचयनब्रह्मणे ॥ सावयवत्वं श्रूयते ॥ उक्तौ वैवो वासांसि च कालावयं ॥ शिव ॥
वानामितः प्रतिवेति ॥ इतोऽस्मादनुवाकात् प्रतिवेति इतोऽस्मादधस्तनेऽनुवाकेषु कालावयवानां ॥ १॥ १॥

मत्तनां ध्यातव्यो वै षमुक्तं शास्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः ॥ नित्यत्वनिरवयवताभिधायिनो वै शेषिका
दिशास्त्रस्यामतादेव ता इति वदोपेक्षिकनित्यतायामंतर्धानरत्नमुपेतयक्षराक्षसादिस्पर्शव
संस्पर्शयोग्यावयवराज्यतायां च तापर्यं वर्णनायं ॥ एवं च सति विरोधाधिकूरणान्यायोत्रा
नुगृहीतो भवति ॥ तस्य च न्यायस्य संग्रहाकावेतो ओक्तौ ओदुबरीवेष्टनीया सर्वा वेषास्मृतिमि
ति ॥ अमितिर्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ओदुबरी स्पष्टं नू गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥ वि
रोधान्मूलवेष्टस्यानुमानस्य न मानतेति ॥ अयमर्थः ॥ अधरे महावेद्यां सदानामकस्य मंडयस्य
मध्ये काचिदुदुबरीशाखास्तं भवेन निहिता भवति ॥ तामुद्दिश्य वस्त्रवेष्टनं स्मर्यते ॥ ओदुबरी सर्वा
वेष्टयितव्येति ॥ तत्र संशयः ॥ एषा स्मृतिः प्रमाणा न वेति ॥ तत्र पूर्वाधिकरणे अष्टकाः कर्तव्या इत्य
स्याः स्मृतेर्मूलवेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन सर्ववेष्टनस्मृतिः प्रामाण्यमिति ॥ पूर्वप
क्षः ॥ ओदुबरी स्पष्टा द्रायेदिति प्रत्यक्षश्रुतौ स्पष्टेऽभिधीयते न चासौ सर्ववेष्टने सत्यपपद्यते तथा
च सर्ववेष्टनस्मृतिर्मूलभूतवेदानुमानस्य प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य कालासयापदिष्टत्वेन निर्मूलो
वेष्टनस्मृतिर्न प्रामाण्यमिति सिद्धांत इति ॥ अथ मन्यसे ॥ महता तपसाराध्याशिवंतस्य सादलब्धं सर्व

माध०
॥८॥

तत्त्वपदः कणादमहामुनिर्वेदतास्यैसम्यग्वेदेति वेदस्यैवमंदमतिप्रतिपादिनाती तादर्थीतरमुने
न व्यमिति ॥ एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलं भवत एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानु
सारेण कणादमतस्यैवावधानं यनमस्यंतमनुचितं ॥ शिवो हि सर्वेषां गमेषु षड्विंशति तत्वा
नि निरूपयन् कालतत्त्वस्योपसिं मंगी चकार निश्चिंत्य लोकां गमसारमायीभिः संगृह्य नो भोजरा
जः शुद्धानिर्पंचविंशति तत्वा निश्चिंत्य कालसिद्धां शिवेनैव रविद्याख्या निश्चिंत्ये तं निनिदरीयन्
मायाकार्यलोक्तिपूर्वकमेव कालं निरदिक्षत जगतः कृतये जगत्कर्तृता र्थमायातस्तत्त्वं च कर्म
वति ॥ कालो निश्चयनिष्ठश्च तथा कलाच विद्याच रागश्चेति तानि मस्या सहितान्येकादश तत्वा निर
ख्य प्रसिद्धपंचविंशति तत्वा निवेदिष्य क्रमेण विवृण्वन्निदमाह ॥ नानाविधराक्ति मयी सजन
यतिकालतत्त्वमेवादे ॥ भावि भवदूत मयंकलयति जगदेतदंत ॥ कालो तदिति ॥ तच्च द्रुका कार
हं व्याचख्यो ॥ नन्वेव कालो नैवापि कोदिभिर्नित्यो भूपगत अतस्तत्र भावि भवदूत मयदिति भूता
दिरूपेण विविधत्वावचेनात्वेनास्या नित्यत्वं सिद्धमिति भावः ॥ केन कार्येण स्य सिद्धिः अत
आह ॥ कलयति जगदेकालो तदिति ॥ विरक्षि प्रादि प्रत्ययोपाधिद्वारेण कल्पत्याक्षिपतीत्यर्थ इति

जग
॥ शिव ५
॥ ८ ॥

सां जहार संप्रत कालं बाह्विकालमाभ्यंतरं करणमिति ॥ परप्रसिद्धा परो बोधनीय इति मा
येनायं व्यवहारो ननु स्वसिद्धांताभिप्रायेणोति वदामः ॥ अतएवैतद्वचनं व्याचक्षाण वाचस्पति
मिश्रास्तत्त्वकौमुद्यया मेवमाहुः कालस्तु वैशेषिकाभिमत एकोना गताती तादिभेदे प्रवर्तयितुं
महति तस्मादयं वैरुपाधिभेदे रतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते संभूय एतएवोपाधयोऽ
वहारहेतवः कृतमंतर्गदना कालेनेति संख्याः चार्याः तस्मान्नैकालरूपतत्त्वोतरा भूपगमा
इति ॥ अथोच्यते ॥ भूतकालो वतमान कालो भविष्यकाल इति एवं त्रिष्वपि भूतादिषु नुगतः काल
प्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमंतरेणानुपपन्न इति ॥ तत्र पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेर्यथा भवन्
तेद्वयपदार्थगुणपदार्थः इति षड्भावेषु चतुर्ष्वभावेषु नुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं प
दार्थरालुदाव्यतत्त्वोतरमंतरेणानुपपन्नः तथा कालप्रत्ययः कुतो नोपपद्येत तस्मा
न्निस्तत्त्वकालो नित्यो महानयमुद्यमः प्रधावशिरोमणोर्माध्याचर्यस्य न कथंचिदप्युपप
न्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आयुष्मन्तश्चेतस्यैवं निरूढकालतत्त्वयः प्रद्वेषः सकस्य हेतोरिति व
क्तव्यं ॥ किंकपिलं महामुनिना निराकृतत्वात् ॥ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु संगृहीतत्वा

दूषे प्रत्यक्षश्रुतिसहकृते रागमैः कणादशास्त्रस्य बाधे सत्कृतरमीमांसागतिद्वितीयाध्यायप्र
थमाधिकरण्यान्यायेन गृह्यते तस्य संग्रहः कावेतौ श्लोको ॥ सांख्यस्मृत्यास्तु संकोचेन रावे
दसमन्वये धर्मोदेः सावकाशं स्यं कोच्येन वकाशाय ॥ प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः
स्मृतिअमूलापिलाबाध्यानसंकोचेन यातत इति ॥ अयमर्थः ॥ ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादि
धर्मो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रतीयते ॥ सांख्यस्मृत्यादिभिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रति
पादयति ॥ तत्र तया स्मृत्या वेदस्य संकोचे क्लिप्तनवेति संशये स्मृतिः जगत्कारणमंतरेण
निखकाशत्वात्प्रबल्यं वेदस्य तु धर्मे पिचरितार्थत्वाद्दौर्बल्यं ॥ ततस्मृत्यनुसारेण वेदः स
कुंचित इति पूर्वपक्षः ॥ प्रत्यक्षश्रुतिभिर्ब्रह्मिस्नुगृहीता ब्रह्ममन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकाशवाताया
चक्षेत सांख्यस्मृतिस्तेकामूलहानाचेति दुर्बलत्वात्सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य संकोच इ
ति साध्यांत इति ॥ अथ तार्किकत्वाभिर्मानग्रहगृहीतः स नृपरवशा एव ब्रूषे ॥ भूतादीनामोपा
धिकानां कालविशेषाणामेवोपनिर्गतनिरूपणाधिकस्य मुख्यकालस्येति ॥ तर्हि कपदि कोचोप

माध०
॥२॥

षण्णप्रवृत्तश्चिन्तामणिमलमतेत्येतस्य वा सिद्धिरामायाणप्रोक्तस्याभावाकस्य त्वमेव विषयो भूः
यतसाधर्म्यत्वा नायद्व्याख्यन्ति निरूपरं ब्रह्मतत्त्वमेवागमः व्यवहारहेतुनां भूतादिकालवि
शेषाणामाधारः स्वयंव्यवहाराति तो नित्यो निरवयवो मुख्यः कालो यः स परमात्मैव तथा च
इवेताश्चतरा आमनन्ति हा काल कालो गुणी सर्वविद्युत इति आस्तां नित्यत्वा नित्यत्वा स्वयक्त्वं
चिन्ता ॥ सर्वथाप्यस्ति सारव्यतत्त्वे पार्थिकः कालस्य संग्रहः साक्षात्संग्रहाभावस्तज्योतिषेण
दिवत् ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगतं ॥ तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वै शेषिक
परिचयगंधोपिना स्तीति प्रकटतवै शेषिकग्रंथेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणतत्त्वक्षणास्यतत्त्वा
धकानुमानस्य च प्रपंचितत्वात् प्रमाणंतराणितु कालसाधकानि श्रुत्यैवोपन्यस्तानि तथा तै
तिशया आरुणके तु केचमामनन्ति ॥ स्मृतिः प्रत्यक्षमेति ह्यनुमानचतुष्टयं ॥ एतैरादित्यम
डलं सर्वैरेव विधास्यते इति ॥ तत्र स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रं प्रत्यक्षं श्रोत्रग्र
होक्तमो वेदार्थोक्षरराशिः ॥ योगिप्रत्यक्षं भोयनिषदाभिमतसाक्षिप्रत्यक्षं एतिस्यमिति ॥ २॥

॥शिव॥

॥२॥

काल इति ब्रह्मचः॥ अहमेव कालो नाहं काले तितैतिरिय काल संध्या कश्चि संध्यायाः काल इति साम
गाः॥ योगशास्त्रे षष्ठि संधमविशेः षाद्वारणा ध्यान समाधि त्रय रूपा यो गिनोति तादिकालं
प्रत्यक्षतः॥ पश्यंतीत्यभिहितं॥ तथा च पातं जलं सूत्रं परिणाम त्रयं संयमादतीतानागतज्ञानवि
तिसाक्षि प्रत्यक्षमिति अहमस्मिन्काले विवसामीत्पुनु भवस्तावत्सर्वजनीनः न चासौ बाह्येदिय
कतः कालस्य रूपादिहिनत्वात्॥ नापिमानसः तौ किं कैस्तदंगीकारात्॥ नाप्यनुमानादिज्ञ
न्यः परोक्ष प्रत्यक्षत्वात् अतः सामग्यभावे प्यापरोक्षदरीना साक्षि प्रत्यक्षमेवोपनिषदाम
न्यंते॥ इतिहासेपिमहाभारते पठ्यंते॥ प्रहरो घटिका नूनो प्रहरो घटिकाधिको सकाल कुत
पोत्तयः नाम पितृणां दत्तमक्षयमिति पुराणेषु अनादिरेष भगवान् कालो न तोक्षरः पर
इति शिष्टाश्च पौर्णमास्ये काले हा नैतु के संवत्सकान् स्वस्वकुलोचितान् देवताविशेषेभ्यः क्ष
रदध्यादिसमर्पणदि कान् धर्मविशेषान् भानुवारदि काले विशेषेण समाचरेति॥ तदेवमने
कप्रमाणप्रमिते काले प्रमाणभावा रूपश्चतुर्थपेक्षः कथमाशंक्यंते॥ नापि प्रयेजनाभावा
दिति पंचमः पक्षो युज्यते॥ तर्हि के तावत्सर्गो ह्येति निमित्तकारणत्वं मुहो धितं लोके च कथा

॥शिव॥

॥१०॥

द्युपयोगः कालविशेषस्य कषीबलादिभिर्व्यवह्रियते॥ गृहप्रवेशप्रयाण द्युपयोगो ज्योतिः श
स्त्रे प्रसिद्धः॥ श्रोतस्मात् कर्मोपयोगस्तु प्रदर्श्यं शिद्ध्यते॥ तस्मात् अर्धाजोड्य कतस्तव प्रदे
श इत्ययं षष्ठः पक्षः पक्षः परिशिष्यते॥ तथा च पापात्मनस्तव बुध्य परार्धपूण्यात्मनिमाध
वाच्ये समाप्तोपयन् शिक्षया दर्शयोसीति॥ तदेवं कालस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्तन्निर्णयो
द्युमः सफल इति सुस्थिते ननु कतरः कालो न निर्णय्यते किं केवलः काल उक्तकालः ननु कि
मित्यप्रसिद्धभाषया भीषयसि न भीषयाम्यहं किं त्वस्येव कलधितव्यासः केवलः कालः सच
तेन प्रकशय च तेन पूर्वमुदाहृतः कलयति जगदे कालो न इति तादृशः कालोऽप्युपस्थिति
विनाशकारणत्वेन कलधितव्यः सकालः कालः सच वासि च ष्टरामायणे दर्शितः॥ कलो
पिकल्पते येनेति श्रुतिश्च न्न गति सविश्व कद्विष्व वेदात्मयो भिज्जः कालः कालो गुणिसर्व
विधः प्रधानक्षेत्र जयति गुणेश संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति पुराणेषु अनादिरेष भग
वान् कालो न तोक्षरः परः॥ सर्वगत्यो त्वत्तत्रत्वात् सर्वमत्त्वो न्महेश्वरः॥ ब्रह्माणो ब्रह्मो ब्रह्म
अन्ये नारायणादयः॥ एको हि भगवान् नीराः कालः कविश्रितिस्मृतः॥ ब्रह्म नारायणो गानात्र

या एते प्राकृतौ लयः प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च संभवः ॥ परं ब्रह्म च भूतानि वा सुदेवो विशंकरः ॥
 काले नैव च सृज्यंते स एव ग्रसते पुनः ॥ तस्मात्कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वर इति ॥ विष्णुधर्मो
 तरे पि ॥ अनादिनिधनः कालो रुद्रसंकर्षणस्मृतः ॥ कलनां सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥
 कर्षणं सर्वभूतानां संतु संकर्षणस्मृतः ॥ सर्वभूतशमित्वा च स तुरुद्रः प्रकीर्तितः ॥ अनादि
 निधनत्वेन समहान्यरमेश्वर इति ॥ ज्योतिःशास्त्रे पि भूतानां मंत कलावो कालोन्यः कलना
 त्मक इति ॥ तत्रैवं सति कालयोर्द्वयोर्मध्ये कः कालो न निर्णेतव्यः ॥ तस्य धर्मानुष्ठानेषु अ
 हं यत्वा दनुषादेयत्वाच्च यस्ततो म स पक्षतिथ्यादिरूपः सो पि ज्योतिःशास्त्र एव सम्यक्
 लीत इति कृतमत्र या कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते ब्रूमः ॥ उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालस्य ज
 गदीश्वरस्य सवेषकमुरं भेषनुस्मृत्येत्वात् ॥ अत एव शिष्टः पुण्याहवचनं दावीश्वर
 मनुस्मरंति ॥ सर्वेषु कालेषु समस्तदेवेषु शेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ॥ सर्वैरस्वरूपैर्भगवा
 ननादिर्ममात्ममंगलयविवक्षुये हरिः ॥ यस्य स्मृत्या च नामाख्यातयो यत्तत्क्रियादिषु ॥
 नूनं संपूर्णं तां याति सद्यो वंदे तमच्युतमिति मासादिभेदस्य तु स्वरूपेण निर्णेतव्ये पि श्रो

॥ शिव ॥

॥ ११ ॥

हासपुराणादिकं ज्योतिःशास्त्रस्याप्यंतर्भावो दृश्यः ॥ अनुमीयते स्वमूलमूतस्मृति वाक्यमनेनेत्यनु
 मानशिष्टाचारः तस्य च स्मृत्यनुमापकचमाचार्यैः विस्पष्टमभिहितं ॥ आचाराचस्मृतिं तात्वास्म
 र्तेष्वनुतिक्रमनमिति ॥ तदेवं स्मृत्यादिना चतुष्टयं संपन्नं तैश्चतुर्भिः सर्वैरथादित्यमंडलं प्रमी
 यत इति मंत्रस्यार्थः ॥ ननु स्मृत्यादी निमंडले साधकत्वेनात्रोपन्यास्तानि न तु कालसाधकत्वेने
 ति चेत् ॥ नैवं मंडलस्य सार्वजनीनप्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र स्मृत्याद्यनुपयोगात् कालविवक्षये वा
 चकालनिर्वाहके मंडले तान्युपन्यास्तानि तथा च मंडलकरा कालज्ञैः प्रमीयते कालविवक्षाच्चोत्त
 रमंत्रेषु तिष्ठुतत्रानंतरं मंत्र एव माम्नायते ॥ सूर्यो मा विमादन्ते सर्वस्मादुवनादधि ॥ तस्याः
 पाकविशेषेण स्मृतं कालविशेषणमिति ॥ तस्या यमर्थः ॥ अवनगतं सर्वसर्वभूतजालमधिक
 सूरसवीर्यपाकादिभिस्तत्र तदनुग्रहसमर्थं मरीचिः सूर्यं स्वीकरोति तत्कृतं तदुत्पादकविभे
 देन निमेषादिपराधपियंतं कालविभेदोऽस्याभिरवगता भवतीति कालप्रतिपादको निचस्मृत्या
 ननु मनुः शीघ्रदाहरामः ॥ कालं कामैल विभक्तिं चेति स्पष्टिः ॥ प्रकरणे कालं यवजहारीयात्तवत्काले पि
 आद्यकालः प्रकीर्तित इति एवमन्यास्वपि स्मृतिषु उदाहार्यं श्रुतिषु पि ॥ कृतं यद्युना विचिनेति

तस्मात्कर्मविशेषेण सह कालस्यांगांगिभावो निर्णेतव्यः॥ यद्यप्यसौ हेमादिप्रभृतिषु ग्रंथेषु
पुनिरुक्तस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्य एकत्र संग्रहो यत्प्रयत्नः क्रियते॥ तदेवं चिकीर्षितस्य
ग्रंथस्य कालस्वरूपो विषयः संग्रहरूपं प्रयोजनं चास्तीत्ययं ग्रंथ आरभ्यते॥ नित्यो जन्म
श्च कालो ह्येतयोराद्यः परमेश्वरः॥ सो वाङ्मनसगम्यो विदेही भक्तानुकेपयैति॥ नित्यका
लस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तं परमेश्वरस्य वाङ्मनसगम्यत्वे सर्वे वेदांतास्त
दनुसारस्मृतिपुराणानि तत्वेवमनुभवश्च प्रमाणं भक्तानुग्राहिमूर्तिस्वीकारश्च तवलकारा
ख्ये सामवेदशाखा विशेषेकस्यां विदारव्याधिकाषेयामाम्नायते तस्यां चारव्याधिकाया मेवमुक्त
अग्निबाधोद्गादयो देवा इत्यनुगृहीताः सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेवैतत्सामर्थ्यमित्यभि
मन्यततान् नूतनो ध्यायितुमवाङ्मनसगम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चक्षुर्गम्या काचिन्मूर्तिधारयि
त्वा प्रादुर्बभूव तया तया सह संवादकत्वापि तथापि संचिता वाग्निवायुब्रह्मत्वं नैव बुबुधाते
इदं स्तुसा विप्रवितो बुबुध इति वासिष्ठरामायणे शुक्रोपाख्याने शुक्रं मत्तमवलोक्य त
सिताभ्यगुः कृद्धो मारयितारं कालं रासुमद्यतः तदामनुगृहीतुं काल ईदृशेन स्वरूपेणाविव

माध०
॥१२॥

भूवेतिषवतो।अथकलितरूपोसौकालःकवलितप्रजः॥आधिभौतिकामाख्यायवपुनिमु
निमुपाययो॥खड्गशायःश्रीमान्कुं।उलीकवचान्वितः॥कतुषड्मणोदारचक्रषट्समन्वितः
मासद्वादशकादामभुजद्वादशकोट्टवः॥स्वाहाकारसमयवयव्यादुतःकिंकरसेनया॥स
मुपेत्यप्राणम्यादौमहाबाहुतरुपितं तंमहामुनि॥कल्पवृक्षिगभीरसांत्वपूर्वमावाचह॥त्वमत्
त्यततपाविप्रवयंनियतिपालकाः॥तेनसंपूज्यसंपूज्यसाधानेतनयेछया॥मातृपक्षमया
बुद्धेकल्पकालमहानलेः॥योनदग्धोस्त्रितेतस्यकिंत्वंरापेनधक्ष्यसि॥संसारवलयोग
स्तानिस्तीणीरुद्रकोटयः॥मुक्तानिविष्णुवृद्धानि।केमशत्वावयंमुनेभोत्तारोहिवयंयंस्मभोज
नंयुष्मदादयः॥स्वयंनियतिरेषाहिनावयोरेतदाहितमिति॥नचभक्तानुजिह्वक्षयास्वीर
तामूर्तिरोदसैवेतिकश्चिन्नियमोस्तिस्वात्मकस्यपरमेस्वरस्यभक्तचित्तप्रियायाःसर्वस्या
अपिमूर्तेस्वकीयत्वात्॥अतएवभगवद्गीतायां॥ययोयायांतनुंभक्तःश्रद्धयाचितुमिच्छति॥
तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं॥सतयाश्रद्धयायक्तुस्तस्याराधनमीहते॥लभते
चततःकामान्मयेवोदिहानृहितामिति॥विष्णुरुद्रादिचेतनमूर्तिवेदचेतनमूर्तयोपितत

॥शिव॥

॥१२॥

माध०

॥१३॥

पोनिर्जैः सकलः कर्मरंभेषु नुवर्तनीय इति सिद्धं ॥ अथ जन्मकालनिरूपयामः ॥ ननु कालस्य ज
नत्वे कथं प्रलये कालव्यवहारः प्रलयकालः प्रलयोतीतः प्रलयो जातः प्रलयो भावति च ॥ कालनि
त्यत्वादिनस्तवपि समो दोषः नित्यस्य कालस्य तत्पन गतिपरिस्थेदा कपाधिभिः मपरिच्छेदे स
त्येता वा काल इति काले यत्तावत्पर्यितव्या ॥ न च प्रलये तदुपाधुयः संतिततस्तव कथं प्रलय
काले इत्यतः निर्णयः ॥ अथ सत्कार्यवोदनाभ्युपगमे नोपाधयोपि वासनारूपेण संतितर्हि का
लेप्येतत्समानं ॥ न चैतावतानित्यत्वप्राप्तिः उपाधिषु तदनंगीकारान् ॥ अथ मन्यसे इयत्तार
हिते काले स्त्रीषु काले इयत्ता वासना वशादियता व्यवह्रियते तातोपाध्यायतत्त्वादिदृष्टान्तः ॥ यथा
कश्चिन्मायावकः त्रिशद्वर्षिकवयस्कादध्येतुमुपक्रम्य संवत्सरमधीत्य अस्मदुपाध्याय एक
त्रिशद्वर्षवयस्क इति अध्ययनरहिते व्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति तद्वदियता व्यवहा
रः एव तद्वत् न न्यायेन कालरहितप्रलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ॥ कालरहितं च प्रलया
दिकं च स्वीतिमां दुःक्यादिभूतयोभ्युपगच्छतीति यथा च श्रूयते ॥ यच्चान्यत्रिकालातीतं ॥ शिव ॥
तदप्यंकार एवेति प्रभाकराश्रयस्य कालस्य कालत्रया संसृष्टीकां विदवस्वामाहुः ॥ तस्मात् ॥ १३ ॥

लः सुरवे जन्मतां ॥ स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधस्तस्य श्रोत्रयस्येश्वराख्यानि सकाशा
दुपतिमनुराह ॥ कालं कालविभक्तिं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ स एषिंससर्ज चैवेमां स्रष्टु
मिच्छन्निमाः प्रजा इति ॥ तत्र यः सामान्यकालः स विशेषेण नुगत्वान्तदपेक्षया नित्यो यद्गत्यादि
भिरनुमेयो भूतोपतिनिमित्तकारणमिति ॥ तार्किकज्योतिषिकादयः प्रीतपेदिभे ॥ तत्र ज्यो
तिषिका आहुः ॥ प्रभवविरतिमध्यतानवंध्यानि तां तं विदितपरमतत्वापत्रते योगिनोपि ॥ तम
हमिह निमित्तं विश्वजन्मासु यानामनुमितमभिबोधयेत् ॥ कालमीशं ॥ युगवर्षमासदिवसाः
समप्रवृत्ता तु चेन्न शुक्ले ॥ कालो यमनावद्यतो ग्रहभैरनुमीयते जन्यमिति ॥ कालविशेषेषु संव
त्सरः प्रधानभूतः अन्ये सर्वगुणभूताः ॥ तथा चारुणाकेतुके समाम्नायते नद्वप्रमवाकाचिदक्ष
ध्यास्येदं ते यथा ॥ तां नद्यो भिसमायाति सोतः सन्निववर्तते ॥ एवं नानासमुद्धानाः कालाः संव
त्सरं श्रितः ॥ एरणुशश्च महच्छासर्वसमवयंति तं ॥ सर्वैः सर्वैः समाविष्ट उरुः सन्निवर्तते तैर्द
तिअयमर्थः ॥ भागीरथिगोदाक्षवर्षादिनदीनां यं कालः कुतश्चिद्विनाशगुरुसति स्थानादुप
राप्रवहति तच्चोपतिस्थानं सांख्योक्तप्रकृतिवैशोवागमोक्तमायावाशुतिस्य सुदक्षिनि

त्व

त्यकालात्मक इति शब्दो वा भविष्यति यथा ॥ तांगंगादि को महानदी अन्याः स्वल्पनयो मितः प्रविशन्ति स
 च प्रविष्टैर्न द्योतयैः स हविस्तीर्ण प्रवाहा संतीन कदाचिच्छुभ्यति एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः काल
 भेदाः संवत्सराख्यं कालप्रधानं कालमाश्रितास्तत्र निमेषाद्याः अयनपर्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरा
 दणवः युगाणां परार्धपर्यन्तास्तु संवत्सरमहोतः ते सर्वे संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति अणूनामवय
 वत्वेन प्रवेष्टुं शक्नुमस्तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाधानामध्यक्षः संवत्सर इति तत्र प्रवेशो भिधीय
 ते ॥ तथा च वेदांग ॥ ज्योतिर्ग्रंथे पठ्यते ॥ पंचसंवत्सरमप्येयुगाध्यक्षं प्रजापति ॥ दिनत्वेन सं
 गप्रणम्य शिरसा स्थित इति ॥ स च संवत्सरः तेरलुभिर्महद्भिः सर्वैः समाविष्टो तिदीर्घः सतस्मिन्
 जगति नोच्छिद्यत इति ॥ न च त्वैर्मेष पर्यवसितं महात्वं तु परार्धे तथा च तयोरन्यतरप्राधान्य
 मुचितं तत्र कथं संवत्सरस्य प्रधान्यमिति चेत् ॥ ईश्वरेण प्रथमं सृष्ट्वा दिति ब्रूमः ॥ तथा च वाज
 सनेयिनः समीपमनेति सो कामपलदिनीयो म आत्मा जायेतेति समनसा वाचामिथुने समभवत्तद्य
 द्रुत आसीत् संवत्सरो भवदिति तस्मात्संवत्सरः प्रधानं अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं नि
 र्णयामः ॥ तत्र संवत्सरो यनमनुमोसः पक्षस्थितिर्नक्षत्रमित्येवं विधाः कर्मकालाः यद्यपि पुराणेषु

॥ शिव ॥

॥ १४ ॥

फलविशेषाश्च भिराश्वरत्नोपास्याः ॥ तदेतदुत्वेदे समास्नायते ॥ एवं ह्येव बहूनां महत्कथं ये मीमां
 संत एतमस्माद्धर्मवरातं महावृत्तेच्छं दो ग एतमस्या मेतं दित्येतं वायावतमाकाश एतमेवेतमोषधी
 ष्वेतं वनस्पतिष्वेतं च द्रुमसेतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति ॥ वाजसनेयिनोऽपि मंडलब्राह्मणे तमेतम
 गिरित्यध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठति विषमिति सर्पाः सर्पा इति सर्पविदगिति देवः रथिरिति
 मनुष्याः मायेत्यसुराः स्वर्धिति पितरो देवयजन इति देवयजनविदो रूपमिति गंधर्वा गंधर्वा इत्यप्स
 रसः ॥ तं यथा यथोपासने तदेव भवतीति तैत्तिरीयसंश्रुतिरपठति क्षेम इति ॥ वावियोगक्षेमः प्राणाय
 नयोरित्यादि परब्रह्मण्योरोपितं यथा वज्रगद्गमस्ति तेन तनसर्वेणाप्युपासना य परमेस्वर
 रूपवान् भवतीति हिरण्ययाधिकरणमनोमयाधिकरणयोः प्रपञ्चितं ॥ एवं च सति प्येयदा
 यकर्मैर्भते सतदा तत्कर्मोपयुक्तकालात्मकस्येश्वरस्य मूर्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत्
 अएतेवमंत्रास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानापदिष्टानि लोकेषु विद्वद्गणानोपासन् सर्वजनाएकै
 का देवता स्वप्नेषा पूजयेति ॥ तदेतद्गवानाह यजंत साहिको देवान् यक्षराक्षसांश्चिरं राजसाः ॥ जेत
 न्भूतगणाश्चान्ये यजंत ॥ तामसा जना इति ॥ तस्माद्वारभ्यमाणकर्मफलदो निजजेषु देवतासु

मत्कर्मोर्केडेयादीनां युगकल्पादिपरिमितं तयः स्मर्यते तथापि रात संवत्सरायुष्यो मनुष्यातान
धिकृत्य धर्मशास्त्रप्रवृत्तेर्न युगादिनिर्णीयोत्रोपयुक्तः मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पाराशरस्म
तिव्याख्याने मनुष्याणां हि तं धर्ममित्यस्मिन् वचने प्रपञ्चितं ॥ ये तु कलौ पंचविवर्जयेदित्यादयो मा
नुष्याधर्मस्तेषुपिन युगादिकं निर्णेतव्यं सदेहाभावात् ॥ न च रातायुषामधिकारे कथं सह संवत्स
रसं वत्सराश्रितिरिति शङ्कनीयं ॥ तत्र संवत्सरादेर्दिवसपरइति षष्ठाध्यायसममपादे निर्णीत
त्वात् ॥ ये च संवत्सरावन्ति साध्या अनंतवृत्तादयस्तेषुपिन संवत्सरादधिकः कश्चिन्मालो निर्णेत
व्योस्ति अतः संवत्सराभ्यां वाच्ये निर्णेतव्याः कर्मोक्तकालः न च कालस्य कर्मोक्तत्वे विवेदि
तव्यं सायं जुहोतीति वाक्ये गत्व प्रतितेः तत्र कर्मणोऽस्मावदपूर्वविषयत्वात् प्राधान्यमभ्युपगंतव्यं
तथा च कालस्य गुणत्वे नान्वयः परिशिष्यते ॥ अतएव गगः ॥ तिथिर्नक्षत्रवारादिसाधनं पूर्णप
पयोः प्रधानगुणभावेन न स्वातंत्र्येण तेन सादृतिः ॥ तस्मादंगभूतेषु निर्णयेषु कालेष्टाय वत्वेन
संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वादलपवक्तव्यं तथा सचीकृद्वाह न्याधानुस्माराच्च स एवाक्षौ दोषो निर्णयत ॥ इ
ति स्थितं ॥ इति माधवीये कालनिर्णये उपोक्त्या ता रव्यं प्रथमं प्रकरणं ॥ अथ संवत्सरनिर्णयः ॥

माध०

॥१५॥

संवत्सरो नामा यनाद्यवयव युक्तो वयवीः कालविशेषः स च सम्यक् संत्यस्मिन्नयनर्तुमासादय
इति व्यसनेः स च द्वादशा मासात्मकः द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥ मासानां तु चान्द्रसावन
सौराख्येन दिवसभेदेन चान्द्रादित्रैविध्यं वक्ष्यते ॥ मासत्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः ॥ तदुदुर्लभं ब्रह्मसि
द्धान्ते ॥ चान्द्रसावनसौराणामासानां तु प्रभेदतः ॥ चान्द्रसावनसौराश्च त्रयः संवत्सरा अपि ॥ त
त्र यथा चान्द्रः संवत्सरः स वै त्रशुक्लप्रतिपदादिः फाल्गुनद्वारं तसौरस्तमेष्टादिमीनां तः ॥ सावनः ष
ष्टयुत्तररात्रा तत्रया होरात्रात्मकः ॥ ते च त्रयः संवत्सराः केषुचित्कर्तव्येषु व्यवतिष्ठते केषुचित्कुर्यात्कल्पं
ते तथैव तथा भीष्योत्तराणो ॥ संवत्सरसाध्यं तिलकव्रतं पठ्यते ॥ वसंते किंशुका शोका शोभिते
प्रतिपत्तिथिः ॥ शुक्लां तस्यां प्रभुं कुरु कुरु तस्मान्नियममास्थितः ॥ ललाटपेटितिलकं कुर्याच्च दनप
कृतं ॥ ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकां लंकृतं सुखं धार्यं संवत्सरं यावच्छीने वनभस्मलोमिति ॥ तत्र
संवत्सरश्चान्द्रो वगतव्यः शुक्लपक्षप्रतिपत्तिथ्योस्तुल्यं गत्वात् ॥ न हि शुक्लपक्षमपक्षौ प्रतिपदा
दितिथयश्च सौरवसावनमासौ पजीवेन न प्रवृत्ताः यन्नु नववर्षाणि पंचयेसादौ संवत्सरस्यानं
तव्रताद्यंगत्वस्मर्यते ॥ तत्रापि चान्द्रवसंवत्सरः शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामित्यादिलिंगादन च वै त्र

॥शिव॥

॥१५॥

जायते ॥ छेद्यदेशेषु पुरुषस्तन्ममाचक्ष्व वै मुने ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ मेघसंक्रमणे भानोः सोम-वासो
 रोजमः ॥ पूजयेद्गार्ग्यं देवं रामं तस्यायथाविधि ॥ इत्यारभ्य मानसंक्रमणो मस्त्यवा सुदेवं च पूजये
 दित्यनेन यथेन व्रतं विधायांते तदुपसंहृतं कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं छेद्येषु तिर्यक्ष्मन्वापि जन्मो
 ति ॥ तथा च स्वर्गदपुराणो धान्यव्रतं पद्यते ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमं ॥ अयनेषुषुवे
 चैव स्नानं कृत्वा च क्षणद्वयारभ्य व्रतं विधायैवमुपसंहृतं ॥ एवं संवत्सरे पूजे कुर्यादुदुघापनक्रि
 यामिति ॥ सावनस्य सत्रादावुपयोगः ॥ तदप्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ सत्राण्युपासाद्यथ सावनेन लोकं
 च यस्य द्वावहारकमेति ॥ गोसत्रवै सवत्सरो य एवै विद्वी सः संवत्सरमुपयेति रुध्रवंसेवेति श्रुतौ
 गवामयनस्य सत्रस्य सवत्सरनाम्ना व्यवहारा संवत्सरकालस्तदंगमिति गम्यते ॥ तत्र सावनो गृह्यत
 व्यः चांद्रसौरयोर्मनियोस्तदनुष्ठाना संभवात् तथा हि ॥ अहोरात्रासाध्य एकः सोमयोगो वेदेषु हः रा
 द्वेनाभिधीयते तादृशानां अहर्विंशे शेषाणां गणः षडहः सचर्दिविधः अभिपुवः एष्यथेति तत्र त
 था चत्वारोभिपुवाः षडहाः एकएष्यः षडह इति षडह इति षडहः पंचमेनैको मासः संप्रत्यते तादृशे ॥ शिव ॥
 द्विदशभिर्मसैः साध्यं संवत्सरसत्रं तथा च सावनेन व्रतसिद्धिर्चांद्रस्य षड्विंशहोरात्रैर्न्यूनत्वात् सौर

॥ शिव ॥

॥१६॥

स्य सपादैः पंचाभिरहोरात्रौ रधिकत्वात् ननु संवत्सराय दीक्षिष्यमाण एकाष्टकायां दक्षेरन्निति
 मासमासगतायामष्टम्यां चांद्रतिथौ सत्राय दीक्षा श्रूयते तत्रां द्रेणो वसंवत्सरेण भवति तव्यं ॥ मे
 वं उक्ता दीक्षा कालस्य पूर्वपक्षरूपत्वात् तन्निराकरणं श्रूयते आर्त्तं वायते संवत्सरस्याभिदीक्षते ॥
 यं काष्टकायां दीक्षंत इति ननु पक्षांतरमपि चांद्रतिथिमेवोप्यतीत्य श्रूयते फाल्गुनी पौर्णिमा इति दी
 क्षरनुमुखं वा एतसंवत्सरस्य फाल्गुनी पौर्णिमा स इति ॥ नानस्यापि निराकृतत्वात् ॥ तस्यैवैव निये
 ति हि निराकृतं एकैव नियारि एक एव दोष इत्यर्थः ॥ ननु एवं सिद्धांतेष्वेवं श्रूयते ॥ चित्रा पौर्णिमा
 स्यै दीक्षेरन्नमुखं वा एतसंवत्सरस्य चित्रा पौर्णिमा सौमुख एत एव संवत्सरमारभ्य दी
 क्षंतं तस्य कान्चन नियाम्नां चतुरहे पुरस्तात् पौर्णिमा स्यै दीक्षेरन्नतेषामेकामः संपद्यते इतीवाढं
 अस्तेवमंगभूते दीक्षापक्रमे चांद्रतिथ्यश्च ॥ जीवनं तथापि प्रधानकर्मणि सावनग्रहणको बाधः ॥
 न च स्यैव बाधः ॥ तेषां पूर्वपक्षे सृष्ट्याख्ये प्रधानकर्मणि चांद्रस्य शुक्लपक्षस्योपजीवनात् ॥ उप
 जीव्यतां नाम शुक्लपक्षस्तथापि यथोक्तप्रकारेण कृत्वा स्य प्रधानकर्मणि ॥ सावनमंतराणानि वा
 हातक्षरावात्र गद्यते ॥ अयमेव न्याय उत्सर्गिनी मयने कुंडपायिना मयने तु तत्रास्तेव पाराचद्वि

यणदौ च योजनीयः ॥ तेषां गोसत्रधिकृतित्वात् यत्र तु चांद्रादिनियामकं नास्ति तत्र वैधिके विकल्पाः ॥
 तथा हि पिप्लवादराखायां आथर्वणिकं भारद्वाजादिनां षण्णामुनीनां विद्याधिकारसिद्धये गुरु
 णापिप्लवादेनादिष्टं संवत्सरं वा समामनन्ति ॥ भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण अध्ययावासं वत्सरस्य
 थयथा कामं प्राप्ता नृपुण्यतेति बह्वस्तेतमेवार्थं व्यतिरेकमुखेनामनन्ति ता एताः संहिता
 नानं अंते वासिने प्रब्रूयात् न संवत्सरं वासिन इति ॥ तैतिरिथोश्चाराण केतुकर्मणि चेष्ट्यमाणस्या
 दौ तत्र षण्णस्नानादिरूपं व्रतमामनन्ति संवत्सरमेतद्ब्रूतं च रेदिति एवं विधेषु प्रदेशेषु
 नियमकाभावाच्चांद्रादिनामद्वानामन्यतम इष्टया गृहीतव्यः ननु संवत्सरस्य चांद्रसौर
 सावनभेदेन त्रैविध्यमेवांगीकृत्य तत्र त्वरूपविनियोगावुत तत्रैविध्यनिधमो न युक्तः अन्यथोर
 पिनाक्षेत्रबाह्यस्थित्योः द्वैविध्ययोः संवत्सरयोर्विद्यमानत्वात् ॥ तथा ह्यस्युर्वेदविदः पठन्ति ॥
 सौरबृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः ॥ मातुलपातालातुलविमलवरांगा
 श्रवत्सराः पंचेति ॥ अस्यायमर्थः ॥ गणाकप्रसिद्धया क्षरसंख्ययामातुलशब्दः पंचषष्ठ्यधि
 कसतत्रयमाचष्टेतावद्विंशपरिमितः सौरः संवत्सरः ॥ पातालादृक् एकषष्ठ्यधिकशतत्र

॥ शिव ॥

॥ ११ ॥

प्रतिपदुपक्रमाभावाच्चंद्रत्वं शकनीयं ॥ तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य सृष्ट्यपेक्षत्वात् ॥ अतएव ब्रह्म
 पुराणेभिहितं त्रैमासिः जगद्व्याससृजप्रथमेहनि ॥ शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सीति ॥ अतएव
 यामासतदा कालस्य गणनामपि ॥ ग्रहानागान् क्रतून् मासान् वत्सरां वत्सराधिपामिति पंच
 द्रसौरसावनशशेषु प्रवृत्तिनिमित्तान्मुच्यते ॥ चंद्रकलाविक्षिप्तप्रयुक्तप्रतिपदादितिथीनां षष्ठा
 धिकचतुः पंचाशदधिकशतत्रयेण निष्पन्नो यः स चांद्रः ॥ द्वादशराशिषु सूर्यसंक्रांतिनिष्ठो यः स
 सौरः ॥ सावनराशे होरात्रोपलक्षकः सोमयोगे सवनत्रयस्याहोरात्रसंपाद्यत्वात् तैश्च सावनेः ष
 ष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकैः निष्पन्नो यः स सावनः ॥ एवं च सति वर्तमानभाद्रपदशुक्लचतुर्दशीमार
 भ्यागामिभाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याः प्राचीनेतिथिसमुदायचांद्रसंवत्सरत्वमविरुध्यते ॥ यच्च निरुद्धप
 शुबंधकप्रकरणे श्रूयते ॥ तेन संवत्सरसंवत्सरे यजेतेति पशुना संवत्सरोतीयादिति च ॥ तत्रापि
 चांद्रवद्वयः ॥ सरान्दले कान् पशुबंधयाज्याभिजयति तेन यक्षमाणो अमावास्यायां पौर्ण
 मास्यावेति कल्पसूत्रकारश्चाद्रुतिथौ तदनुष्ठानविधानात् सौरसंवत्सरः सृजन्मावावृद्धि
 वृत्तादानादावुपयुज्यते ॥ तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते ॥ भगवत्कर्मणोर्न क्षिर्यग्योनो न

यमाहतावदिवसपरिमितः काले बृहस्पतेः संवत्सरः अनुत्तराष्टः षष्ठ्यधिकशतत्रयमाहतावदिवसपरि
वसपरिमितः काले बृहस्पतेः सावनः संवत्सरः विमलश्राद्धशतुः पंचाशदधिकशतत्रयमाचष्टे
तावदिवसपरिमितश्चांद्रः संवत्सरः वरंगश्राद्धशतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाहतावदिवसपरि
मितो नाक्षत्रसंवत्सर इति ॥ एवमर्धस्त्वसंवत्सरः पंचविधः तत्र नाक्षत्रिकस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे ॥
आयुर्दोषादे उपयोगो दृष्टव्यः बृहस्पत्यस्तस्मिन् सगृह्य बृहस्पत्यादिविशेषमुपजीव्यगोदा
वर्षादिस्नानादावप्युक्तः अनेन बृहस्पत्यमानेन कदाचिदधिकसंवत्सरो विष्णुद्यते ॥ तदुक्तमु
त्तरसौरोगुरोर्मध्यमसंक्रांतिहानोपश्चांद्रवत्सरः ॥ अथ संवत्सरस्तस्मिन् कारयेन खवत्रयं ॥ वज्र
नीयाप्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्वलोकिनां ॥ स्फुटः संक्रांतिहीनश्चैकेषाहुः रविमासवर्दिता ॥ मध्यमग
णनयागुरोः संक्रांतिर्यस्मिन् चंद्रसंवत्सरे न विद्यते सोयमधिकसंवत्सरः ॥ तत्र बृहस्पतिस्वा
दिकं न कार्यं स्फुटगणनया बृहस्पतिः संक्रांतिरहितो यश्चांद्रवत्सरः तस्मिन् अधिकमासवत्साम्य
दिकवर्ज्यमितिकेचिन्महर्षयो मन्यते ॥ ॥ अथ चंद्रासावनवत्सराचारैर्तैर्भेदा उच्यंते ॥ संव
त्सरः परिवत्सरः इडावत्सरोसिन्धुवरोसि इहस इत्येते पंचभेदा ॥ तदेतत्सामान्याकारेण संव

माध०

॥१८॥

त्सरादिपंचविधत्वं सावित्रचयनगताग्निप्रकाशं कर्मत्रेपथेते ॥ संवत्सरोसिपवित्सरोसिद्विदाभनु
वत्सरोसिद्विदात्सरोसितिद्विदात्सरोनुवत्सरइत्यर्थः ॥ अतएव चातुर्मासबाह्मणेतदधिष्ठातृदेवतारू
पेणैवं श्रूयते ॥ अग्निर्विवत्सरः चंद्रमाइदावत्सरः वायुरनुवत्सरइति ब्रह्मैव ते पि ॥ संवत्सरः
प्रथमोद्देहितायः परिवत्सरः ॥ इदावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरइदरपंचमस्तत्संयोगोयुग
संस्तकइति एतेषां पंचादीनां वियोगः ॥ विष्णुधर्मेतिरेभ्यते ॥ संवत्सरेतुदातृणां तिलदानं महा
फलं ॥ परिपूर्ते तथादानं यवानां द्विजस्तमाः ॥ इदापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वकं ॥ इत्युर्वरज
तस्यापि दानं पूर्णं महाफलमिति ॥ तथा तत्रैव तदधिष्ठातृदेवताः पूज्यारूपो विशेषः पूषते ॥ संवत्स
रः सप्तोर्विद्वरादित्यः परिवत्सरः ॥ इदापूर्वस्तथा सोमोऽनुपूर्वः प्रजापतिः ॥ इत्युर्वरजतथा प्रोक्त
देवदेवो महेश्वरः ॥ तेषां मंडलविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते प्राग्वत्स्यात् पूजनं कार्यं होमः का
र्यं यथा विधीति ॥ प्रभवमारभ्य क्षयांतं पुष्षिवर्षे षुद्धादरापंचकाः ॥ तत्रैकस्मिन् वर्षे
चक्रे एकैकक्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति तदेतत्सर्वं ॥ ज्योतिषास्त्रादवगतं ॥ इति स ॥ शिव ॥
वत्सरनिर्णयः ॥ ॥ अथायनं ॥ ॥ अयने यात्यनेन क्रतुत्रयेण सूर्यो दक्षिणामासामुत्तरं ॥ ॥ १९ ॥

शा

नइति॥ एवं विस्मृधर्मोत्तराभिहितं भानुपदद्वयवृत्तादीन्य च न कर्तव्याः शुद्धाहार्कसि॥ इत्ययमिति
 लीयः॥ अथ चर्तव्यो निरूप्यते॥ ॥ क्रतुशब्दोऽत्र तगतावित्यस्मात्तातोऽपि च॥ इयतिगच्छति
 आशोकपुष्पविकाससाधसाधारणालिङ्गमिति वसंतादिकालविशेषः क्रतुः॥ सचषध्विधः॥ षड्वा क्रतु
 वदति क्रतेः॥ यत्तुद्वादशमासापंचर्तवइति श्रुतं॥ तत्र हेमंतशिशिरयोरेकाकरणं निवर्तितं॥ याज
 मानेषु पंच प्रतानुषे मंत्रेण पंतरेषु हेमंतशिशिरयोरेकस्मिन् मंत्रेण कीकरणमुक्तं॥ तथाहि॥ वसंतं
 क्रतुना प्रीणा मित्रा षम क्रतुना प्रीणा मित्रा क्रतुना प्रीणा मित्रा रदम क्रतुना प्रीणा मिति चतुर्णां प्रया
 जानां एथ कृएथ कृ अनुमंत्रणमंत्रानाम्नाय पंच प्रया जानु मंत्रणामंत्र एव श्रूयते॥ हेमंतशिशि
 राव क्रतुना प्रीणा मिति एतदेवाभिप्रेत्य ब्रह्मणे पठ्यते॥ ६ द्वादशमासाः पंचर्तवो हेमंतशि
 शिरयोः समासेनेति॥ यत्तु अनयो मंत्र ब्रह्मण्योऽद्विवचनं तस्वरूपं द्वे विधाभिप्रायेण शिशिरस्य
 षष्ठस्यातिमत्वात्॥ तेनानुमंत्रणीयस्य षष्ठप्रयाजास्याभावाच्च तस्यैव पंचर्तवो हेमंतं तर्भावा न्यायः॥ मे
 अतएव प्रयाजब्रह्मणे वसंतमेव क्रतुनामचरुध ६ इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रशस्य पंचमे
 प्रयाजे केवलेन हेमंतेन प्रसंशसस्वाहाकारयजति हेमंतमेवावर्तयति॥ अस्मन्नाम यथा तपं च ॥ शिवः
 संख्या सर्वथा स्वरूपेण षोढा भिद्यते॥ द्वादशमासात्मके संवत्सरे एकैकस्यासतोर्मासद्वयात्मक ॥१९॥

त्वे सति एकादशद्वादशमासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात्॥ षष्ठर्तवैपथ्यानुष्ठानविधानात्॥ त
 त्वापरिष्ठादुदाहरिष्यामः॥ मासद्वयात्मकं चादिचयने क्रतुव्येषा कोपधानेनै क्रतवो एकोप
 ब्रह्मणे श्रूयते द्वंद्वमुपदधाति तस्माद्द्वयं तव इति॥ कस्मिन् क्रतावेकयोर्मसि योर्द्वंद्वगृहीतव्यमि
 ति चेत्॥ वसंतादा वत्तुक्रमेण चैत्रमासादि द्वंद्वमिति ब्रूमः तवेव कोपधानमंत्रेषु श्रूयते द्वि
 मासां ग्राह्यं॥ तथा च श्रुतिः॥ मधुश्च माधवश्च वासंतिका वत्तु शुक्रश्च शुक्लश्च ग्रीष्माव
 रत्तु नभश्च नभस्यश्च वार्षिको वत्तु ईषश्च जैश्च रा रदा वत्तु सहश्च सहस्यश्च हेमंति का
 वत्तु तपश्च तपस्यश्च शिशिरादा वत्तु इति॥ एषु वाक्येषु क्रतु इति द्विवचनेन क्रतुत्वयपव
 मासाभिप्रायं अन्यथा षट्वा क्रतव इति श्रूयमाणं षट्संख्या बाध्येत अवयविन क्रते वसंतादेकैकात्म
 कत्वे सौत्रामणिस्तोत्रमंत्रेषु एकवचनेनैव व्यवहारोदवगतये वसंतेन क्रतुना देवाग्नीषोण देवा क्र
 तुना इत्यादित्वात् प्रपद्यते॥ तथैवाधानब्रह्मणे पि श्रूयते वसंतो केवायणस्यर्तुः ग्रीष्मो वैराज्यस्यर्तु
 शरद्वैत्यर्तुः॥ यद्यप्येतेषु द्रुतः वाद्युटी यंत्रघटवन्नैरंतयेण वर्तते तथापि संवत्सरोपक्रमारूपत्वा
 त्वेन वसंतस्य प्राथम्यं दृश्यं॥ एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते मुखं वा एतद्वत्तुना यद्वसंत इति पूर्वोदाह

तेषु मंत्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसंतो पञ्चमाषाठच वसे तस्य प्राथम्यं ॥ ते च वसंतादयो ऋतवः द्विविधाः च
 द्वाः सौराश्च चैत्रादयश्चा द्वाः मधुश्च माधवश्चेत्यादिना पूर्वोदाहृताः ॥ पञ्चतस्रं चैत्रादयो नोक्ता इति
 शकनाय ॥ मध्यादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात् ॥ अतएव दुः ॥ चैत्रमासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो माघ
 को भवेत् ॥ ज्येष्ठमासस्तु रुक्मस्य दाषाढं रुचिरुच्यते ॥ नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्रपद
 तः ॥ इषश्चाश्विनो मासा कार्तिकश्चोर्जसंस्तकाः ॥ सहोमासे मार्गशिरः सहस्यः पुष्यसंस्तकः ॥ मा
 घमासस्तपः प्रोक्ताः तपस्य फाल्गुने स्मृत इति ॥ एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसंतादिनां च द्वागतिपरि
 कल्पित्वा च द्वात्वं ॥ अतएव ॥ होतुर्मंत्रे मास्नायूते च द्वा मासद्वौ तासं कृतं न कल्पयतीति ॥ तथा
 च विशेषस्तथा च द्वा मासौ प्रकृत्या स्नायते ॥ पूर्वापरं च रतो माययै तो शिशू कीर्तौ तो परियातो अ
 धरं ॥ विश्वान्यन्यो भुवनाभि च षड्भूतान्यो विदधजायते पुनरिति ॥ अत्र पुनर्जायत इति लिंग
 दत्तुत्वं स विधाता च ॥ द्वा इत्यवगम्यते ॥ ननस्वेवं मध्यादिनां द्वादशानां च द्वा मासानां वसंतादु
 त्वं संसर्पो ख्यस्यतु त्रयोदशस्य च द्वा मासस्य कथमनुषु निबहिंस्तन्माससद्भावश्च चतुया हा ॥ शिव ॥
 ब्राह्मणे मंत्रानुवादपुरःसरमा स्नायते ॥ उपयामग्रे होतो सि संसर्पो स्थिहस्यत्या यत्य सा हा ॥ २० ॥

विस्मृतुत्रयं अयनं ॥ तथा च वाजसेधिनः पंचाग्निविद्यायां दक्षिणे उत्तरमार्गयोः समामनंति ॥ यान्त्र
 एमासान् दक्षिणादित्यप्रतियात् षण्मासानुदगादित्यप्रतियादिति ॥ तथा छंदोगा अप्यधीयते ॥ या
 न्त्रदक्षिणेति मासास्तान्या षडुदडेति मासास्तानिति ॥ तेतिराया अपि क्रतुग्रहब्राह्मणे पठुंति ॥ त
 स्मादादित्य षण्मासान् दक्षिणे नैति षडुत्तरं तोति ॥ एवं चादित्यगतिमुपजायायनमिष्यतेः सौरमेव
 तत् ॥ अतएव विष्णुधर्मोत्तरे ॥ सौरसासमधिकृत्योक्तं क्रतुत्रयं चायनमिति केचित्तु च द्वा मासने
 नायनद्वयमभ्युपगच्छति ॥ मार्गमासादिके स्थिभिर्क्रतुभिर्कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तराय
 ण ज्येष्ठमासादिके दक्षिणायनमिति ॥ तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मग्यं श्रौतस्मार्तकमनुष्मनेतु
 मकरकर्कटकसंक्रांत्यादिके एवायनद्वयकाल इति यथोक्तं ऋतिस्मृतिभ्यामवगतं यं उत्तरायणस्य
 मंथाव्यकर्मगतं कपवा अधीयते ॥ उदागयनं आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याह द्वादशाहमुपमद्वतीभू
 तात्यादि ॥ चैत्रादीनां उत्तरायणकर्तव्यता गृह्यसूत्रेतिषु च प्रसिद्धा ॥ सत्यव्रतश्च देवप्रतिष्ठाया
 उत्तरायणादक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह ॥ देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठादक्षुर्वोरवो दक्षिणाभि
 मुखे कुर्वन्ततः फलमाप्नुयुयादिति ॥ उग्रदेवतानां दक्षिणायने कर्तव्यां तथा च वैखानसस्य हि
 ताया मभिहितं ॥ मातृभै रववाराहना रसिंह त्रिविक्रमः महिसासुरहं त्रीचस्थाप्या वे दक्षिणाय

मित्रयोदशो मास इत्याहुः ॥ तमेव तस्मात्तृतीति ॥ तथा प्रवर्ग्य ब्राह्मणेऽपि अस्ति त्रयोदश मास इत्य-
हुः यः त्रयोदश परिधिर्भवेति ते नैव त्रयोदश मास मवसंध इति तदुक्तं सति प्रकारश्चास्माभिर्मन्त्र-
मास निर्णये वक्ष्यते ॥ विद्यतानामत्रयोदशो मासः तस्य कानुपपत्तिः वसंतादनुवृत्ति-चेत् ॥ उच्य-
ते ॥ किमत्र सप्त ऋतवः आहोर्ध्वत्तस्योक्तषे वषट्स्वतर्भावः उत्तर्तुद्वयंतरालवत्तत्कश्चिदनुवृत्त-
नता वसन्धिमः मास निर्णये ऋतुनां अनुद्यमान इत्यनुमाने रंतयेण श्रवणात् ॥ ना व्यतिमः षड्-
ऋतव इति षट्संख्या निषेधमात्रवसंतादिवत्तमं ब्राह्मणयोर्नामांतरा श्रवणाच्च ॥ नापि म-
ध्यमः मध्यादिष्वपाठात् ॥ उच्यते ॥ ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोस्तस्मिंस्पातभा-
वः तथा चासौ षष्ठिदिवसात्मको मलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति मध्यादिना ब्रह्मव्यत्वेनो-
क्तैश्च तर्भावान्काप्यनुपपत्तिः सौरे षट्पुबोधायनेन मीने मेषयोर्मेषवर्षभयोर्वसंतद्व-
यमभिधानाच्च मीनादित्वंच ये कलिपकं वसंतस्यांगीकृतं तथा च तदनुसारेण चोत्तरे
ग्रीष्मादयोऽपि यथा यथैविकल्मतं विनियोगश्चैषामनुविशेषणोऽश्रुतिस्मृतिपुराणेषु

माध०

॥२१॥

वगम्यते तत्र श्रुतिः वसते ब्राह्मणेना नादधीतया षोडशम्यः शरदि वैश्य इत्यादि ॥ स्मृतिरपि वसते ब्राह्मणमु
पनयीत या षोडशम्यः ॥ ६ ॥ शरदि वैश्य इत्यादि मिति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे पिण्डपूर्तिव्रते वसंता हतुषुषुषु
पृथक् पृथक् पूजाविशेषाः पठिताः ॥ तथा तत्रैव वसंते स्माना कौंतेय नादिदानं ग्रीष्मे पानियादि
दानं चोक्तं ॥ देवीपुराणे ॥ वर्षासु तिलदानं मुक्तं शरद्यन्त्रदानं ह्येतवस्त्रं अग्निदानं निशिरेव स्त्र
दानं इत्येतानि ॥ विष्णुधर्मोत्तरे एवोक्तं निरवमन्य दण्डुदा हायं ॥ इति क्रतुनिर्णयः ॥ अथ
मासाः ॥ तत्र सकारांते मासि ति प्रातिपदिकं चंद्रभावि तस्याय कल इति मासः ॥ तदीय त्वं पंचदशानां क
तानां वृक्षि क्षयदरेणा वगंतव्यं ॥ यदि दं मास त्वं सोरसावनयो रनुगतं वक्तव्यं तर्हि वमस्तु ॥ मास
परिमाण इत्यस्मादुत्तोरयं निष्यं नो मास रावः मास्येते परिमीयेते यावता कालेन चंद्रवृक्षि क्षयो
स चांद्रो मासः पदा चंद्रवृक्षि क्षयाभ्यां स्वयमस्य त इति मासः तथा वसिष्ठातः शिरामणेणैव व्यते ॥
मस्यंते परिमीयंते स्वकला वृक्षि हानितः ॥ मासा एते स्मृतमासाः त्रिंशति धिसमन्विता इति ॥
सूर्यस्विरात्रि गतिर्यत्र परिमियते स सौरः ॥ अहोरात्राणां त्रिंशत्संख्या परिमीयते यत्र स साव
नः ॥ तदुदुक्तं ब्रह्मसिंहाते ॥ चांद्रकुक्कादिदशांतिः सावनस्त्रिंशतादिनैः ॥ एकरात्रेण रवियवित्

॥ शिव ॥

॥ २१ ॥

माध०

॥२२॥

भित्तितत्रपौर्णिमास्यंतत्वेभ्रुतेः कटाक्षोभूयान् अयोवै पूर्णआसिंचतीत्यादिनायत्तेनयत्प्रत्यव
रोहंतित्यंतेनार्थवादप्रपंचेन सदृशता न्वयव्यतिरेकयुक्तेन प्रपंचितत्वात् ॥ ननु नोदाहृतं वाक्यं
मासांतस्यनियामकं अतिप्रसंगात् ॥ तथा हि ॥ यतस्तेवानु वाक्यस्यादौ पक्षांतरमुपन्यस्तं
उहैर्मासात्संपाद्या हस्तस्य जंतिषु जेर्मासात्संपश्यंतीति तत्र पूर्वमायेन षष्ठमहर्मासांत इति ॥ प्र
सज्येत अथ मन्यसेष उहैरिति बहुवचननिर्देशात् पंचभिः षडहैरिति व्याख्यायां न कोपि विरो
ध इति ॥ एवमप्यन्यत्रापि प्रसंगो दुर्वीरः तथा च वाक्यांतरं श्रूयते अर्धमासैर्मासात्संपाद्या हस्त
स्य जंत्यर्धमासैर्हि मासात्संपश्यतीति ॥ अत्र एकैकाधर्मासस्वीकारे पक्षस्य मासत्वप्रसंगः बद्ध
धर्मासस्वीकारे पक्षत्रयादेर्मासत्वप्रसंगः ॥ किंच पूर्वोक्तोपनिप्रसंगो दुःपरिहरः ॥ एव षडहैरित्य
त्र षडपंचस्वीकारासंभवात् एकैकस्य षडहस्वीकर्तव्यत्वात् ॥ उत्तरानुवाक्ये षडहैर्मासात्संपाद्या
यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुरितिसप्तमत्वाविशेषणात् तस्मादतिप्रसंगद्वयग्रस्तत्वाच्च पूर्वो
क्तो मासांतः ॥ अत्रोच्यते ॥ श्रुतिस्मृतिको वप्रसिद्धिभ्यो मासरावृत्तिं रादिने समुहेरुदः ॥ श्रु ॥ शिव ॥
तयः स वत्सरायनक्रतुविषयाः पूर्वमुदाहृताः तत्र संवत्सरस्य द्वादशोर्भागमासः अयनस्य षष्ठो ॥२२॥

भागः ॥ क्रतुष्वष्टद्वयोर्भागयोरन्यतरः स्मृतयस्तु माने मासस्य नाक्षत्रैः सप्तविंशतिभिर्दिनैः ॥ परि
शेषेषु मासेषु मासस्त्रिंशदिनैः स्मृतः ॥ चंद्रशुक्रादिदर्शितइत्यादयोपि लोकेष्वविदुर्गानां
पालमासस्य त्रिंशदिनात्मकत्वं प्रसिद्धं एवं च पक्षस्यर्धमासैः मासानित्यत्र मासरावृत्तिः मासे
कदेशं लक्षयति ॥ षडहैरित्यत्र षडहर्पंचकविषयायां न काचिदनुपपत्तिः ॥ एकैकषडहविष
यायां पूर्ववदेकदेशं लक्षा अतोति ॥ प्रसंगाभावाद्गुणवाक्याभ्यां मासस्या मा वास्यो तत्वं प
ौर्णिमास्यंतत्वं च विकल्पते ॥ तत्र प्रथमपक्षे चंद्रः शुक्रादिदर्शितइत्यादि स्मृतय उदाहाराः ॥
एतत्कारवाहुतुल्यं च तत्र प्रसिद्धं द्वितीयपक्षस्योपोदलकं लिङ्गं श्रुति लिङ्गं स्मृति लिङ्गं च ॥
अथ रत्निकाः सृष्टिप्रकरणे संवत्सरदक्षिणे तरायणसृष्टिमासाय मासपक्षसृष्टिमेव गम
यंति मासमतिमासो वै प्रजापतितस्य कृष्णपक्ष एव राविः शुक्रः प्राण इति ॥ तत्र कृष्णपक्षस्य प्राथ
म्येन पोहलिङ्गं स्मृतं च महालयप्रकरणे पठ्यते ॥ अश्वि युक्ता पक्षे तु आर्षायां कायं दिने दिने
इति ॥ तत्र यदि दर्शितो मासो विवक्षितस्तदा भाद्रपदकृष्णपक्ष इत्युच्यते तनत्वेव मुक्तं ॥ आ
श्वयुज्यां तर्गतत्वं हि होयते तच्च कृष्णपक्षप्रतिपदादि पूर्णिमा तत्वे संभवति ॥ तथा जयति ॥

मारभ्यमासास्तन्मेतं तोयां प्रैआश्विनसादौ तत्रमासस्वामान्यकर्त्तव्यावितैत्तिरेया आमनंतिमासि
पितृभ्यः क्रियते इति ॥ मासिमासि एष्टान्युपयंति ॥ मासिमास्यतियाद्यागृह्यंत इति चाष्टानिस्तो
त्रविशेषाः अतिग्राह्याः ग्रहविशेषाः ॥ श्रावणं तरेपि ॥ कुटुपायिनामयनेमासमग्निहोत्रं जुहोतीति
मासविशेषानुपज्ञायेकैर्त्यविशेषकल्पसूत्रकारैः पठंति ॥ अक्षयं हवे चातुर्मास्ययाज्ञिनः सुरु
तं भवतीति फाल्गुन्यापौर्णिमास्याचैत्र्यां वा वै देवयजेत इति तत्र श्रुतं तेषु मासेषु आषाढ्यां श्रावण्यां
वोदवसायवस्याप्रथमा सौर्यजत इत्यादिस्मात्तत्र पक्षपुराणे कृत्वा गौरीव्रतादयश्चैत्रादिमासेषु
क्रमेण कर्त्तव्याः ॥ ते च हेमाद्रौ व्रतकोटिद्रष्टव्याः ॥ तथा च विष्णुधर्मोत्तरे तिलदानादीनि माघमासा
दिषु कर्त्तव्यानि तानि वदानकोटिद्रष्टव्यानि ॥ चांद्रसौरसावनानां मध्ये कस्यचित् कृत्वा प्रशस्तत्वं द
ष्टव्यं ॥ तदुक्तं ज्योतिर्गो ॥ सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनामतः ॥ आर्द्धिके पितृकाये च चांद्र
मासः प्रशस्त इति ॥ इति शुद्धमासविषयः ॥ अथ मलमासः ॥ तस्य स्वरूपं ब्र
ह्मसिद्धांते निर्दिष्टं ॥ चांद्रमासो ८ स संक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति ॥ मलत्वं च कालाधिक्या
त् ॥ तथा च गृह्यपरिशिष्टे ॥ मलवदतिकालस्य मासं कलविदो धिक्कमिति ॥ कालाधिक्यं वा कल

माध०

॥२४॥

धर्मोत्तरमिहितं ॥ सौरेणावृत्तमानेन यदा भवति भार्गव ॥ सावने तु तदामाने दिन षट् न पूर्यते ॥
दिन रात्रि च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ॥ सौर संवत्सरे स्यान्ते मानेन रात्रिजे न तु ॥ एकादशाति
रिच्यन्ते मानेन भगु नंदन ॥ मासद्वये साष्टमा सेतस्मान्मासाति रिच्यते ॥ एकादशाभिदिनैश्चाद्र
दति रिच्यते ॥ तथा च चंद्र संवत्सरे द्वया सौर संवत्सरे इदं द्विं ॥ त्यादिने रधिकं भवति ॥ तद् दूधं
सौरं मासाष्टकं चंद्रमासाष्टकात् सार्धैः सप्तभिदिनै रति रिच्यते मलिनत्वादिना र्धन्यूनो मासा भ
वति सोऽयमधिकमास इति ॥ अवशिष्टादिना र्धपूर्तं च यथोक्तकालादूर्ध्वं षोडशाभिदिनैः संपद्य
ते ॥ अतएव सिद्धांते मिहितं ॥ द्वात्रिंशद्भिर्दिनैः षोडशाभिस्तथा ॥ घटिकानां च षट्केन प
तति ह्यधिमासक इति ॥ न च कालाधिक्यमात्रेण मलत्वेति ध्यादि कृद्दे रपि मलत्वं प्रसज्येतेति श्री क
न्यायं ॥ कालाधिक्ये सति न पुंसकत्वेन मलत्वांगीका कारात् ॥ न पुंसकत्वं च ज्योतिःशास्त्रे मिहितं ॥
असंक्रांता हि यो मासः कदाचित्तिथि वृद्धि नः ॥ काले तरे समायाति स न पुंसक इष्यत इति ॥
पुरुषस्य सूर्यस्य तत्र भावान् न पुंसत्वं तदपि तत्रैवोक्तं ॥ अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चाद् द्वा
रविर्गर्भसिम्भ ॥ अर्यमा हिरण्यरेतादिवाकरो मित्रविष्णु च ॥ एते द्वादश सूर्यामाद्याद्येषु दयं

राशिव ॥

॥२४॥

स्ति नियमः ॥ तथा च लघु राशेः ॥ इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिसप्तकीर्तितः ॥ अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये
 समासौ पितरसो यको ॥ तं मइति क्रम्यते यदार रीवर्गिष्ठे कदाचन ॥ आद्यो मलिस्तु चो ज्ञेयो द्वितीयः प्राक्
 तः इति ॥ अयमर्थः ॥ ६ दर्शपूर्णमासयोः त्रिनाशु कु प्रतिपदादर्शे पितृदेवा विद्वाग्नी हूयते ॥ कृष्णप्रति
 पदि पौर्णिमा सेष्टिदेवा वग्नीषोमौ हूयते ॥ अमावास्या यां पितृयज्ञं पितृदेवो पितः सोमको तज्ज
 वंसति शुक्लप्रतिपदादिदर्शं तोमासः सैकोतिरहितो धिमास इत्यर्थः ॥ लभ्यत इति तस्मा मध्यममानताना
 श्रोतस्मात्तयोर्नोपयुक्तबाह्यांतथापि कालाधिक्या न्मलमास इत्यस्मिन्नेतदुदारणमित्यदोषः ॥
 यत्तु मासे त्रिंशत् वेदित्युदाहृतं तच्च श्रोतस्मात्तयो रूपयुज्यते स्याज्ज्यकत्वेन स्फुरमानसिधत्वात्
 तादृशं च धिमासमुदाहरामः ॥ अष्टपंचराद्युक्तं शतद्वयाधिकेशकवर्षाणां सहस्रे गते सति समतंत
 रभावीयो यमिभ्वर सेवत्सरस्तस्मिन् श्रावणमासो धिमासः ॥ ततः पूर्वभाविषो भावसेवत्सरः
 तस्मिन् फाल्गुनमासो धिक् तयोः संवत्सरयोर्मध्यवर्तिनो द्यौयुवधात् संवत्सरोत्तरीयाश्चतुर्वि
 शतिमासः ईश्वरसेवत्सरे चत्वारश्चेत्त्राद्याः तथा सतियथोक्तफाल्गुनमारभ्य गणनायां यथो
 क्तश्रावणमासास्त्रिंशत् तमो भवति अनेन न्याये मषष्टिमासात्मकेषु पंचसु संवत्सरेषु द्वाव
 धिक् मासौ संपद्यते ॥ तदुक्तं महाभारते ॥ पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासा ॥ अधिकौ मतौ ॥ तेषां कालो

॥ त्रिव ॥

॥ २५ ॥

तिरेकेण ग्रहाणामतिरेक इति ॥ नन्वधिकमासस्य क्वचिन्निवृत्तमत्वं व्यभिचरति न्यूनाधिका
 संख्यायाऽपि दर्शनात् तथा हि ॥ यथोक्ते ईश्वरसेवत्सरोत्तरभाविनिचानुसंवत्सरे वैशाखमा
 सो धिक् तत उत्तरभाविनितारणसेवत्सरव्यवहिते पाथिर्वत्सरे भाद्रपदमासो धिक् तथा
 च तस्यैकोनत्रिंशत्वं संपद्यते ॥ तथा संवत्सरे वैशाखमासो धिक् नंदनसेवत्सरव्यवहिते
 धितयसंवत्सरो भाद्रपदे दमासो धिक् इति तत्राप्येकोनत्रिंशत्वं ॥ तथा १८ मृगशिरसेवत्सरे श्राव
 णमासो धिक् हेमले विविल्विसेवत्सरद्वयव्यवहिते विकारिसेवत्सरे ज्येष्ठो धिक् तथा च तस्य
 पंचत्रिंशत्वं संपद्यते तस्मान्मासो त्रिंशत्तमे भवेदित्येत्युक्तं ॥ नायं दोषः त्रिंशत्तमवस्य उपल
 क्षणत्वेनागीकारात् ॥ उदाहरणप्रदनार्थं धर्मैतदुक्तमित्यविरोधः ॥ इदमत्र विचार्यते किमयं
 मलमासः स्वतंत्रतु ततः पूर्वस्य शुभमासस्य शेषः आहोस्विदुत्तरस्य शुभमासस्य श
 षडिति ॥ न च काकदंतपराक्षेयमनुष्ठानानुपयोगादिति शंका ॥ अयं प्रत्यादिकाद्यनुष्ठानेन
 धिचारस्योपयुक्तत्वात् तथा हि शुद्धाष्टशुद्धश्रावणयोर्मध्ये यदा मलमासः तदा तस्य
 स्वतंत्रत्वे तस्मिन् प्रत्यादिकमेव न प्राप्नोति पूर्वस्योत्तरस्य वा शेषत्वे शेषिणिमासे यत्र प्र

माध०
॥२६॥

त्यादिकादितस्यमलमासोप्यनुष्ठानं प्रोत्थिति पितृकार्यणि-वोभयोरिति वचनात् तस्मात्सार्थको यं वि-
चारः तस्यैवातं चेतोवत्कृतुनिर्णयनिरस्तं ॥ पारतं चैपि पूर्वशेषत्वं युक्तमिति केचिदाहुः ॥ तत्रोप-
पत्तिकेचिदिच्छति-वोपन्यस्येति च ॥ मेषादिस्त्रीकृतयश्चैत्रादिसंज्ञानां प्रयोजिकाः तथा च ज्योतिःशा-
स्त्रेभिहितं ॥ मेषादिच्छे सवितरियेयो मासः प्रपूर्यते ॥ चांद्रश्चैत्राद्यः संज्ञेयः पूर्तिद्वित्वेधिमासोऽप्य-
इति ॥ यदा सवितर्येकराशिच्छे सति द्वादशं पूर्यते तदानीं मत्तुत्तरदर्शवसानको सोधिकमासः
ननु तत्पूर्वः दर्शविसानक इत्यर्थः ॥ यदा तु श्रावणं शुद्धाष्टम्यवदुल्लं चतुर्दश्यां दर्शं वा कर्कटसंक्रां-
तिर्भवति ॥ शुद्धश्रावणस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि द्वितीयायां वा सिंहसंक्रांतिर्भवति तदा कर्कटसं-
क्रांतियुक्तस्य शुद्धमासस्याष्टमं युक्तं तदा यद्दर्शस्य कर्कटच्छेखाववसितत्वात् सिंहसं-
क्रांतियुक्तस्यापि श्रावणत्वात् मुच्यते तदीयदर्शस्य सिंहच्छेखाववसितत्वात् तेनैव न्यायेन
तयोर्मध्यवर्तिनः संक्रांतिरहितमासस्य दर्शः कर्कटच्छेखाववोपूर्यते पूर्वाष्टमे दैत्यस्याष्टा-
द्वयमुच्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ मेषादिद्विंशं शुद्धमास संज्ञायां प्रत्येव प्रयोजकं त्वं मालमासस्योत्तर-
मासशेषत्वस्मरणात् ॥ तथा च ज्योतिःपितामहः षष्ठ्या तु दिवसैर्युक्तः कथितो बादरायणोऽपि

॥ शिव ॥
॥२६॥

तिमासेषु ॥ निःसूर्योधिकमासो मलं लुचस्यस्ततः पापः ॥ मासेषु द्वादशादित्यास्तपेते हियथाक्रमं
नपुंसकेधिकेमासिमंडलं तपते रविरिति ॥ मलिं लुचत्वं च तस्य राक्षसस्त्वेराकां तत्वात् ॥ तद्वैदाहाशा-
तातपः ॥ वसरोत्तमं तः पापो यज्ञानां फलनाशकः ॥ नैर्नैर्योतुधानाद्यैः सामाक्रांतो विनाशकः ॥ मलिं
लुचैः समाक्रांतसूर्यसंक्रांतिवर्जितं ॥ मलिं लुचं विजानियाद्गृहितं सर्वकर्मणि ॥ ननु द्वात्रिंशदि-
मासैरित्यनेन येयं काले यतादृशिता सावनी तरेण विरुध्यते तथा च काठकगृह्ये ॥ यस्मिन्मासे
न संक्रांतिः संक्रांतिरित्यमेव वा ॥ मलमासः सवितेयो मासे त्रिंशद्भूतैर्भवेदिति ॥ नायं दोषः ॥ द्वा-
योर्वचनयोर्भिन्नविषयत्वात् ॥ ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धमध्यमानमाश्रित्य द्वात्रिंशद्विरिति वचनं
प्रवृत्तं ॥ यस्मिन्मास इति तु स्फुरमानमाश्रित्य प्रवृत्तं ॥ ननु ॥ मध्यमानमासप्रवृत्तोधिकमासो-
ज्योतिःशास्त्रव्यवहारे ॥ एवो येयुतेन तु श्रौतस्मात्तयोस्तस्य शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तिमासत्वनिय-
मासंभावात् ॥ षोडशभिर्दिनैः घटिकाचतुष्टयेन चोपेतैश्च द्वात्रिंशत्मासेषु गतेषु सोधिमा ॥ से-
भिधीयते तत्र यदि दर्शान्तिमासा विवक्षताः रदा रुक्षद्वितीयायां घटिकाचतुष्टये गते अधिमा-
सस्योपक्रमः प्रसज्यते ॥ अधानियतोपक्रमावसानाद्वा त्रिंशत्मासा विवक्ष्ये सदापि शुक्लप्र-
तिपदादिदर्शान्तिमास इत्येष नियमो न लभ्यते ॥ श्रौतस्मात्तव्यवहारोपयोगिनिवधिमासे सो

र्धितुपरित्यज्य कर्तव्य उत्तरे क्रिया इति । अत्रापि षष्ठिदिनात्मकं मासं प्रकृत्योक्तं ॥ आद्यो मलिस्तु चे
 ४ ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यत इति ॥ एवं षष्ठिदिनो मासः ॥ तदर्धं तु मलिस्तु च इति ज्योतिः शास्त्रांतरे
 पि षष्ठ्या तु दिवसैर्मासकथितो वादराणैः ॥ पूर्वमर्धपरित्यज्य मुत्तरोर्धं प्रशस्यत इति ॥ अस्त्वेवं
 संक्रांतिरहितस्य मलमासस्योत्तरशेषत्वं द्विसंक्रांतियुक्तस्य तु कथमिति चेद्दुच्यते ॥ ॥ तत्र प्रथ
 मं तावत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ ॥ तज्योतिः सिद्धांते मिहितं ॥ असंक्रांतिमासो धिमासः स्फुटस्या
 द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथा स्यात्तदा वर्षमध्ये धिमास इत्य
 चेति ॥ अयमर्थः ॥ स्फुटमानेन यो यमसंक्रांतः स स्फुटो धिमासः तेनैव मानेन यो यं द्विसंक्रांतियुक्तः
 सै स क्षयमासः ॥ स च कार्तिकमार्गशिरषौषमासेष्वेव त्रिष्वप्यतसो भवति ॥ नान्येषु माघादिषु न व
 सुखं विधिक्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासापूर्वोक्तेषु मासेषु मध्ये कश्चिदधिमासो भवति क्षयमासादुद्ध
 मिति मासत्रयमध्ये परो धिमासः तदेवं विधमेकवर्षं मलमासत्रयं विरेण कालेन यदा कदाचिदायाति ॥
 तत्त्वकधिमासवत् पुनः सहसा समायाति ॥ तत्रितयागमनकालश्च सिद्धांतसिरोमणौ दर्शितः ॥ गतो
 ११०४ तिथिरै ११५ अर्धविष्यथांगाक्षसूर्यैः १२५ दिगा ७७ जा ७७ यग्निभूमि १३०

माध०

॥२७॥

तथाप्रायशोयं कुवेदुर्वर्षैः १०९ कुविद्वे कुभिश्च १२ अस्यायमर्थः ॥ चतुःषष्ट्याधिकं नवरात्रसंख्या
कैवर्षैः परिमिते शाकस्य काले कश्चिदुक्तमासत्रयोपेतो वत्सरोगतः ॥ यथोक्तसंख्यान्वाद्युद्दिनदैरि
त्यनेन विवक्षिता ॥ अष्टम्यश्चत्वारः अष्टयः सप्तनंदानवरात्रसंख्या धन्यगमकागणकप्रसिद्धा प्रति
लोम्पेन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यवस्यति ॥ तिथिचौरत्रापि तिथयः पंचदशैर्द्विगुणाकादशा ॥ तत्र
गणकैरंकेषु प्रक्षिप्तेषु पंचदशाधिकरात्रयुक्तसहस्रसंख्या संपद्यते ॥ तावद्भिः शक्यैर्मिति शाकका
ले कश्चिदुक्तमासत्रयोपेतः संवत्सरः ॥ अंगाक्षसूर्यैरित्यत्रांगानि षट् अक्षरणि द्विद्याणि पंच
सूर्याद्वादशा तदंशप्रक्षेपे सति षट्पंचादधिकरात्रद्वयोपेतसहस्रसंख्या संपद्यते तावद्भिर्वत्सरे
मिते शाककाले यथा यथोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्सरः संपद्यते अस्य चोदाहरणं ॥ पूर्वोदाहृत
श्वरसेवत्सरात् प्राचीनाभावात् संवत्सरः सैतत्र हि भाद्रपद बहुलमावास्यायां कन्या संक्रांतिः ॥ तत उ
र्ध्वमेकसंक्रांतमासमतीत्योत्तरयोमासयोः क्रमेण तुला वृश्चिक संक्रांती तत उर्ध्वमेकसंक्रांतं
समतीत्योत्तरयोमासयोः स्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुः संक्रांति तत उर्ध्वदिशे मकर संक्रांतिः ॥ शिव ॥
तत उर्ध्वदिशे मकर संक्रांतिः समनंतरं मासे दशैतत उर्ध्वमेकसंक्रांतमासमतीत्योत्तरस्यां शुक्लप्रति

॥ शिव ॥

॥ २७ ॥

माध०

॥२९॥

संवत्सरे द्वयो रसंक्रांतयोपरि त्यागे सत्यवसिष्टः असंक्रांता एकादशौ वततो नित्यवत्श्रुतिविरो
धः ॥ नायं दोषः ॥ द्विसंक्रांतियुक्तस्य क्षयस्य मासद्वयत्वेत्परिष्णानात्तथा च सम्यक्तेति ॥ ति
थ्यर्थे प्रथमे पूर्वो द्वितीये धेये तदुत्तरः मासविति बुधे धित्योक्षयः मासस्य मध्यगाविति ॥
ज्योतिरास्त्रे द्विसंक्रांतियुक्ता क्षयमासादासाद्य संक्रांतेः कृयित्पूर्वत्र चालनसंस्कारो स्तीत्य
क्तं ॥ तथा च ॥ यथा चालनमस्ति तदा पूर्वस्या संक्रांतस्य संक्रांतत्वस्य दानादयं क्षयं मास एकत्वे
नैव परिगणनीयः ॥ यदा तु चालनं नास्ति तदा यथोक्तप्रकारेण मासद्वयात्मकत्वं दृश्यं ॥ यथा
उक्तं पटेश्वरसिद्धांते यदि न चलति वै मासयुगमं विचिंत्यमिति ॥ ॥ इह मलमासस्वरूपं निरूपि
अथ तत्र वर्ज्यं वर्ज्यं विवेकः क्रियते ॥ तत्र पैती नसिः ॥ श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाद्वादशे मासि क्रि
तितः ॥ त्रयोदशे तु सर्वास्तनिष्पला इति कीर्तिः तः तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्तान कथंचिना ॥
कुर्वन्तदर्थमेवावाप्य कुर्यादोत्तमविनाश शानमिति ॥ अत्र निष्पला इत्यभिधानात्तत्फलका
मतया प्रवृत्तं कर्म निषिध्यत इति गम्यते ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ इष्ट्यादिसर्वकाम्ये तु मलमासे वि
वर्तयेदिति न च सर्वास्ता इत्यभिधाना नित्यनैमित्तिकयोरपि निषेधः शंकनीयः ॥ नित्यनैमित्तिके

॥ शिव ॥

॥२९॥

पदिमानसंक्रांतिः ॥ एवं सत्ये कस्मिन्नेव संवत्सरे द्वौ संक्रांतौ मासा वेको द्विसंक्रांतियुक्तो मास इति य
थोक्तमासत्रितयं संपद्यते ॥ गजार्थमिभूमिस्थित्यत्रापि गजार्थे अद्वयः सप्त अग्नयस्त्रयः भूरेका
तत्रां कप्रक्षेपे सति अष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसंहरसंख्या संपद्यते ॥ तावद्विर्वत्सरे मितेराव
काले कश्चिदुक्तविधः संपद्यते संवत्सरः कुर्वेदुवर्षे इति तत्र कुरेकावेदाश्चत्वारः इदुरेकः ॥ तत्रां
कप्रक्षेपेणैकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति एतावद्विबर्षैः क्विप्सुर्वोत्तरक्षयमासयो
वधानं भवति गो कुभिश्चेत्यत्रापि न पुंसकवर्जितेषु स्वराक्ष रेणुगण्यमाने द्वौ कारो नवमः संप
द्यते कुरेकः तत्रां कप्रक्षेपे सति एको नाविंशतिर्भवति ॥ तावद्विर्वत्सरे क्विप्सुर्वोत्तरयोः क्षयमा
सयो व्यवधानमिति ॥ अत्र द्विसंक्रांतियुक्तस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिरुच्यते ॥ यदा धनुस्त्वेरवौ
पूर्तिस्तदा तस्य मेषादिस्त्वं वचनेन मार्गशीर्षत्वं प्राप्तं तथैवास्ति पूर्वोदाहृतं द्विसंक्रां
ते मासे धनुस्त्वेरवौ दशः न समाप्तः मकरस्त्वेरवौ समाप्तः ॥ अतः पौषमासत्वं तस्य संपन्नं
तथा च च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वाद्दस्य क्षयसंज्ञायुक्ता ॥ अत एवैकमासया सित्वाद्दहसः पापस्य
पतिरिति युक्त्या संप्रदायाद्वाहस्यति संज्ञायामपि व्यवह्रियते स च व्यवहारो बाहस्यज्योतिर्ग्रंथे

योऽप्रियतः स नू मलिमुचेति॥ बृहस्पति वचनात्॥ जाबालिनापि तथैवोक्तं॥ नित्यं नैमित्तिकं
चैव श्राद्धं कुर्यान्मलिं म्लुं व इति॥ तिथि नक्षत्र वारोक्तं काम्यं नैव कदाचनेति॥ योयं मलमासे का
म्यं निषेधो सा वारं भस्मापि विषयः॥ असूर्या नाम ये मासान्तेषु मम संमतः॥ वृत्तानां चै
व यज्ञानां आरंभश्च समाप्तयदुत्थारं भस्माप्यो रेवाधिमासे प्रतिनेधात्॥ आरंभ समाप्तो म
ध्यपाति म्यधिमासे तु तदरंभं कार्यमनुष्ठेयं॥ अधिमासे निपातिते दोष एव विधिः क्रम इति स्म
रणात्॥ यतु काष्ठक गृहे॥ समाप्तिं प्रसव वचने॥ प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं॥
आगते मलमासे तु तत्समाप्यं न संशय इति॥ तत्सावनमास प्रवृत्तं कर्तुं चोदायणादीत्यम्भ
त्रादिवचन विषयं॥ आबरय कृत्य काम्यं कर्म तन्मलमासे अनुष्ठेयं॥ तद्यथा प्रकृते मलमासे
तत्तद्विज्ञे बुदिनेषु यदि कश्चिद्बालो ब्रह्मराक्षसादि नागहृते॥ तदारक्षोद्योषिः सद्य एव
कर्त्तव्या॥ मलमास समाप्तिं प्रतिक्षायां बालादि मरण प्राप्तिं संगत्वा॥ सा चेष्टिः काम्यकां देभ्यः
ति॥ अग्रे रक्षो दोषो पुरोडाशो मणिकपालं निर्वपेद्यं रक्षांसि सचेरन्मग्निमेवरक्षो हृणं स्वेन
भागधेयेनोपधावति स एवास्मादक्षान् स्पृहतीति संचेरेत् संभवे युगं हि पुरितियावत्तु उपधा

माध०

॥३०॥

वतितद्देवताप्रियेण हविर्भोगेण तोषयति ॥ अस्माद्रक्षो गृहीतादिष्टिः कर्त्तारक्षांस्यप नयति त
थैवाभिचरतः प्रतिचरतः श्रुतादिष्टिः श्रूयते ॥ आम्नये वैष्णवमेकादशकपालं निर्वेष्टे वपे द
भिचरन्ति प्रतिवैपरस्तादभिचरतमभिचरंति देहपुरोनुवाक्ये कुर्यादिति च ॥ तत्र द्वयोर
प्येकैवेष्टिः अभिचरति एकैका पुरोनुवाक्या प्रतिचरतस्तु देहदेष्टिर्विशेषः ॥ कालविलंब
प्रतिक्षात्रापि संनभवति बाधकरो नो प्रत्यासन्नो सति तदेवाभिचारस्य कर्त्तव्यत्वात् प्रतिचार
स्यापि स एव कालः एत एव यैयज्ञैताभिरार्यमाण इति वर्तमानवाचिना शानच प्रत्ययाते नरावे
न प्रतिचारकर्त्तुरभिचारसम् ॥ सकालत्वविशेषणात् एवं प्रबलज्वरदुद्गोदिना यदापमज्यः
प्रसक्तः तदापि सद्य एवेष्टि कर्त्तव्या ॥ इष्टिस्तु श्रूयते ॥ यो मय्येर्विभियात्स्मा एतां प्राजापत्य
रात कृष्णलं निर्वेपेत् प्राजापतिमेव स्येन भागधेये नोपधावति ॥ स एवास्मिन्नायुर्दधातिस
र्वमायुरेति तीक्ष्णलाः सुवर्णशकलानि वै यवशुष्पपरिमितानि च शतसंख्याकानि य
स्यानिर्वपणियाभिसेष्टिः शतकृष्णला यदा वृष्ट्या भरात् सस्यानि शुष्यन्ति मलमासाश्वा
गतः तदा कार्या वृष्टिकामो यजतेति विहितेष्टिर्न कालविलंबे सहते ॥ एवस्मात्तन्मप्यावश्य

॥ शिव ॥

॥ ३० ॥

गति का गति का गति कयो रुदा हरणं विरुद्धमिति शंकनीयं सस्य मलमासे विकल्पितत्वात् ॥ तराह
 पेठी नसिः ॥ संक्रांतिरहिते मासि कुर्यादी प्रयणं न चेति ॥ अनन्यगतिकानि तु नैमित्तिकानि ग्रहणास्मा
 नादीनि तेषां मलमासेपि कर्त्तव्यतामाह ॥ यमः ॥ २ ॥ चंद्रसूर्यग्रहस्तान्भ्रातृदानं जपादिकं ॥ मलमा
 सेपि कर्त्तव्यं नीत्यनेनैमित्तिकं तथेति ॥ सगतिकानि तु नैमित्तिकानि, जातेषु याहीनि ॥ वेधानरं
 द्रादृशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इति विहिताया इष्टे रशो च वसिते यथानुष्ठानं तद्वन्मलमासे
 प्यवसिते प्यनुष्ठानं राक्यत्वात् सगतिकत्वं ॥ यथोक्तं नित्याकार्मावश्यकं अनन्यगतिके नित्य
 ने नैमित्तिके अपि मलमासेपि कार्याणि तने तराणी तिसा मन्यते वज्र्या वज्र्या नीतिविवेकः सं
 पन्नः ॥ तानि च कार्याणि कालदर्शकारः संगच्छेत्थमुदाजहा रद्वाद्दृशाहसपिंडातं कर्मग्रहणं जन्म
 नाः ॥ सामंतो पुंसवै आधाद्वावेतौ जात कर्मचरोगे शांतिरंलभ्ये च योगे आधवृत्तानि च ॥ प्रायश्चित्तं
 विमित्तस्य वशात् पूर्वपरचरा ॥ अव्योदकुंभे वादिमहालययुगादिषु ॥ आधंदरो प्यहरहः आधमू ॥ शिव ॥
 नादिमासिकां ॥ मलिं म्लुचान्यमासेषु मजानां आधमा विंशं ॥ आधंतु पूर्वदृष्टेषु तार्थेषु च यु ॥ ३९ ॥

गादिषु च यु दानं दानं दै नं दिनं च यत् ॥ तिलगोभूहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया ॥ प
 र्वहोम आग्रयणं साग्निरिष्टयश्च पार्वणं ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवता ॥ तिथिपूजनं ॥ स्ना
 नं च स्नानविधिनायः भक्ष्यायेयवर्जनं ॥ तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वाद्दुभयं च च ॥ अ
 नित्यनिमित्तं च दानं च महदाकं ॥ अम्माधानाधरा पूर्वतः तीर्थयात्रामरेक्षणं ॥ देवारा म
 तरागादिप्रतिष्ठामौजिबंधनं ॥ आश्रमस्वाकृतिः काम्य वृषोत्सर्गश्च निष्कृमः ॥ राजाभिषेक
 प्रथमचूडाकर्मवृत्तातिच ॥ अन्नप्राशनमार्भोगहाणं च प्रवेशनी ॥ स्नानविवाहो ना
 मानियत्र वेदमहोत्सवे ॥ वृत्तारंभसमासं च काभ्यं काभ्यं च पाप्मनं ॥ प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मल
 मासे विवर्जयेत् ॥ उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्चणं ॥ अवरोहश्च हेमेतसर्पाणां बलिशि
 ष्टका ॥ शिवानस्य बलिर्ब्रह्मोः शयनं परिवर्जनं ॥ दमेद्रुस्थापनोत्थानं च वज्रिणः ॥ पूर्ववत्प्रतिसिद्धा
 निपरत्रान्यच्च देविकमिति ॥ अत्र द्वादशाहे सारंभ्यनित्यं बौहं त्वादुभयत्र च स्यते न ग्रंथे
 न कर्त्तव्यसंग्रहः ॥ अनित्यमनिमित्तं च परंभ्यवर्जयेदित्यनेन वज्र्यसंग्रहः ॥ उपाकर्मत्वा

माध०
॥३२॥

रभ्यापरत्रान्यद्देविकमित्यंतेनमलमासेवर्जितानांयभोशुधुमासेकर्त्तव्योत्वेमसंयुः॥अत्रसर्व
त्रसाक्षिवचनासुदाहरामः॥यमः॥जर्मेवार्धुषिकेभृत्येआधुर्कर्मणिमासिके॥सपित्रीकरणेनित्येन
धिमासविवर्तयेत्॥तार्थस्नानंजपोहोमोयवव्रह्मिहितिनादिभिः॥जातकर्मोत्थकर्मणिनवआर्धे
थेवच॥माधत्रयोदशीआर्धआधान्यपिचवोदशा॥चंद्रसूर्यगृहेस्नानंआधुदानजपादिकं॥को
योत्तिमलमासेपिनित्यनैमित्तिकेतथेति॥मासिकेआधुर्कर्मणिअमावास्यायाआधुर्कर्मणीत्यर्थः
नित्येनित्यदाने॥हो-मोत्रोपासनहोमः॥२॥अंत्यकर्मणिदहनोदकेर्धुदानास्त्रिसंचयना
दीनिस्मृत्यंतरे॥आधुजातकनामानिव्येचसंस्कारः॥संयुताः॥मलिन्मुचेपिकुर्त्तव्याइष्टिका
म्यभवर्जयेदिति॥संस्कारः॥अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः॥सव्रताश्रातुमास्याव्रतादयः॥ग
मस्तिः॥एकोद्दिष्टतुयष्टाधृतनैमित्तिकमुच्यते॥तत्कार्यपूर्वमासेचकालाधि॥यमेपिधर्मतः॥
इतिगौतमः॥जातकर्मणिपष्टाधृतनवआर्धेतथेवच॥ग्रहणपुंसवदेचतत्पूर्वत्रपरत्रचेति॥नि
मित्तवशादितिवाक्यशेषः॥स्मृतिसंग्रहेपि॥जातकर्मचर्पुसुतिःसीमंतोनयनव्रतं॥मलि
न्मुचेपिकुर्वत्तनिमित्तंयदिजायतइति॥मराचिः॥रोगेचलेभ्ययोगेचसीमंतोपुसवेपिचा॥

॥शिव॥

॥३२॥

कान्युदाहार्योणि॥नित्यनैमित्तिकयोरेपियदनन्यगतिकेतदेवमलमासेकार्येअनन्यगतिकंक्रियंकु
र्यान्नैमित्तिकेतथेतिस्मरणात्॥काठकगृह्येपि॥मलेनान्यागितंकुर्यान्नित्यान्नैमित्तिकीक्रियमितिअ
नन्यगतिकानिनित्यानिचगृह्यपरिशिष्टेउदाहृतानि॥अवषट्कारहोमाश्चपर्वचाग्रहणंतथा॥म
लमासेत्कर्त्तव्यंकाभ्यामिष्टिचवर्तयेदिति॥अवषट्कारहोमाअग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवदयःप
र्वदशीपौर्णमासोपार्वणस्त्रालीपाकश्चदशोदीर्घा॥नित्यत्वंअकरणेप्रत्यवायश्चवणादवगतव्यं
तथाचाथर्वणिकाआमनीति॥यस्याग्निहोत्रमदशीपौर्णिमासमनाग्रयणमतिथिवर्जितंअहु
तमवैश्वदेवमग्निविधिनाहुतमाससप्तमास्तस्यलोकांनृसहिनस्तीति॥गत्यंतरयुक्तानिनि
त्यानितत्रवर्ज्यानि॥तदुक्तं॥काठकगृह्यपरिशिष्टे॥सोमयागादिकर्मणिनित्यान्यपिमलिन्मु
च॥षष्ठीष्ट्याग्रयणावानवार्तुमास्यादकांन्यपि॥महालयारकाआधोपाकमद्यपिकर्मयत्॥स
ष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मतेइति॥सोमयोगोवसेतेविहितः॥तस्यमासविवर्तनेपि
रुसमासेनृष्टानसंभवात्॥सगतिकत्वंषष्ठीष्टिःकाठकशाखादोप्रसिद्धनचाग्रयणस्यस

यद्दति समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यतीति ॥ निमित्तवशात् प्रायश्चित्तान् यद्विद्वकोऽबहूनि श्रूयन्ते ॥ आहि
तान्निर्यदाग्नीनन्वाधायैषि म कृत्वा ग्रामांतरे प्रयाणो कुर्यात्तदा तुभ्यं ता अंगिरस्तमेति जुहु नथा
च श्रुतिः ॥ सर्वा न्वा एषो ग्नो कामान् प्रवेरायंति यो ग्नी नन्वाधाय व्रतमुपैति तस्य दनिष्ठा प्रयाया
त् ॥ अकाम प्रीता एवं कामानानुप्रययुः ॥ अंते जा अवीर्याः स्यात्स जुहुयात्तुभ्यं ता अंगिरस्तमः
विश्वाः सुक्षितयः पथक् ॥ अग्ने कामाय ये मिरेदृति कामानेवास्मिं दधाति काम प्रीता एनं कामान्
प्रयांति ॥ ते जस्वी कवीर्यवान् भवतीति ॥ यस्योभयं हविराति माछेत् ॥ ऐंद्रं च रारा वमो दनं निर्व
पोदति ॥ कौमिथुमिः ॥ आ ब्रूमं बुधटं दद्यादन्नं वापि सुसंक्षितं ॥ संबत्सरे विरये पि प्रतिमासं च मासि
कमिति ॥ मरीचिः ॥ प्रतिमासं मजा हेयं द्रव्यं च प्रतिवत्सरं ॥ मंत्रो दो च युगा दो च मासयो रुभयो
रपिति ॥ मत्स्यपुराणे ॥ वर्षे चारुः श्राद्धं दानं च प्रतिवत्सरो भूतिल हिरण्या नं मासे पि स्यान्म
लिनैस्तु चेदृति ॥ एवमभक्ष्यापेयवर्जनसेध्या वदनादिष्वपि विशेषतः ॥ साक्षिवचना मुदाहरणी
यानि ॥ सामान्यतस्तन्नित्यने निमित्तके कुर्यात्प्रयतः समीक्षन्तु चेदृति ब्रह्मसूत्रे वचनं पूर्वमेवादाह

माध्य०
॥३३॥

तं॥ न नूना ह तेषु संग्रहवचनेषु भाद्रपदा परपक्ष आधस्याप्युत यत्र कर्तव्यता मित्यते॥ महालययु
गादिष्विति तत्र पठितत्वात्॥ सचो भयतैत्र कर्तव्यता सम्पत्ति विरुद्धा॥ महालय आधेधिका ठक
गद्येव ज्येष्ठका स्मरणं पूर्वमुदाहृतं॥ भृगुरपि॥ कश्चि आध तथा सोम मग्राधेयं महालयं॥ राजा
भिषेकं काप्यं च न कुर्याद्गुणैर्धित इति॥ नागर रवंडे वि॥ न भो वाधे न भस्यो वाम लमा सो यदा भवेत्॥ स
समः पितृ पक्ष स्यादन्यत्रैव तु पंचमः॥ औषाढ इति तत्र आषाढा मवधिं कृत्वा सप्तम पंचमौ दृश्यो॥ आ
षाढ्याः पंचमे रपक्षे इति वचनात्॥ आषाढ मासस्योत्तम भागे कर्कटक संक्रांतौ नभसो धिक् मासत्वं
आवण मासस्योत्तम भागे सिंह संक्रांतौ नभसस्य धिक्त्वं तयो रुभयोः रपि पक्षयोर्कं न्यायां वर्तमाने
सवितरियः॥ कृष्ण पक्षः सत्यामो भवति॥ असति तु द्वि वधे धिक् मासे पंचमः॥ तथा सति सप्तमे व विहितः स्या
परपक्ष स्यात् आधस्य मतिने नभस्य कृष्ण पक्षे नुष्ठान् मयुक्तं॥ नार्यदोषः॥ संग्रहवाक्यतै गत महालय
परादेन तीर्थ विरोधस्य व॥ माघ त्रयोदश्या वाधिवक्ष्येणीयत्वात्॥ ननु॥ मलिस्तु वा न्यमासेषु मता ॥ शिवा॥
नां आधुमादिक मिति प्रति संवत्सरं प्राप्य माणा स्य मता ह आधुस्य मासद्वये कर्तव्यता संग्रहे दर्श ॥३३॥

माध०
११३८

कर्त्तव्यं॥ द्वितीयाद्यादिकंतु शुद्धमास इत्यनया विवक्षया उभयत्र कर्त्तव्यतोक्ता॥ मलमासमृतानां
तु यदि कदाचित्स एवमलमास आगतस्तदा तत्रैव प्रत्यादिकं मैले मौ सै कर्त्तव्यं॥ द्वितीयाद्यादिकं
बु शुद्धमास इत्यनया विवक्षया उभयत्र कर्त्तव्यतोक्ता॥ मलमाससमस्तमांसु॥ न नृपरितने
शुद्धमासे तथा च॥ भृगुः॥ मलमासमृतानां तु श्राद्ध्यस्त्विति वत्सरं॥ मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषां
तु कदाचनेति॥ अतो मलमासमृतानां कदाचित्कं विष्णुप्रादिकं मलमासे पि कार्यं॥ शुद्धमासम
ृतानां वैवप्रथमादिकं तत्र कार्यं द्वितीयाद्यादिकं तु शुद्धमास इत्येतत् निर्णयमभिप्रेत्य पित
र्याणि चोभयो रित्यादानिव च नानि प्रवृत्तानि॥ मलिमुवेति संप्राप्ते ब्रह्मणे श्रियते यदि॥ कु
लातिथेयामासासौ कथं कुर्यात्तथाश्चिकं॥ यस्मिन् रात्रौ गते सूर्ये विपत्तिश्चादि जन्मनः॥ तस्मि
न्नैव प्रकुर्वत पिंडदानोदकक्रिया॥ मलमासे विष्वक्तानां सौरमासे समाश्रयेत्॥ स एव तस्य मासो
पिषडपिंडक्रियादिषु॥ अनित्यमनिमित्तं च त्यामिदिना या निवर्त्य नि से गृहीतानि लेषु स्मृतयः॥
उदाहृदियते॥ तत्र धूमनुः॥ अग्न्याधेयं प्रतिष्ठा च यस्य दानव्रतानि च॥ वेदव्रतरूपे स गच्छेत्॥
करणा मे खल्वाः॥ मांगलयमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्॥ बाले वा यदि वा वृद्धेऽशुक्ने वास्त

उपासते ॥ मन्त्रमास इवैता निवर्जयेद्देवदरी नमिति ॥ पैठानसि ज्योतिः रास्त्र पराशरयो रण्यव
मेवपाठः कौथुमिः ॥ अधिमासे न कर्त्तव्ये आख्ये संवत्सरादिके ॥ वर्षवध्याभिषेकादिकर्त्तव्यमधि
केनतु ॥ अधिमासे न कर्त्तव्यं आख्यमाभ्युदयंतथा ॥ तथैव वक्राम्ये यक्ष्ममेवत्तरास्यथमादते ॥
सपिंडाकरणाद्दूर्ध्वयक्षिं धिष्णुधुकं भवेत् ॥ इष्टवाप्यथवापूर्वं तनकुर्यान्निमलिस्तुचइति ॥ असं
क्रांत्यप्रकृत्यज्योतिः रास्त्रे ॥ तत्र दत्तमदत्तं वा हुतं न हुतमेव वा ॥ सुजसमप्यजपस्यान् नोपवासः
कृतो भवेत् ॥ नयात्र न विवाहं च न च वास्तुनिवेशनं ॥ न प्रतिष्ठा च देवानां प्रसादगामभूतहं ॥ न हि
रण्यं न वांसां सिकारयेदिति निश्चय इति ॥ इति स्मृत्यंतरेपि ॥ वापिकृते पतङ्गादिप्रतिष्ठायात्तकमे
व ॥ न कुर्यान्मिलमासे तु महादानव्रतानि चेति ॥ महादानानि तुलापुरुषादीनि षोडशाविंशपुराणो
क्तानि ॥ कूर्मपुराणोक्तानि कनकादानि दश ॥ एवमन्यान्यपि निषेधवचनाभ्युदाहार्याणि ॥ मनुः ॥
महादानानां नामानि ॥ आद्यंतु दानानां तुलापुरुषसंज्ञकं ॥ हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माडितदनं तदं ॥
कल्पपादपदानां च गोसहस्रस्य पंचमं ॥ हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्यश्च तथैव च ॥ हिरण्याश्व
रथस्तद्वत्तद्देमहस्तिरथस्तथा ॥ पंचलंगलकंतद्द्वारादानं तथैव च ॥ द्वादशं विश्वचक्रं च त

माध०

॥३५॥

तः कल्पलतात्मकं ॥ सप्तसागरदानं चरन्ध्रेनुस्तथैव च ॥ महाभूतघटस्तद्वत् षोडशाः प्रपरिकीर्तितः ॥
कूर्मोक्तैस्त्वयानिदशमहादानानि ॥ कनकाश्वतिलानागादासीरथमहागृहाः ॥ कन्याचक्रपिकाधे
नुमहादानानिवेदरा ॥ एवमन्या न्यपि निषेधवचनाभ्युदाहरणीयानि ॥ उपाकर्मोत्सर्जनं चेत्यादि
ना शुभमास एव कर्तव्यानि ॥ अत्र ज्योतिः पराशरः ॥ रविणो धौ ॥ लघितो मासश्चंद्रः ख्यातो मलि
म्लुचः ॥ तत्र यदि हितं कर्म उत्तरे मासि कौ रये दिति ॥ प्रजापतिः ॥ उपाकर्म च हव्यं च कर्म सप्तोत्सवं
तथा ॥ उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निःफलं भवेदिति ॥ हारीतोपि ॥ उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सं
वमष्टकं ॥ मासव्योपरेका र्यं वज्रयित्वा तु पेत्तुं ॥ ज्योतिः पितृमहोपि ॥ मासः कन्यागते भाग
नावसंक्रांतो भवेद्यदि ॥ देवंपित्र्यं तथा कर्म तुलास्वकर्तुं रक्षयमिति ॥ अत्र कन्यागते सवितरियो
संक्रांतो सोमलिनः ॥ स आश्वि युजः भाद्रपदे कन्या प्रवेशे न एव च सति कन्यामुपजीव्य यदि हि
तं देवंपित्र्यं च तन्मलिन आश्वयुजे न कर्तव्यं किं तर्हि तुला संक्रांतियुक्ते शुद्ध आश्वयुजे ॥ नन्वेवं
सति महालयया परपक्ष आधस्यापि तुलामासे कर्तव्यता प्रसज्येता ॥ तस्यापि कन्यामुप
जीव्यदि हितत्वात् ॥ तथा च पुराणं ॥ कन्यागते सवितरियान्यहानि तु षोडशाः क्रतुभिस्ता ॥ शिवा ॥
नितुलमानि पितृणां दत्तमक्षयमिति तैव ॥ भा ॥ ३५ ॥

श्रीराम

ता ॥ सानुयुक्ता ॥ मलमासे तन्निषेधात् ॥ तथा च सत्यव्रतः ॥ वर्षे वर्षे च यष्ट्या धमा तापित्रो मते हनि ॥ मल
मासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति ॥ सत्यतपरः ॥ वर्षे वर्षे च यष्ट्या धमो हे च मलिमुच ॥ कुर्यात्
त्रप्रमाताना म न्येषा मुत्तराविति पेठिनसि ॥ मलमासे मृतानां यष्ट्या दत्तुं प्रतिवासरं ॥ मलमासे तु क
र्तव्यं नान्येषां कदाचनेति ॥ अतः शुभमास मृतानां मलमासे मृता ह आध कर्तव्यता विधानमयु
क्तं ॥ नैष दोषस्तस्याभिधानस्य प्रथमादिक विषयत्वात् ॥ आदिकं प्रथमं यस्यात्तु कुर्वीत मलिमुच
इति स्मरणात् ॥ तथा हारीतोपि ॥ असंक्रांते हि कर्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजेः ॥ तथैव मासिकं आर्घ्यं
सर्पिर्गृहं तथेति ॥ लघुहारीतोपि ॥ प्रत्यक्षं द्वादश मासिकं कार्यं पिडवक्रियासुतेः ॥ कृत्रियो
दशे पि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरमिति ॥ अत्र द्वादश मासे संपूर्णे सत्यं नंतरदिने कार्यमिति व्या
ख्येयं ॥ मासपक्षतिथिस्पष्टे यो यस्मिन् मयते हनि ॥ प्रत्यक्षं तु तथा भूतं मृता ह तस्य तद्दिदिति ॥
यासे नादिकं दिनस्पष्टं विरोधितत्वात् ॥ केचित्तु आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्येतदंतराधिमासे पियोज
यित्वा ॥ कार्तिके प्रातः प्रथमादिकं आश्वयुजे कुर्वीत तदयुक्तं ॥ मासपक्षेति वचनविरोधादिति
मधिमासविषये तु यथोक्तं नित्यं पपद्यते ॥ तस्माच्छुभमासप्रतितानां प्रथमादिकं मलमासे

द्रुपदकृष्णपक्षस्य कन्या संक्रांति स्य श्रित्वेन कन्योपजीवनोप्यपरपक्षस्यानुष्ठानं ॥ राक्षसा
 त्वा तथा वका एमां जनिः ॥ अं ते वायदिवा मध्ये यत्र कन्यारिविब्रजेत् ॥ सपक्षः पंचमः पूज्यः श्राद्ध
 षोडशकं प्रति ॥ इति बृहन्मुरारि ॥ मध्ये वा यदि वाप्यंते यत्र कन्यारिविब्रजेत् ॥ सपक्षः कलह
 पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयते इति ॥ किंच नेतदपक्षश्चाहं कन्यामुपजीवती तस्यामनादरस्मा
 रणात् ॥ तथा च जलुकण्यः ॥ आषाढी मन्वाधिं कृत्वा यस्या सक्षस्तु पंचमः ॥ श्राद्धकालः सवि
 त्रेयः कन्या गच्छतु वानवेति ॥ अथ कन्या गते सवितरिवचने ॥ कृष्णपक्षस्य कन्या योगे प्रश
 सति ॥ अतएव क्रतुभिस्तानि तुल्यानि ॥ तत्रोक्तं ॥ एवं सवितरितुलाख्ये कर्तुरितिकचने महा
 लयव्यतिरिक्तविषये ॥ अथवा महालयस्यापि गौणकालनिषेधार्थं तदस्तु ॥ तथा हि यः कन्या
 संक्रातियुक्तो भाद्रपदकृष्णपक्षस्तस्य मुख्यकालः ॥ केनापि निमित्तेन तस्य मुखे कालासं
 भवेयावदृश्चैकदशी न तस्य गौणकालः ॥ स्मृति सिद्धः तत्र किं कन्या युक्ते मलिनश्रवणे तद्वि
 धं कर्तव्यं मुक्तकन्यारहिते तुल्येपेते शुद्धाश्रयुज इति व्याख्यायां तुलाख्ये कर्तुरक्षयमिति वि
 धियते ॥ एवमन्या न्युत्तरमासे कर्तव्यविषयाणि च नान्युदाहरणीयानि ॥ तदेवं कायिका

माध०
॥३५॥

यविवेकः पंचधा संपन्नः ॥ तत्र किं विमलमास एव कर्तव्यं ॥ तद्यथा मलमास मृतानो तु यदा कदाचित्
प्रत्यादि कमन्यमास मृतानां प्रथमादिकं च ॥ किं चित् शुद्धमास एव कर्तव्यं ॥ तद्यथा ॥ उपाक्रमे किं चि
दुभयत्रापि कर्तव्यं ॥ तथा आदिके कुभादि ॥ किं चिरुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्तवशा कर्तव्यं ॥ तद्य
था ॥ ६ द्वादशाहसंपिंडादिकं विमलसौ मासे वध्यं ॥ तद्यथा ॥ अनित्यमनितं चेत्यादि ॥
अथ मलमासस्यैव द्वादशाहसंज्ञको विशेष उच्यते ॥ तत्र वृधमिहरः ॥ माधवाद्येषु षड्वेकमा
सिदरीद्वयं यदा द्वादशाहसंज्ञको विशेषः शोते कर्कटके उच्यते ॥ इयं च द्वादशाहसंज्ञा उत्तरभ
विनिसंवत्सरे हरिस्वापविवेकापोपज्यते ॥ अतएव वृधमिहरः ॥ मेषादिमिथुनां तेषु यदा दश
द्वयं भवेत् ॥ अक्षंतरेतदा वरुणं मिथुनां हरेस्वपेत् ॥ कर्कटादित्रिके वापि यदा दश द्वयं भवेत् ॥
अक्षंतरेतदा वरुणं कर्कटां हरेस्वपेत् ॥ ॥ इति मासनिर्णयः ॥ ॥ अथ पक्षनिर्णयः ॥ सच
राष्ट्रः पक्षपरिग्रह इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः देवका योर्थं पितृका योर्थं वापक्ष्यते परिगृह्यते यः काल
विशेषः स पक्ष इति ॥ अथ वाचं द्रुस्प पंचदशा कलानां आपूरणीया वाचं द्रुशानामपरिगृह्यते ॥ शिवा ॥
सपक्षः ॥ तथा च वाजसनेपिनः ॥ चंद्ररूपस्य संवत्सरनिर्वाहकस्य प्रजापतेः कला पूरणा पक्ष ॥ ३६ ॥

माध०
॥३७॥

दक्षिणानात् ॥ संकल्पमानप्रकल्पमाने उपकल्पमाने मुपकुसकुसं ॥ श्रेयो वशीय आयत संभूतं दूरा
दुष्टादर्श इति विश्वरूपा सुदर्शना ॥ आप्यायमाना प्यायां सुन्दते राशाना आपूर्यमाण पूर्यमा
णा पूरयंती पूर्णा पूर्णमासा प्रस्तूतं विष्टुतं संस्कृतं कल्याणं विश्वरूपं शुक्रममृतं तेजस्वितेजः
समिधं अरुणं ॥ भानुमन्मरा विमर्दिभितपतपस्वत् ॥ सूता सुन्वति प्रसूता सूर्यमाना अभि
पूर्यमाणानिष्टयमाणपिती प्रप्रपा सपात्तपिस्तपयंती कौता काम्या कामजाता युष्मती का
म्यदुधेति ॥ रूढो वायं पक्षराब्दः स रूढो वा विभक्तभासस्यैकेकं मर्ध्वतो पंचदशस्तोमनाम
केन माससमूहे नृमध्ये छिन्नस्य त्रिरुतो मनामकस्य माससमूहस्य पूर्वेति रभागाभ्यां उ
सन्नत्वा तयोः पूर्वापरपक्षत्वं तो वदो पक्षा वनुवा के देवानामसुराणां च क्रमेण सृष्टत्वा
तयोः प्रशस्तत्वा प्रशस्तत्वे तदेतत्सर्वं होतृब्राह्मणे तैतिरीयाः ॥ पठति प्रजापतिरकामय
त प्रजायेयेति ॥ सतपो तप्यत स त्रिरुत्तस्तोममसृता ॥ तं पंचदशैरास्तोमो मध्यत उद
त्तृणात् ॥ तो पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवति ॥ पूर्वपक्षदेवा अन्वस्यत्यंत अपूरपक्षं मन्व
ररात तो देवा अभवन् ॥ अपराः रराः पंचकामयेत वशीयात्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत् ॥

॥ शिव ॥
॥३७॥

वशीयानेव भवतीयं कामयेतं पापीयान्स्यादिति ॥ तमपरपक्षे याजयेत् ॥ पापीयानेव भवति
तस्मात्पूर्वपक्षोपरपक्षात्करुण्यतरः ॥ इति वशीयान्वसुमतः ॥ पापीयान्द्रव्यहीनः कर्तृणां
शुभफलप्रापकत्वेन करुणामतिशये नार्हति करुण्यतरः ॥ तदेव मस्मिन् प्रकरणे संबत्सरा
यनर्तुमासपक्षानि एति ॥ इति श्रीमाधवीय कालनिर्णयो द्वितीयप्रकरणे पक्षनिर्णयः ॥
अथ तिथीषो निर्णयते ॥ तत्र तिथिश्च दृष्टं नो तो धातोर्निष्पन्नः तनोति विस्तारयति वधमा
ना शीयमानो वंद्य कलामेका यः कालविशेषः सा तिथिः ॥ यद्यथोक्तं कलया तमैव्यत इति ति
थिः ॥ तदुक्तं सिद्धोत्तसिरोमणे ॥ तन्यते कलया यस्मात्तरमात्तास्ति थयस्मता इति ॥ एतद
वाभिप्रेत्य स्कोदपठ्यते ॥ अमाषोऽराभागे न दैवी प्रेक्षा महाकला ॥ संस्थिता परमा माया
देहिना देहिधारिणी ॥ अमादिपो हि मास्यां ताया एवं शशिनः कलाः ॥ तिथियस्ताः समाख्या
ताः षोडशे ववरानन इति ॥ अयमर्थः ॥ यामहामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहिधारिणी ॥
संस्थिता सा चंद्रमंडलस्योपरि भागे षोडशभागे न परिमिता वंद्ये धारिणी ॥
कलेति प्रेक्षा क्षयोदपरहिता नित्यातिथिः संसृजे वदुतरा अपि पंचदशकलादिव स्य बहो रा

माधव०
॥३८॥

पंचयोगिन्यः श्रयोदयवत्यः पंचदशतिथयो भवन्तीति तिथयः ॥ षोडशैवेत्यविरुधं वचनमिति श्रु-
तिस्तस्मिन्नर्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृता ॥ तस्य रात्रयया ॥ एवंपंचदशकलाध्वेवास्य षोडशीक-
लेति एवं वसत्यत्र सामान्यविशेषरूपेणातिथिदेविध्युमुक्तं भवति तत्र ये यममेत्यक्ता क्षयोदयवर्जि-
ता धवा षोडशीकला तद्वत्कला कलस्तिथिसामान्यं ॥ या वैस्वराशिरावर्धिक्षयेपेता पंचदशकलास्ता-
भिर्विशिष्टा कालविभागास्तिथिविशेषास्तासां च पंचदशानां कल्पनामेकैकां कलाद्वयादयः प्रजापत्यं ता-
पंचदशदेवताः क्रमेण पिबन्ति ॥ तत्र वद्विपेया कला प्रथमं पिबत इति प्रथमेत्युच्यते ॥ तथा युक्तः काल-
विशेषः प्राथम्यवादिना प्रतिपद्यद्वा नाभिधीयते ॥ एवं द्वितीयादिनां पंचदश्येता नां तिथिना ना-
मान्यवगतं व्यानिता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति ॥ पुनस्ताः कलाः पातास्ते नैव क्रमेण तत्तसु-
धावद्वादिदेवताभ्यो निर्गस्य च द्रुमं उलं पूरयन्ति ॥ तामिष्युक्ता कालविशेषाः शुक्लपक्षगता-
प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति वद्वादिदेवतानां कलापानं सोमो सतौ पठति ॥ प्रथमं पिबते व-
द्विद्वितीयां पिबते रविः ॥ विश्वेदेवास्तृतीयां चतुर्थं सलिलाधिपः ॥ पंचमी तु वषट्कारः
षष्ठं पिबति वासवः ॥ सप्तमी मृषयो देव्या अष्टमी जमज एकपात् ॥ नवमी कृष्णपक्षस्य

॥ शिव ॥
॥ ३८ ॥

या वामनेति स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशैव दशकला तस्य रात्रे एव पंचदशकला ध्वेवास्य षोड-
शीकला सरात्रिभिरेव च पूर्यते ॥ अपक्षियत इति ॥ तथैव पक्षानि विद्यायां ॥ दक्षिणे उत्तरमाग-
योः कृष्णशुक्लपक्षाश्च वक्ष्या पूरणं त्मकाविष्टा पूर्तकारिभिरुपासकैश्च प्राप्या पठति ॥ यद्-
मेयामविष्टा पूर्तं तदंभिरुपासते ॥ तद्रुममभिसंभवन्ति ॥ धूमाद्रात्रौ रात्रे रपक्षीयमाणपक्ष-
मिति ये सत्यमुपासते ते धीरभिरभिसंभवन्त्यर्चिषो हरः हः आपूर्यमाणपक्षमिति व ॥ तैत्ति-
रयाश्च साधित्रचयने पूर्वैर्निरपक्षौ प्रत्येकं पंचदशा होरात्रात्मका वामनेति संज्ञानं दशादृष्टे-
ति ॥ एतावन्तवाकौ पूर्वपक्षस्या होरात्राणां नामधेयानि प्रसूतं विष्टं सुतान् अवतीति ॥ ए-
तानुवाक्ये कावपरपक्षस्या होरात्राणां ॥ नामधेयानीति ॥ अयमर्थः ॥ संज्ञानं विज्ञान-
मित्येकोनुवाको मंत्रकां जेपठितं तस्मिन्नुवाके शुक्लपक्षस्याहं नामधेयानि पंचदशानुपुंस-
कानि पठ्यते ॥ दशादृष्टेः परोनुवाकः तत्र शुक्लपक्षस्य रात्रौ नामधेयानि पंचदशास्त्रीलि-
गानि पठितानि ॥ तथा प्रसूतं विष्टं तमित्येकोनुवाकः ॥ सूतान् सूच्यतीत्यपरोनुवाकः ॥ ताव-
मौ कृष्णपक्षविषयो पूर्ववद्यो जनीयां वितिति चानुवाका एवं श्रूयन्ते ॥ संज्ञानं विज्ञानं जानद-

यमः प्राञ्जातिवै कलं ॥ दशमी पिवते वायुः पिवत्येकादशी मुदमा ॥ द्वादशी पितरः सर्वसं
मंप्राञ्जतिभागशः ॥ त्रयोदशी धनध्यक्षः कुबेरः पिवते कलं ॥ चतुर्दशी पशुपतिः पंचदशी
प्रजापतिः ॥ निष्पतिः कलावशेषश्च दशमान प्रकाशते ॥ कलाषोडशिकायास्तु अपः प्रविशते
सदा ॥ आमायां तु सदा सोम ओषधी प्रतिपद्यते ॥ तमोषधिगतं गावः पिवत्यंबु गते तयत्र ॥
तक्षीरमम तं भूतामंत्र पूतं दिजातिभिः ॥ हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराधायते शशी ॥ दिनेदि
ने कलावधिः ५ पौर्णिमा स्यात्तु पूर्णता इति ॥ ज्योतिः शास्त्रे पिसिद्धांति शिरोमणि कारेण
तिथिरेवं दर्शिता ॥ अकीद्विनिः सतः प्राविशद्यात्सहरः शशीतश्चांद्रमानमंशे सुलेयाद्वाद
शभिस्तिथिरिति ॥ अयमर्थः ॥ अधः प्रवै देशवती शीघ्रगामी चंद्रः ऊर्ध्वप्रदेशवत इमं दगा
मी सूर्यः ॥ तथा च सति तयोर्गतिविशेष वशात् दशरी चंद्रमंडलमन्यूनमनतिरिक्तं सत्स
र्यमंडलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः सा कलयेनाभिभूतत्वा चंद्र
मंडलमीषदपि न दृश्यते उपरितने दिने शीघ्रगत्या सूर्यादि न सतः शशी प्राची योति

माधव०

॥३९॥

त्रिंशदंशोपेते राशौ द्वाद भिरंशैः सूर्यमुल्लंघ्य गच्छति तदा रवस्य पंचदशसु भागेषु प्रथमभागो दश
न योग्यो भवति सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते इति कुलानि षट्तिः ॥ परिमितकालः प्रतिपत्ति
धिर्भवति ॥ एवं द्वितीयादिति धिष्वर्गं तयं इति तदेतद्विषयं नरे विस्मयमभिहितं ॥ चंद्रक
गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ॥ तदा तयोः प्रक्षयाभिगतिमाश्रित्य निर्णयः ॥ भगणेन समये
ण ॥ ज्ञेयाद्वादशराशयः ॥ त्रिंशं शतं तथा राशौ भागद्वयमभिधीयते ॥ आदित्यादिप्रकृष्टभाग
द्वादशकं यदा ॥ चंद्रमास्या तदारामतिथिरित्यभिधीयते इति ॥ मासे यद्वादशभिर्भागेः सूर्यमुल्लं
घितव प्रथमा चंद्रकालाश्रुगदयोपेता स क्षमरेखा काराशौक्ष्यमीषदुपयाति ॥ उत्तरोत्तरदिनेषु
सूर्यमंडलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ष्यमुपवीयते ॥ अनयैवरीत्या सन्निकर्षतार
तम्यानुसारेण मेव कत्वमुपवीयते ॥ तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणे ॥ उपचयमुपयाति शौक्ष्य
मिंदोऽस्य जत इव समव्रजतश्च मेव च ॥ जलमयं जलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि
षाणावरूपतास्येति ॥ सूर्यो चंद्रमसौ यौ सन्निकर्षविकर्षेति योरवसानंदरीपूयोऽण्डमयोः ॥ शिव ॥ ॥३९॥

वृद्धी च गते तादृशेति ॥ सर्वे दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधा तिथि लक्षणं ॥ धर्मा धर्मवशादेव तिथिरेव
 धाविवर्तते सर्वे समतिथिः ॥ दर्पो वृद्धिः युक्ता हिंसा क्षय युक्ता तस्यै तस्यै त्रिविध्यस्य परिवर्तनविशेषेण
 तिथिसंपूर्णखंडेति द्विविध्यमापद्यते ॥ तत्र संपूर्णं स्कंदपुराणे दर्शितं ॥ प्रतिपद्यतयः सर्वा
 दया हृदय दवेः ॥ संपूर्णं विवेका हरि वासखर्जिता इति ॥ हरि वासर एकादशी ॥ यातु नेह लक्षण
 सारखंडेति तिथिः ॥ तत्र संपूर्णं यो विधिनिषेधयो नोस्ति संदेहः ॥ खंडेति थौ नु विधिनिषेधनिरणयः ॥ प्रर
 स्तामा हा ॥ वृद्धगाग्ये निमित्तं कालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयोः ॥ विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः का
 लमात्रके ॥ तिथिनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ॥ निषेधस्तनिवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षत इ
 ति एवं च सति खंडेति थौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति ॥ तत्र प्रतिपदमारभ्य पंचदश्यं तास्तिथयः क्रमे
 ण निपादयन्ते ॥ तत्र प्रतिपद्युपक्रमे वर्तते चंद्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यातिथौ सा
 तिथिः प्रतिपत् ॥ प्रारंभवाचित्त्वं च प्रतिपद्युस्य बहुच ब्राह्मणराण्यकसूत्रेषु प्रयोगादवगम्यते ॥
 तथा वश्रुतिः ॥ आत्मारथं यथोक्तय इ देव सो सुतमै धइति मरुचती यस्य प्रतिपदनुचराविति अय

॥ शिव ॥

॥४०॥

मर्थः ॥ मरुचतीयं नाम किं विच्छस्त्रं तस्यासारथमित्ययं मंत्रः प्रतिपद्यथमं पी स्यः ॥ इदं वसो सुतमं
 धइत्ययं मंत्रो नुचरः पश्चात्पठ्यत इति ॥ तथा ते त्तिरीया भवेधे ब्राह्मणमा मन्वंति ॥ स्व वाजसात
 य इत्यनुष्पृ ॥ प्रतिपत् भवति ॥ तथा त एव दर्शपौर्णमास ब्राह्मणो पठति ॥ सा मिधेनी रनु वक्ष्यते ॥
 ता व्याहृतिः पुरस्तादध्यातु ब्रह्मे व प्रतिपदं कुरुत इति सत्त्व प्रतिपत्ति तिथिः यदा सूर्यो द्यमारभ्य पुन
 रुदयपर्यन्तं भवति तदा शुद्धत्वा प्रतिपदि विहितं सर्वे निः शंके स ग्राह्ये यो ॥ शुद्धत्वं च नारदिये पु
 राणे दर्शितं ॥ आदित्योदयवेलायां आरभ्य षष्ठि नाडिकाः ॥ यातिथिः सानु शुद्धा स्यात्सर्वेति थ्यो द्य
 यं विधिरिति ॥ सूर्यो सिध्यते पि ॥ सर्वाद्येताश्च तिथय उदयादौ दयस्थिताः ॥ शुद्धा इति विनिश्चेया
 षष्ठि नाड्यो हतिथिरिति यदा नु सा प्रतिपत् खंडेति तिथिः सती पूर्वतिथरयोर्दिनयोर्दर्शद्विताभ्यां यु
 ज्यते ॥ तदा दर्शयुक्तायाः पूज्यत्वा तत्रैवानुष्ठेयं तत् पूज्यत्वं पैष्ठी न सिराह ॥ पंचमी सप्तमी चैव दर्श
 मी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखतिथिरिति ॥ संमुखत्वं च स्कंदपुराणे विवेचितं ॥
 संमुखं नाम साया न्द्रव्यापिनी दृश्यते यदा ॥ प्रतिपत् संमुखी कार्या या भवेदापराह्णिकी ॥ व्यासोपि प्र
 तिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्णिकी ॥ दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं व मनुरब्रवीत् ॥ इति साया न्द्रा पराह्ण

दयः कालविशेषासावनदिवसं तर्गितस्याद्भोगभेदाद्वंगंतयाः सवदिवसो विमुधमोतिरेव
 विवितालधक्षरसमाचानिमेषः परिकीर्तितः ॥ अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भूतमग्नौ नोप
 लभ्यं यावदयंसुसुक्ष्मं परमाणुतः ॥ द्वौ निमेषौ तद्विज्ञेया प्राणोदरा तद्विस्मृतः ॥ विनाशिका तु प्रैष
 ह्मप्राणा तत्तृष्णानाशिकास्मृतः ॥ अहोरात्रं तु तत्तृष्णानित्यमेतत्तत्कीर्तितं ॥ त्रिंशन्मुहूर्ताश्च तथा अ
 होरात्रेण कीर्तिताः ॥ तत्र पंचदशप्रोक्ता रामरात्रिदिवसतथा ॥ उनरांतु यदा काष्ठा क्रमादाक्रमते र
 विः ॥ तदा तदा भवेद्विधिः दिवसस्य महाभूतः ॥ दिवसश्च तथा रामवृद्धिर्मधिगच्छति ॥ तदा श्रित
 मुहूर्तानां तथा वृद्धिः प्रकीर्तिता ॥ दिनवृद्धिर्यदा रामदोषाहानिस्तदा भवेत् ॥ तदा श्रितमुहूर्तानां व
 र्द्धिर्ज्ञेया तथा तथा ॥ रात्रिद्विधयेतावद्विद्यावत्प्रवर्तते ॥ रात्र्या श्रितमुहूर्तानां हानिज्ञेया तथा तदा ॥
 दक्षिणी च यदा काष्ठा क्रमते रविः ॥ दिवसस्य तदा हानिज्ञेया तावदेव तु ॥ क्षिप्यते तस्य हानौ च
 तन्मुहूर्तस्तथैव च ॥ रात्र्या श्रिताश्च वर्धते रात्रि वृद्धिस्तथैव च ॥ यदा मेषहस्तोऽशुक्लौ च प्रतिपद्यते ॥
 समरात्रिदिवः कालो दिनरात्र्यवचक इति ॥ कृत्वा इति यावदत्र ये मुहूर्ताभिहितस्तेषां नामा
 नि ॥ सुतिः ज्योतिः रास्त्रस्मृतिषु विविधानि दर्शितानि ॥ तत्र श्रुतितावत् तैत्तिरीयः पाठ इति ॥ विज्ञः क
 लुदातावदाता सवितप्रसविता मिशस्तानुमंता चेति ॥ एतेन वा कां मुहूर्तानां नामधेयानीति अत्र द्वा

॥ शिवा ॥

॥४१॥

संपद्यते ॥ तदा हगो भिल्लः ॥ यः परो विप्रकर्षः सूर्या चंद्रमसोः सापौर्णिमा सीयः परः सन्निकर्षः
 सामावा स्येति तत्र तद्वत्कलानां प्रसूर्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयते ॥ सोमोपत्तौ वऽद्वादिदेवता
 सुनायंदोषः ॥ अस्मदादिदरीनादरीनापेक्षया ज्योतिः रास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमोपत्तौ तु व
 द्वादिदेवतानां तत्कालप्रयुक्तः तद्विधिवद्विज्ञेयता तत्र यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वद्वादिदे
 वता सुसर्वथापि कलापानप्रयुक्तैव तद्विज्ञेयतापि कलाप्रयुक्ता एवं प्रतिपदादिति थयः ननु साव
 नदिवसेषु सौरदिवसेषु च निर्णयमुपेक्ष्य वा इति धिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति चेत् ॥ संदेहसद्भा
 वादिति ब्रूमः ॥ न खलु सौरसावनदिवसयोः संदेहोस्ति नियतपरिणामत्वात् ॥ तच्च ब्रह्मसिद्धी
 ते ६६ दर्शितं ॥ सावनं स्यादहोरात्रमुदयोदोदयाद्वरेः ॥ रवेस्त्रिसस्तुराश्वरात्रिधिसंयोग
 एव दव इति ॥ एकस्मिन् रात्रौ यावत्तं कालं रविर्वर्तते तावत्कालस्य स्विरो यो यमंत्राः स सौरदि
 वसः तिथिरेका कला तत्संभोगद्वयो विता कालेन निष्पद्यते ॥ तदेव वदितं ॥ न च रात्रौ सौरसाव
 नयो रिव वद्वेपि दिनेः संदेहाभावः शंकनीयः द्वा स ॥ वृद्धि विरोधेण संदेहसद्भावात् ॥ द्वा स

भ्यां पदाभ्यां एकैकस्यानुवाकस्य प्रतीकमुक्तं ॥ तथा चत्वारोऽनुवाकाः संपद्यन्ते ॥ तत्र प्रथमे शुक्लप
क्षस्याऽद्वौ मुहूर्ताः द्वितीये तद्वात्रैः तृतीयकस्मपक्षगतस्या ह्यनुवर्त्ये तद्वात्रै रिति विवेकस्ते चानु
वाका एव श्रूयन्ते ॥ विश्वकेतुः प्रभाना भाक् संभान् ज्यतिष्मते जन्मानः ॥ तपस्त एव मितपन्नरोचनो
रोचमानः शोभनः शोभमानः शंभुः शंभुमानो वामः अभिरासानुमैतादनं दोमोदः आस्त्रादयनि
षादयन्नससादनयः ॥ संसन्नः सन्नः अभुर्विभुः प्रभुः शंभुर्भुव इति ॥ एतेषु मुहूर्तेषु एकैकमुहूर्तस्य पर्यव
दशाभागाः ससूक्ष्ममुहूर्ताः तथा च तदेवं वास्तवं ॥ इदानीं तदानीमिति ॥ एतेर्वा मुहूर्तानां मुहूर्ता इति ॥
इदानीमित्यादिकोऽनुवाको मंत्रकोऽप्युच्यते ॥ इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमंते जीरा आशुभिर्मेषः फाल्गु
द्रवन् अभिद्रवन् त्वरस्वरमाणः आशुराशु योजव इति ॥ ज्योतिः शास्त्रे ह्येव रात्रयोऽस्त्रिंशन्मुहूर्ता
नां नामानि कश्यपेनोक्तानि ॥ गौरावल्लभसर्पमित्रपितरो वस्वंबुविश्व ॥ हृया वंसा भोरुह संभवेन्द्र
ह हुतभुकदेवेशं नक्तं चराः ॥ तोयेशार्यमघोनयो दशतथापंचक्षणा वासरे ॥ रुद्राक्षा हि बुध्या ॥ पू
षाश्विनः स्युकीनाशोऽग्निर्धोतृ चंद्रादित ॥ ज्याः विष्णुर्भानुस्वाष्टवाता मुहूर्ता रात्रौ कुरास्वत काजागि
रुद्रा इति ॥ ॥ समाप्तोऽनितुनामानि पुराणोद्दिष्टानि ॥ रौद्रश्चेतश्च मंत्रश्च तथा आरभटस्मृतः ॥

၁၄၃၇

॥ शिव ॥

118221

वितुः प्रातः ॥ मित्रस्य संगवः ॥ बृहस्पतेर्मध्यदिनः भगस्यापराहः वरुणस्य सायमिति ॥ ह्येदो गश्च
 सप्तमस्य पेतस्य सात्मनादित्यात्मनोपासनं वक्तुं आदित्यस्य संबन्धिनः कालभेदादिभ्यः तेषां
 हिंकारादिसप्तभक्तिरूपतां विवक्ष्य एवमानमनंति ॥ तस्य तु पुरो हस्तं हिंकारः अथ यथमो
 दिते सप्रस्तावः ॥ अथ यत्संगवेलायां सअदिः अथ यत्संप्रति मध्ये दिने सउद्गीथः ॥ अथ यदूर्ध्वं
 मध्ये दिनात् प्रागपराह्णं सप्रतिहारः ॥ अथ हृदयमपराह्णं प्रागस्तमयाः सउपद्रवः ॥ अथ य
 थमास्तमिते तन्निषेधनमिति ॥ वाजसनेयिनोप्येवमानंति ॥ आदित्यो वै सर्वज्ञस्तवः स य ह
 दैवो देवस्य पृथक्सतो यथासंगवो धर्मा यदा मध्ये दिने धरारद्यदा पराहस्तदा वर्षा यदा स्तमे
 त्यथ हेमंत इति ॥ पंचदशाधाविभागः ॥ राखेन रदितिः रुद्रश्चैतश्च मेत्रश्च तथा शालकटः स्म
 तः ॥ सा वित्रश्च जनयंतश्च गांधर्वकुतपस्तथा ॥ रोहिणश्च किंरिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ॥ म
 हेंद्रो वरुणश्चैव भेदः पंचदश स्मृतः ॥ तत्र पंचधा विभागपक्षस्य बहुश्रुतिस्मृतिसंबन्धत्वात्
 येषां बभूव पक्षमाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्तते ॥ सूर्यो ज्योतिः ज्योतिः सूर्यस्वाहेति प्रात
 रिति श्रुतौ प्रातः कालमुपजीव्य तत्काले न स्य होमस्य मंत्रविशेषो विहितः ॥ स्मृता वपि संध्या ॥ शिव ॥
 मुष ॥ पास्यविधि वत्प्रातर्होमं समाचरेत् इति प्रातर्होमांगत्वेन प्रातः कालाश्रितः संगवस्तु ॥ ४३ ॥

कात्यायनेन व्यवहृतः ॥ संधिश्चेत्संगवाद्दूर्ध्वप्राक्पयःवर्तनाद्भवेः ॥ सापौर्णमासी बिजेया सद्यस्मा
 लविधौ तिथिरिति ॥ बौधायनेन मध्याह्नव्यवहृतः ॥ सायाह्नव्यवहारस्तु पूर्वमेव संमुखानां इति
 कचनोदाहृतः ॥ त्रेधा विभागस्तु सोमयागे सवनत्रय उपयुज्यते ॥ यथोक्तेषु पंचसु कालेषु यानि
 विहितानि कर्माणि तानि देवयितरूपेणाराशिद्वयकृत्वा तयोर्गोपाकालाभ्यामुत्सानायद्विधा
 विभागो दर्शितः ॥ चतुर्धा विभागस्तु प्रकरणबलाद्गोभिलोऽस्मज्जुक्तविशेषेषु दृष्टव्यं ॥ पंचदशा
 धा विभागमुहूर्तविशेषोपजीवनेन विधिनिषेधा ज्योतिरास्त्रेण दृष्टव्याः ॥ एवं वसतिप्रकृते
 पंचस्वहोभागेषु पंचमसायाह्नभागं व्याप्य ततः पूर्ववत्तुर्थमपराह्णभागं प्रातिपत्संस्परतिता
 दृशी पूर्वविधोपवासे पूज्या अत्र तिथिनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः ॥ पक्षद्वये पितृथयः स्ति
 पूर्वातथात्तरा ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंति सामान्या यं विधिस्तु इति ॥ पूर्वद्युरुदयानंतरं ममावा
 स्यात्त्रिमुहूर्तो चेत्सा प्रतिपदं विध्यति ॥ परेद्युरस्तमयाह्ना कृदिताया त्रिमुहूर्तो चेत्सा पूर्वा
 प्रतिपदं विध्यतीति ॥ एवं मुभूयतो विध्योर्दिनद्वयवर्तिनोः प्रतिपदो मध्ये किं पूर्वा ग्राह्या उत्तरा
 तरे पितृविचार्यते ॥ तत्र पूर्वयाः ग्राह्यात्वं पैठीनसिस्फुटव्यासा आहुः ॥ तद्वचना निपूर्वमुदाहृ

प्राध०
॥४४॥

तानि निगमेष्वेवमेवोक्तं युग्माग्नि युगभूतानां षण्मुन्यो वसुरंध्रयोः ॥ रुद्राद्वा दशी युक्ता चतुर्दश्या च
 फोणिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्यो युग्मं महाफलं ॥ एतद्वस्त्रं महादोषं हन्ति पुण्यं रपुराकृत
 मिति युग्मं द्वितीया अग्निस्तृतीया युगं चतुर्थं भूतं पंचमी ॥ षट्षष्ठी मुनिः सप्तमी ॥ वसुरष्टमी ॥
 रंध्रं नवमी ॥ रुद्र एकादशी ॥ अत्र युग्मादिसप्त युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्वा ग्राह्या ॥ उत्तरापूर्व
 विधेः कर्तव्यं भवति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ एकादशी तथा षष्ठौ अमावास्या चतुर्थिका उपोष्याः परसं
 युक्ताः परापूर्वेण संयुता इति ॥ अन्यत्रापि षष्ठाष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ॥ एताः प
 रयुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुता इति ॥ शंकरगीतायां ॥ एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ॥
 चतुर्दश्याप्यमावास्या उपोष्यास्यः परान्विता इति ॥ एतेषु सर्वेषु वनेषु प्रतिपदः पूर्वविधायाः पूज
 त्वं प्रतीयते ॥ एतस्यैव पक्षस्यो नु ग्राहक उत्तरविधाया निषेधो बृहद्वसिष्ठेन स्मर्यते ॥ द्वितीया प
 चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासं धन्यं पूर्वतिथिरिति धि इति ॥ द्वितीया दयश्च वेधे
 न पूर्वतिथिं चतिथिं हन्यु रित्यभिधानादुत्तरा प्रतिपदुपवासो निषिद्धा भवति ॥ आपस्तंबस्तु उत्त
 रविधायाः प्रतिपदः पूज्यत्वमाह ॥ प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्तद्वितीया प्रतिपद्युतेति ॥ भविष्योत्तरे ॥ शिवा ॥
 प्ययमेव पाठः ॥ अत्रेदं विन्यत किमुत्तरविद्वा ॥ ॥४४॥

रितिष्ठति ॥ मध्यं अह्नः सामवेदेनास्तमयेहायते बदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्य इति श्रुत्यंतरेपि ॥ पूर्व
 द्वे वैदेवानां मध्यं दिनो मनुष्याणां पराह्नः पितॄणां मिति ॥ चतुर्थी विभागमाह गोभिलः ॥ पूर्वह्नः
 हरं सार्धं मध्याह्नं प्रहरं तथा ॥ आरुतीयादा पराह्नः सायाह्नश्च ततः परमिति ॥ पंचधा विभागं
 व्यास आहामुहूर्तत्रितयं प्रातः स्ताने वतुसंगवः ॥ मध्याह्नं मुहूर्तस्यादपराह्नोपितादशः ॥
 सायाह्नं मुहूर्तस्यात्सर्वं कर्म बहिकृत इति ॥ बृहस्पराशरोपिलेखाप्रभृत्यादिसामुहूर्तस्य
 यएवतु ॥ प्रातस्तु सस्मृतः कालो भागश्चाह्नः संपंचमः ॥ संगवस्त्रिमुहूर्तं मध्याह्नं स
 मस्मृतः ॥ ततः स्वयं मुहूर्तश्च अपराह्नो भिधीयते ॥ पंचमोऽथादिनां रोगः ससायाह्न इति स्म
 त इति ॥ एतमेव विभागं मिश्रेत्येकश्चिन्तः संगवः कालं व्यवहोजैरतमंत्रं बह्वं आश्विन
 सूक्ते आमनन्ति ॥ उता यातं संगवे प्रातरह्णमध्यं दिन उदिता सूर्यस्य ॥ दिवानर्कमवसाशत
 मेननेदानीं प्रातिरश्विना ततानेति ॥ अस्मिन्मंत्रे प्रातः संगवमध्यं दिनानां च संज्ञाभिर्व्यवहृतत्वा
 दवशिष्यो भगि योरप्येतन्नितयमुपलक्षणं दृष्टव्यं ॥ तैत्तिरीयवांसेणपि ॥ यथोक्तानां पंचानां
 प्रातरादीनां भागानां मध्यवर्तिषु चतुर्षु संधिषु चिन्तयामो न्यापोऽदश्यति रात्रास्यानां चतुस्तुणां
 - - - सोमसंस्थानां निर्मोहां वरुणं यथोक्तं पंचभागः साधिष्ठातृदेवाः समाम्नाताः देवस्य स

अथ च नेन प्रतिपन्मात्रं विषया क्रियते ॥ किंवा प्रतिपद्धि शेषः ॥ यदापि प्रतिपत्तु विशेषस्त
दापि किमुपोष्य त्वं पूर्वदिने अपि राहु कत्वं वा तत्रैवासायादिकत्वं वा तत्रैवापराह सायाद्रोभ
याचापि त्वं वा बलिदिशु कुपक्षत्वं किंवा नुपवासव्यतिरिक्तापरासव्यतिरिक्ता नेतरत्वं वा शु
कुपक्षादि निखिल प्रति यो गिराहित्यं वा ॥ ननु संशयः सर्वत्र केटिद्वयमवलंबते ॥ केटिद्वयावलंबी
विमर्षः संशय इति हिता किं केटि उमः ॥ अतो बहुपक्षोपन्यासो न युक्तः ॥ मैवं ॥ प्राणादिकरणवदुपप
त्तेः ॥ अस्मत्तरमीमांसायां प्रथमाप्यायप्रथमपदावसाने प्राणशब्दं विषयीकृत्य प्रत्युत्तमधिकर
णतस्य च संग्राहक श्लोको भवतः प्राणोऽस्मात्प्रवृत्तिं जीवब्रह्मसु संस्थितः ॥ चतुर्णालिङ्गसद्भावा
नृपर्वपक्षस्त्विह लिङ्गः ॥ ब्रह्मणो नैकलिङ्गानि तानि स्थान्यनन्यथा ॥ अन्येषामन्यथा स्थित्य
साद्यं ब्रह्म नेन र इति ॥ अयमर्थः ॥ कोक्ति किं ब्राह्मणे प्रतर्दना योपसंन्नायेन्द्र एवमुपदिदेशं ब्रा
ह्मणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तमास्युरमृतमित्युपास्वेति ॥ तत्र संशयः किं प्राणशब्देन उच्छ्वासनिश्वास
कारी वायुर्विवक्षितः उतेंद्राद्यधिधीयते ॥ सहस्राक्षत्वाद्याकारवान् देवता विशेषः अहोस्मि
कार्यकारणधक्षो जीवः अथवा परंब्रह्मेत्येति ॥ सति चात्र प्रकरणपक्षचतुष्टयगोमकानि च

ग्रोध०

॥४५॥

तुष्टयलिंगानि ॥ इदं शरीरं परिगृह्येथापयाति तत्प्राणवा यो लिंगं ॥ अस्मीत्यहंकारवा दो वक्तुरिदं
व्यस्य देवता विरोध लिंगं ॥ न वाचं विजता सी न वक्ता रं विविद्यादित्यादिना रों तं कृत्वादिकं जीव
लिंगं ॥ आनंदो क्षरो म त इत्यादिकं ब्रह्म लिंगं तत्र चतुर्णां ब्रह्म लिंगानां समबलत्वादिद्वया
यत्किं विस्वीकर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ आनंदादीनां ब्रह्म लिंगानां अनेकत्वात्तेषां बवाद्यादौ कथं वि
द्यो जयितु मशक्यत्वाच्च शरीरोष्णपनादीनां वाय्वादिलिंगाना त न दुपाध्युपहिते ब्रह्मणि सु संपा
दयित्वात् ॥ ब्रह्मे वात्र प्राणा शब्देन विवक्षितमिति राध्यांत इति ॥ पूर्वमीमांसायां मपि षष्ठाध्याय
स्य स प प्रमे पादे स ह स्त्र संवत्सराधिकरणस्य संशये पक्षाष्टे उपन्यस्ताः ॥ किमस्मिन् सत्रे दीर्घायु
षां गंधर्वादीनां अधिकारः ॥ उत्तरसायनसिद्धानां मनुष्याणां अधिकारः ॥ अथ वा पितृपुत्र
पौत्रादिपरंपरारूपस्य कुलस्य ॥ अहोस्विदस्मादेव शास्त्राद्ब्रह्मवत्तस्य स ह स्त्रं वत्स रमायुर्भ
विष्यति किं वा सार्धं द्विज्ञातानां पुरुषाणामधिकारः अथ संवत्सरोक्तिर्मसि परा ॥ अथ वा द्वा
दशरात्रपरा वा दिनपरावेति ॥ एवं वसति संशयस्यै ककोटिकत्वं तार्किक्यं विवक्ष्यते न तु बहुकोटि
त्वं न न्वेवमपि यथोक्तानां पक्षाणां प्राणाधिकरणन्यायेन व्यावर्तकानिलिंगानिवक्तव्यानीति

॥ शिव ॥

॥४५॥

माध०
११४६॥

सामेव तिसृणां व्याप्ता नो विभिरभावे स्वरतिथौ पक्षत्रयं संयद्यते ननु पूर्वतिथा वपरा ह व्याप्ता सत्या न
तरायकतया साया ह व्याप्ते र वश्यं भावित्वेन पथकृतदभिधानं निरर्थकमिति चेत् किमिदं केव
लसाया ह्यभिधायिकस्येदयसिद्धिर्बोभयंभिधायिवाक्येनाउच्यते ॥ यदाविनैवापरा ह्यव्याप्तिं साया
द्रुमाभात्रं व्याप्यते ॥ तदापि पूर्वविधायाः पूज्यताया वक्तव्यत्वात् ॥ द्वितीये वैश्वानरे स्थित्या येनावयु
त्यानुवादो भविष्यति ॥ स च न्याय उद्दिष्टादि पादे व्यवस्थितः ॥ काम्ये स्थितौ देवैश्च ॥ वैश्वानरं द्वादश
कपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदाष्टकपालो भवति पगायस्यैवै नंब्रह्मवर्चस्य न पुनाति यं न च कपालं स्थि
वृत्तैवास्मिन्ते जो दधाति ॥ यदि दशकपालो विराजैवास्मिन्नाद्यं दधाति यदैकादशकपालं स्थिषु भैवा
स्मिन्निंदियं दधातीति यद्वादशकपालो जगत्सैवास्मिन्मभूदधातीति अत्र द्वादशकपाले चैव ब्रह्मवर्चसा
सादे फलविशेषाया एव कपालादिगुणविधयि धिरिति पूर्वः पक्षः ॥ उत्तमि शिष्ट द्वादशकपालेनावरोधे स
मुत्तमशिष्टनामष्टकपालादीनामंत्रावकाशाभावात् दुपक्रमोपसंहारांतर्गतत्वेन तेषां विध्यंतरा
भावाच्चावयवैरप्यकपालादिभिः ॥ नांतरायिकसिद्धेरवयविनोद्वादशकपालस्य स्मृतिरिति रा
धातः ॥ एवमंत्रापि यदा सोयाद्रुव्यापि न्यं पिचगृह्यते चेत्तदापराद्रुव्यापिन्या न्यहणं किमु वक्तव्यमि

॥ शिक्का
॥ ४६ ॥

तिनांतरायकसिद्ध्या साया द्रुव्याप्यापरा ह्यव्याप्तिः प्रशंस्यते स्कंदपुराणे ॥ बलिदिना
भिधाय्याः कार्तिकशुक्लप्रतिपदः पूर्वविधत्वाभिधानादितरा सर्वा प्रतिपदुत्तरेत्येषः पक्षः प्रतीयते ॥
शुक्लपक्षोपवासापराद्रुसाया द्रुव्यापि बलिदिना नोपवासां समुहस्य पूर्वतिथिप्रयोजकत्वे सत्यंतिमः प
क्ष उदेति ॥ एवं बहुविधसंशयसति विध्यं निर्णयं ब्रूमः ॥ पक्षपि द्वितीया प्रतिपद्युते सत्रनकोपिशेषः
पश्यते ॥ तथाप्यत्रोषप्रतिपत्स्वीकारेयुमान्यादीनि बहूनि वाक्यानि बाध्यं रन् ॥ नरांतिमः पक्षः युक्ति
सहः ॥ तथाहि ॥ पूर्वविधायाः प्रयोजकमेव वक्तव्यं ॥ शुक्लपक्षेपराद्रुसाया द्रुव्यापि नीबलिदिनेयव
पवासः पूर्वविधाया विषय इति तव वक्तुं न शक्यते ॥ बलिदिनत्वं निमित्तीकृत्योपवासस्य विधेयत्वात्
पूज्योत्सवादिकमेव हितत्र विहितं ॥ अतः समुहस्य प्रयोजकत्वाभावे शुक्लपक्षादिषु पंचस्य न्यतम
स्य प्रयोजकत्वमुभयपेयं तत्र किमिच्छया विकल्पः ॥ अहोस्विदेकं प्रतिनियतमिति विचारे विकल्पः ॥
तावन्नयुज्यते ॥ अष्टदोषग्रस्तत्वात् ॥ तथा हि यदा बलात्सवस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदापवासस्य
प्राप्तप्राप्ताप्येत्यजेत अप्राप्तमप्राप्ताप्यस्वीक्रियेत पुनरपरिपयदा कदाचिदुपवासस्य प्रयोजकत्वं
स्वीकारे पूर्वपरित्यक्तं ॥ प्राप्ताप्यं पुनः स्वीक्रियेत ॥ स्वीकृतमप्राप्ताप्यं परित्यजेत् तदेतदेवमुपवास
वाक्ये चत्वारो दोषाः अनेवैव न्यायेन बल्युक्तं वाक्येपियथोक्तं श्रुत्वा रोदोषाः उपेक्षणीयाः अतो

माध०

॥४॥

विकल्पासंभवादेकैकस्यैवप्रतिनियतस्यस्वीकार्यत्वे सति ॥ शुक्लपक्षस्यैवस्वीकारणं युत रंमन्याम
हे ॥ तथा सति बहुग्रहसिद्धेः ॥ युग्माग्निवाक्यं बलिदिनवाक्यमुपवासवाक्यंचेतेनान्यनुगृह्यते ॥
न ह्येतानि कस्मपक्षविषयतया कथं विदपि योजयितुं शक्यंते ॥ एतदनुसारेण द्वितीयादियुतत्वव-
चनं कस्मपक्षविषयत्वेन संकोचनीयं ॥ तस्य सामान्यवचनत्वात् शुक्लपक्षप्रतिपदोः क्रमेण
पूर्वोत्तरविधतया व्यवस्थितौ सत्यां यो यं द्वितीयायुतोपवासनिषेधं असौ शुक्लपक्षविषयतया यो
जनीयः ॥ यद्यप्यपराहिकवचनं शुक्लपक्षद्वयसाधारणं प्रतिभासते तथापि शुक्लपक्षविषयत्वं
मेव तस्य न्याय्यं सामुख्यं ॥ उपजीव्यप्रतत्वात् ॥ कस्मपक्षे द्वितीयायुतायाः प्रतिपदो विमुखत्वात् न च
वसति यदा शुक्लपक्षे सायाद्रुमात्रं व्याप्नोति न त्वपराह्णं तदानीमुत्तरतिथिः सप्रज्येत इति चेत् ॥ मे-
वं ॥ संमुखीनामसायाद्रुम्यापि नातिवचनेन तादृशविषये पूर्वतिथे विधानात् ॥ एवमीष आन्य-
नसायाद्रुम्यासौ शुक्लपक्षे पि परेद्युरेव प्रसज्येत इति चेत् ॥ प्रसज्येतो नाम ॥ पूर्वतिथेर्युग्मवा-
क्यविषयत्वाभावात् ॥ यदा प्रातरमावास्या त्रिमुहूर्तो ततो धिकावासायां प्रतिपत्तिमुहूर्तो ततो
धिकावाभवति ॥ तादृश एवो भयतस्त्रिमुहूर्तं वेधयेताया स्थितेस्तद्विषयत्वात् ॥ न च त्रिमुहूर्तं वे- ॥ शिव ॥
धः सर्वसाधारणं न प्रतिपद्विषय इति शंकेनीयं ॥ विशेषवचनाभावे सामान्यवचनस्य स्वीकृत्य ॥ ४७ ॥

चेत्तान्युदाहरामः ॥ द्वितीया प्रतिपद्यते न्यक्ते सामान्यतः प्रतिपन्मात्रं प्रतियते युग्माग्निवाक्ये
प्रतिपद्यमानावास्येति पूर्वदिनपूज्यत्वस्य शुक्लपक्षविषयत्वाद्दितरस्य कस्मपक्षविषयत्वं ॥ न चात्रामा-
वास्याशब्दोऽपि मास्यायुपलक्षणमिति शंकेनीयं चतुर्दश्यापोर्णमेति पौर्णिमायाः पूर्वदिनेन सह यु-
ग्यत्वाभिधानादुदाहृतस्य संतरेण उपोष्याः परसंयुक्ता परापूर्वेण संयुता इति ॥ अमावास्यायुतायाः
प्रतिपदुपोष्याभिधानात् ॥ द्वितीयायुक्तायाः उपवासव्यतिरिक्तवृत्तादिविषयत्वं ॥ उपोष्यशब्द इत-
रवृत्तादीनामप्युपलक्षणमिति चेन्न पूर्वोक्तो वेदे वृत्ता नामिति श्रुत्वा वृत्तादौ देवपूर्वोक्तस्य विहितत्वे
नोत्तरदिनस्वीकारे कर्मकालव्याप्तिभावात् ॥ यस्मिन्काले पुनर्यत्कर्म तत्कालव्यापिनातिथिरिति ॥
कर्मकालव्याप्तिस्मर्यते ॥ न चोपवासोऽपि समानमेतदिति वाच्यं ॥ उपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वेन
खंडतिथौ पूर्णकर्मव्याप्त्यसंभवात् ॥ व्याप्तिवाहुल्यं पूर्वविधायामेव भवतीति अद्वैतपरभागे
कस्माद्योरात्रौ चतुष्टयेः उदयेतपवासस्येति स्मृत्या परेद्युरपवासः प्राप्नोति इति चेत् ॥ न
त्वस्याः सामान्यशास्त्रत्वेन प्रतिपदुपवासाभिधायिनो विशेषशो स्यादुर्वलत्वात् पैठिनसिखंद-
व्यासो पूर्वतिथावपराह्व्यामिति सायाद्रुम्यापि तया उभयोर्व्याप्तिर्याच पूज्यत्वाभिधाने सति त

त्वात्॥ द्वितीयायुतोपरासनिषेधस्तु पूर्वकः प्रतिपदस्त्रिमुद्रुत्तवेधे सति द्रष्टव्यः॥ सायाद्रूप्यापि व
चने न त्रिमुद्रुत्तवेधो भिधायते अपरा हि क वचनो न ततोप्यधिकवेधः॥ तत्रोभयत्र मुकु प्रतिपत्
पूर्वो बोधेऽप्येव॥ कस्म प्रतिपत्त्यरे द्युः उदयार्ध्वं त्रिमुद्रुत्त ततो धिका वा स्यात्तदा सैवोपोष्य॥ अन्य
था पूर्वकृतिरिति निर्णयः॥ व्यास वचन न पूर्वविद्यायां क मुकु प्रतिपदिये देवपित्र्ये विहिते तयोर्देवरा
देन प्रतिपत्तिमिन्न उपवासो बल्क सवश्चेत्यभयं विवक्षितं॥ वचना तराभ्यां तभ्यां अगंग्राहिकयविधा
नात्॥ एकादशी व्यथा षष्ठी अमा वा स्यात्तुर्थी॥ उपोष्यः परसंयुक्ताः परा पूर्वेषां संयुताः॥ आवणी दुर्ग
न वमी तथा दुर्वा षमी च य॥ पूर्वविद्वातुकर्तव्या शि वरा त्रिर्बलेर्दिनमिति॥ नन्वाश्वि युजमासे योयं न
वरारात्रो सवस्तुपक्रमस्यापि पूर्वविद्यायां क्रियमाणात्वात् सोप्यविचक्षणीय इति चेन्न॥ तस्य नक्त
व्रतत्वात्॥ एक भक्तनक्त प्रतिपदीष्टानां देवत्वेऽपि पृथक् कृतिर्नो यस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ न च व्रतादीन्य
पि देवान्यत्र विवक्ष्यतामिति शङ्कनीयं॥ तेषूदय तिथि प्राशस्यस्य बहुभिर्वचनैर्वक्ष्यमाणत्वात् पि
त्र्यश्वेनात्र मता ह आर्द्ध विवक्षितं॥ आपरा ह हि की तितस्मिन् वचने भिधानात्॥ अपरा हि क
मता ह आधप्रयोजकमिति वक्ष्यते॥ एवं तर्हि मता ह आध व दत्रापि प्राप्तत्वात्॥ पितृयं वा मनुव्रवीदि

माध०

॥४५॥
॥४६॥

तिविशेषविधानमनर्थकमिति चेन्न तदपवादार्थत्वात् ॥ यदा पूर्वे द्वा राल्योपराहु स्पर्शः परे द्वा र्भ्या
नूतदा तिथ्ये तरेषु परे द्वा रे व मत्ता ह आ धु आ धं प्रतिपदि नु तदपवादेन पूर्वे द्वा रे व विधीयते ॥ न
चास्य पित्र्यरात्रे स्पेको दिष्टा दिविषयत्वं युक्तं ॥ एको दिष्टा दीनां मध्याह्निका लेषु विहितत्वेन क
र्मकालव्यापिन्यास्तिथेस्तत्र गृहीतत्वात् तै च कालाहारी तै न दर्शिताः ॥ आम आ धं तु वा हे ए को
दिष्ट तु मध्यमः ॥ पार्वणं चापरा हे तु प्रात र्द्वि निमित्तक मिति ॥ मनुरपि ॥ पूर्वा हे दैविकं आ ध अपरा
हे तु पार्वणं ॥ एको दिष्ट तु मध्यमे प्रात र्दि निमित्तक मिति दैविकं श्रव मित्र आ ह ॥ देवानुद्दिश्य त्रि
यते यत्त दैविकमुच्यते ॥ तन्नित्य आ ध वक्तु या त्वा द श्या दिषु यत्न तद्वृत्ति तस्मान्नै को दिक मत्र वि
कै भु ज्ये तै व क्षितं ॥ किंतु मत्ता ह आ ध म न्य द्वा पार्वणं आ ध हं किं वि त ॥ अत्र पूर्व विद्यायां शुक्ल प्रतिपदि दै
वरात्रे न विवक्षित उ प वा स स्त मुदा हरामः ॥ भविष्योत्तर पुराणे बृहत्तपा मिधाने वृते कार्तिक मासे तद्वरा
पायस भोजन नादि नियमं विधाये द प ग्यते ॥ ततो मार्ग शि रे मा सि प्रतिपद्य रे ह नि ॥ पृष्ठा गु रं क
चोपवसेन्महा देवं स्म रन्मु द्गरि ति ननु पूर्व विद्यायां शुक्ल प्रतिपदियो पमुपवासो विहितस्तस्य संक
ल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा प्रतिपत्काले नाद्यः ॥ अमा वास्या वेलायां प्रतिपदुपवास संकल्पो योगात् ॥ अ
तएव बो धाय नः ॥ पोयस्य विहितः कालः कर्मणास्तदुपक्रमे ॥ तिथि र्वा भिमता सानु कार्या नोपक्रमे

४५

॥ शिव ॥

॥४५॥

माध०

॥४९॥

हृत्तेरु कुप्रतिपदुपेता यांतिथौ प्रतरेव संकल्प प्रतिपदुपवासः कार्य इति युग्मा दिवा क्य श्री माश्रित्य निरा
तं तिथि क्षये तथा स्मृ॥ साम्य बधो सुख वीर्य दिवा क्य तप रेक रूप वासः प्राप्नोति तिथे नै वीर्य वीर्य दिवा
क्य स्यैको दृष्टि विषय तात्॥ तथा ह व्यासः॥ द्वितीया दिक युग्मानां पूज्यता नियमा दिषु॥ एको दृष्ट्या दिर
द्वा दौ द्वा स बध्या दि-वे दने ति॥ नियमा दिष्टित्या दिरा दे न पित्र्य कर्म व्यतिरिक्त वृत्तो पवासा दिस कल कर्मणे
ग्रहणं एको दृष्ट्या दीत्या दिरा दे न विवा हादि मंगलांग भूत आध्या र व्यतिरिक्त पा वीण स्य र ह्या दा वित्या दि
रा दे न मंगलिक आध्या स्य द्वा स बध्या दीत्या दिरा दे न खर्व ग्रहणं तदेवं पूर्व युः शुक्ल प्रतिपदुपवासं क
त्वा परेकः पारण कुर्यात्॥ तत्र चेदं चिंत्यते॥ किं प्रातः पारणं किं वा तिथ्यै त इति॥ नाद्यः॥ सुमंतु वचनं वरो
धात्॥ तिथि नक्षत्र नियमो तिथि भांते च पारणं अथो न्यथा पारणं तु वृत्त भंग म वा पुया दिति॥ न द्वितीयः॥
देवल वचन विरोधात्॥ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वादेः पारणं भवेत्॥ अन्यथा तत्फल स्या थो धर्म व मेरोप सप
तति॥ धर्मो यमः॥ नायं दोषः॥ पूर्वो द्वा क्य स्य सामान्य रूपत्वे न पर विधो पवास विषय तयां संको चनी
यत्वात्॥ एतदेवाभि प्रोत्य स्मर्य तेति गमे॥ पूर्व विधा सूति थेषु भेषु व श्रवणं विना॥ उपोष्य विधि वक्तु याति
तदंते तु पारण मिति॥ भेषु नक्षत्रेषु॥ स्कंद पुराणे पि॥ तिथि न मेव सर्वा सा मुपवास वृत्ता दिषु॥ ति॥ ॥ शिव ॥
ध्मे ते पारणं कुर्यात् दिना शिव चतुर्दशी मिति अत्रोपवास वृत्ता दिष्टित्या दिरा दे नै क भक्त न क्ता या वि ॥४९॥

॥ शिव ॥

॥४९॥

तानि गच्छंते॥ यां तिथि मुद्रिश्ये तानि पूर्व यु विहितानि परे क्ति तिथि भागे ती ते पश्चाद्दे जने कुर्यात्॥
अन्यथा पूर्व दिना नुष्ठिते क भक्ता दिवतो नां वै कल्प स्या दित्यभि प्रायः॥ अस्य च तिथि भांत पारण स्य
पवादः कृति स्मर्य ते॥ तिथ्यै चै ते चै व भांते च पारणं यत्र बोध्यं ते॥ यामत्र योर्ध्वे ति न्यां प्रातरे वहि पार
ण मिति॥ यथोक्ता पवास वत्॥ बल्युत्सवो पि पूर्व विधा या मेव कर्तव्यः॥ सचोत्सवो ब्रह्म स्म पुराणे वाम
न पुराणे भविष्योत्तर पुराणे प्रपयितः॥ अत्र प्रातः काले द्वा दिकं ब्रह्म पुराणे दृशितं॥ तस्मात् द्वा तं प्रकृते
व्यं प्रभाते तत्र मान वै रिति॥ यद्यपि प्रात रमा वा स्या वर्त ते न नु प्रतिपत् तथा पि पूर्वोक्त संकल्प न्या येन प्रति
पदः संकल्प माश्रित्य प्रातरे व द्वा ता दिकं कर्तव्यं॥ न नु या वेता वुप वा स बल्युत्सवो पूर्व विधा यां प्रतिपदि वि
हितो तयोः केन पि न मि ते न तत्रानुष्ठानो संभवे सति किमुत्तर विधा कोण काल त्वेन ग्राह्या॥ किं वा मुख्य
काला तिक्रमा त्तयोः परित्याग एव अत्र केचि दाहुः॥ परित्याग एव युक्तः॥ मुख्य काल मंतरेणा प्य
नुष्ठाने द्वितीया तृतीया दिक्षु पि॥ तदनुष्ठान प्रसंगात्॥ अथो न्यते॥ यथा चै व णि कोप नयान स्य
ग भष्टि मादि मुख्य काला संभवे सति आषा उरा दिकाला गो ण काल त्वेन स्वी कृताः॥ एवमत्रापीति त
त्र वैषम्यात्॥ तत्र हि गो ण कालो वाचनिकः॥ आषा उरा दा द्वा विंशत् चतुर्विंश च वत्सरात्॥ ब्रह्म

लत्वेन ग्राह्या

अविशोकालौपनायनिकः पर इति ॥ न त्वेवमत्रोत्तरप्रतिपदौ गौणत्वेन स्वीकारे किं विद्वच्चनमस्ति ॥
 अंतरेणापि वचनं युक्तिमात्रेण तत्कल्पनामपो उरादि वर्णं भ्यउर्ध्वमपि सन्निकर्षविप्रकर्षतारतम्ये
 न गौणतमा उपनयन कालौ प्रसज्येयातां ॥ न च तौ युक्तौ अत उर्ध्वतपं त्येते यथा कालसमसंस्तुत
 इति पातिसंस्मरणत् ॥ किं यपूर्वेतिरविधयो रुभयोरपि स्वीकार्यत्वे पूज्यत्वविचारोपि विरथकः
 स्यात् तस्मात्परित्याग एवेति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ संत्येवात्र उपनयनयदुत्तरतिथेः प्रापकानिबद्धनिर्वच
 नानि ॥ प्रतिपत्सद्वितीयास्यादिति तावदेकं वचनं भवति नन्वेतद्यथेकविषयव्यतिरिक्तविषयेषु
 रव्यकालत्वं विदधाति न तु यथोक्तविषये गौणकालत्वमिति चेत् ॥ तत्र वक्तव्यं किमत्र विषयांतरं
 रव्यत्वं वाचनिकं किं वा यथोक्तस्य मुख्यकालेभिहिते सति अर्थादिपविषयत्वं तस्य वचनस्य परिष्य
 त इति ॥ नायः ॥ तस्मिन् वचने विषयो त रस्य शब्दोत्पत्तिः ॥ द्वितीये तु सामान्यवचनस्य विरो
 धस्य व्यतिरिक्तसंभावितत्वं विषयत्वं परिशोषणीयं ॥ तथा सति कस्मिन् प्रतिपदि विषयत्वं उपवा
 सव्यतिरिक्तदानव्रतादिविषयत्वं उपवासव्यतिरिक्तदानव्रतादिविषयत्वं च संभावितत्वाद्यथा ॥ शिव ॥
 परिशिष्यतो तथोपवासेपि गौणकालत्वं कुतो न परिशिष्यते ॥ द्वितीयायुतोपवासनिषेधादि ॥ ५० ॥
 ति चेत् ॥ न तस्य निषेधस्य पूर्वविधोपवासप्रशंसायां तात्पर्यात् ॥ अपरौ वान्ये गोत्रेभ्यः परा

गितेति ॥ स्कंदपुराणे ॥ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ विद्यमानो भवेदं गं नो द्वितीयोपक्रमेण विहितः
 न द्वितीयः प्रातः कालस्येव संकल्पंगत्वात् ॥ तथा च स्मर्यते ॥ प्रातः संकल्पयेद्दिद्वानुपवासव्रतादिकमिति ॥
 तथा प्रातरागूर्यमिति मान्कुर्यान्नक्तव्रतादिकं ॥ नापराहेन मध्याह्ने पित्र्यकालो द्वितीयोऽस्मृतो विहितः ॥ अ
 त्रोच्यते यथोक्तवचनवलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः ॥ तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेपि स्मृति
 भिरापादितायाः प्रतिपदः सत्वात् ॥ अतएव देवलः ॥ यांति धिं समनुप्राप्य अस्तं यति दिवाकरः ॥ साति
 धिसंकलासे यादनाध्ययनकर्मस्विति ॥ अत्र दानाध्ययनयो रूपवासादि निरिखलदेवोपलक्षणाथ
 त्वं विवक्षया कर्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टं ॥ अत्रास्तमयात्पूर्वमुद्रुत्रयव्यापिनीति धिं समनुप्राप्येति
 व्याख्येयं ॥ न तु ततोऽप्यसिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोक्तो धाभावेनोत्तरतिथेरेव ग्राह्यप्रसंगात्
 तथा च त्रिमूर्तया सिक्तस्कंदपुराणे दर्शिता ॥ यांति धिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपद्मिणः ॥ साति धि
 स्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुद्रुतीतुया भवेत् इति ॥ शिवरहस्यसौरपुराणे योरपि ॥ यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्थः ॥ स
 चेत्स्यात्त्रिमुद्रुत्तका ॥ धर्मरुत्येषु सर्वेषु संपूर्णतां विदुर्बुधाः ॥ इति वक्ष्यं सौमि ॥ यस्यांति धावस्त
 मियात्सूर्यस्य त्रिमुद्रुत्तकैः ॥ यागदानजपादिभ्यस्तमोपक्रमेति धिंमिति ॥ अनुसायं प्रातः त्रिमु

वदस्यत्रगोअश्वप्रशंसार्थमजादीनापशुत्वंनिषिध्यते॥ननुसर्वथातन्निषेधःप्रत्यक्षविरोधात्॥
शास्त्रांतरविरोधाच्चएवमत्राप्युत्तरविधायोप्रतिपदिसर्वथाप्रतिपदुपवासनिषेधोव्याहृत्येतयथा
केदितानुदितहोमयोरन्योन्यनिदितरप्रशंसार्थेननुसर्वथाहेयत्वायनोचेदुभावपिहोमोपरित्य
जेयातांयदितत्रशाखाभेदेनव्यवस्थातर्ह्यत्रापिमुख्यगौणभेदेनव्यवस्थाःतु॥नचैतावतानि
तिथेपूज्यत्वविचारो निरर्थकोभवति॥प्रशस्तितिथिस्वीकारायतदुपयोगात्॥यानिचान्यानिस्वा
मान्यवचनानि॥उदयेतूपवासस्यपूर्वद्विकानुतिथयोदेवकार्यैफलप्रदाइत्यादीनितानि
सर्वोक्तियथाकस्मप्रतिपदमुपोद्वलयेतितथागौणप्रतिपदीकुतोपोद्वलयेयुः॥नचैवंसति
द्वितीयातृतीयादिष्वतिप्रसंगःगौणप्रतिपत्त्वस्यापितत्रभावात्तौगौणप्रतिपद्येतावतानिर्वधेनक
स्तबलाभइतिवेत्ता॥तत्प्रहेषेणावातवकालाभइतिवक्तव्यंशिष्टाचारइतिचेन्ना॥विपर्ययएव
तंपश्यामः॥तथाहियदायथोक्तनित्याकस्याश्वितिथेद्वैविध्यंभवतितदानींप्रतिपन्नशिष्टाए
वंकेचनपूर्वत्रानुतिष्ठति॥अन्येपरत्रनचतत्राविहितःशिष्टाचारप्रमाणंनेतत्तूर्यंकनीयं
उभयेषां॥वशिष्टानामविगीतत्वकथनायेवसंप्रतिपन्नेतिविरोधितत्वात्एव

माध०

॥५१॥

तर्हि मुख्यत्वमप्यन्यतमस्य नियंतुमशक्यमिति चेत् ॥ यस्मिन्देशे यस्मिन्काले येषु शिष्येषु निराग
द्वेषस्य प्रामाण्यातिशयबुद्धिस्तदा तादृशस्याचारस्या मुख्यत्वात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य गुरोः शिष्यानुशा
सने तैस्तिरायाः समामनंति ॥ अथ यदि ते कर्मविविकित्सावारतविविकित्सावास्यात् ॥ ये तत्र ब्राह्म
णाः संमार्गिना युक्ताः स आयुक्ताः अलुक्ष्णा धर्मकामास्युः ॥ यथथा ते तत्र वर्तेरन् ॥ तथा तत्र व
र्तेया इति ॥ समर्शिनो युक्तिः ॥ कुरालः शास्त्रतत्पराः आयुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः ॥ अलुक्षाः को
धादिवर्जिताः धर्मकामाः जीवन्मुक्तिवक्त्रमैषोदासीत्यमकुर्वन् ॥ उक्तनित्याः कस्यविधिषा
चारविशेषस्य मुख्यत्वे सत्यपरो गौणो भविष्यति ॥ ननु सर्वथैवानाचारः एव च सत्येका मेव तैस्तिरि
यांशा खामधीत्यबोधायनापस्तंबमतभेदेन परस्परं विलक्षणमनुष्ठानमाचरतामुभयवि
धानी पुरुषाणां स्वस्त पूर्वपुरुषपरंपर्यक्रमायात एवाचारो मुख्यः कदाचित्तदसंभवे मतांतरेणा
प्यनुष्ठानमेव श्रेयो ननु संधातल्लोपोयुक्तः ॥ किं बहुना मुख्यायाः पूर्वविध्यायाः प्रतिपदो संभवे
शेषपरित्यागादूरमुत्तरविध्यायाः परिग्रहणमित्यवगतव्यं ॥ तदेवं शुक्लप्रतिपदि पवासबल्य
सवयोः पूर्वविधामुख्येति स्थितं ॥ ॥ अथैकभक्तं निरुणयते ॥ ॥ ब्रह्मपुराणे वैश्वानरे

॥ शिवा ॥

॥ ५१ ॥

71421

॥ शिवा ॥

214211

दात्तत्तरविधध्यायामेवमध्याद्रूप्यापित्वंतदाविरोधइतिचेत्॥ बांटातथापितिथिविषयविशेषरा
स्त्राकर्मविषयविशेषरास्त्रंप्रबलं॥तिथेर्गुणात्वात्॥कर्मणश्चप्रधानत्वात्॥तस्मादेवंविधेवि
षयेकर्मकालव्याप्तौवनिर्णेतव्यं॥अत्रनिर्णेतव्योविषयःषोढाभिद्यते॥पूर्वैर्दृष्टरेवमध्यापि
त्वंपरेष्टरेवमध्याद्रूप्यापित्वं॥उभयत्रतद्यापित्वंउभयत्रतदव्यापित्वंउभयत्रसाम्येनतदेक
देशव्यापित्वंउभयत्रवैषम्येणतदेकदेशव्यापित्वंचेति॥तत्रप्रथमद्वितीययोर्मध्यमध्याद्रूप्यापि
त्वस्यैवनिर्णयिकत्वं॥तृतीयेपूर्वविध्याग्राह्यामुख्यकालव्याप्तैःसमत्वेपिगौणकालव्याप्तैरधिक
त्वात्॥अनेनैवव्यापेनोभयत्रमुख्यकालव्याप्त्यभावेपिगौणकालव्याप्तौभावात्॥पूर्वविधौव
पंचमेव्ययमेवव्याप्योयोज्यः॥षष्ठेतुयदापूर्वैर्दर्मध्याद्रूप्यैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा नीतदाधि
क्यांगौणकालव्याप्तैश्चपूर्वैर्वितग्राह्या॥यदातुपरेष्टर्मध्याद्रूप्यैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणका
लव्याप्त्यभावेपिमुख्यकालव्याप्त्यधिक्यानुसारेणैवव्याह्यु॥नन्वस्त्वंस्वतंत्रैकभक्तेर्निर्ण
यः॥अत्रव्यागेतुकथंनत्रकानुपपत्तिरितिचेदुच्यते॥पूजां व्रतेषु सर्वत्रमध्याद्रूप्यापिनीति
धिरिति॥मध्याद्रूप्यैः पूजयेन्नृपेत्यादिशास्त्रैरंगिनःपूजादेर्मध्याद्रूप्यैर्विहितत्वेनागस्यैकभक्ते

स्यापराहुदौ प्राप्यमाणत्वा मुख्य कालसंभवः॥ मा भूतादरा विषये मुख्यः कालः प्रधानानुसारेणागु
 तास्यनेतव्यत्वात्॥ यदास्वातंत्र्ये कभक्तेपिके विनिमित्तेन मुख्य कालसंभवे गोणे कालोभ्यनुत्ता
 यते॥ तदा किं मुवक्तव्यमेत्यागोयन्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्यं॥ तस्य
 गोणोपवासत्वात् अतएव सुमतुः॥ तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेपिसातथेति॥ न वतादरा मेवना
 स्तीति शंकनीयं उपवासव्रतं प्रक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुत्तया तस्यैकभक्तस्य संभावितत्वात्
 अष्टौ ता॥ न्यव्रतघ्नानि आपोमूलफलंपयः॥ तद्विब्रीयणा कामायगुरोर्वचनमौषधमिति रास्त्रा त
 इत्येकभक्तनिर्णयः॥ अथ नक्तं निर्णयिते॥ तच्च वराहपुराणे धान्यव्रते पठ्यते॥ साग
 शिषे सिते पक्षे प्रतिपद्यातिथिर्भवेत्॥ तस्यां नक्तं प्रकुर्वत्॥ रात्रौ विष्णुं प्रजयेदिति॥ अत्र त्वेरा
 द्यभोजनपरः॥ कालपरे प्रकुर्वतेत्यस्यानन्वयात्॥ नहिकालः केन विदिष्याकतुं शक्यते॥
 तस्य च भोजनस्य रात्राविति कालविधिः॥ अतो देवाभोजनरहिते त्वे सति रात्रिभोजनं ॥ शिवा ॥
 व्रतस्य स्वरूपं॥ अन्यथा स्वतः प्राप्तस्य रात्रिभोजनस्य विधानं वैयर्थ्यं यथ्यात्॥ तस्य च
 नक्तभोजनस्य विष्णुपूजनमंगतसिन्धिपठित्वात्॥ तथा होमोपितदंगं होमं वतत्र कुर्व ॥ ५३ ॥

व्रते पठ्यते॥ प्रतिपद्येकभक्ताशीसमासे कपिला प्रददति॥ तत्र तावदेकभक्तं विविधं॥ स्वतंत्रमेत्यागमु
 पवासप्रतिनिधिरूपं चेति ते विद्वान्नीमुदाहृतं स्वतंत्रं॥ तत्रेदं चिंत्यते किमुपवासव्रतिथिरस्मिन्नगृहात्
 व्या॥ उत्तमप्रकारात्तरेणेति उपवासव्रतितावत्प्राप्तं॥ देवपितृभ्यं तथा कौर्षे इति क्वचनोपवासैकभक्ता
 दिकृत्स्नदेवस्य विवक्षितत्वात्॥ न च कर्मकालव्याप्ता तन्निर्णय इति॥ शंकनीयं॥ तत्कालस्याद्या
 पि अनिष्टतत्वात् कथं विनिर्णयेपि कर्मकालव्याप्तिवचनस्य पि अविषयत्वेनाप्युपपत्तेः तस्मा
 दुपवासव्रतं निर्णय इति प्राप्तेरिति ब्रूम॥ कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णये हेतुः॥ कर्मकालस्तत्कर्मरू
 पं वेत्सुभयं स्कंदपुराणे दर्शितं॥ दिनार्धसमये ताते भुज्यंते नियमेन यत्॥ एकभक्तमिति प्रोक्तं
 मतस्तस्यादिवैवहीति देवलोपि॥ दिनार्धसमये ताते भुज्यंते नियमेन यत्॥ एकभक्तं तु तत्र प्रोक्तं
 नूनं यासत्रयेणाति अत्र च दिनार्धसमये तात इति दिनार्धस्योपरिसार्धमुद्गतेः परिमितः कालः प
 र्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभागः स एकभक्तस्य मुख्यः कालः दिनार्धे ताते सति समनेतरभाविता
 त्वादस्तमया प्राचीनो वाशिलो गौणः कालः दिवेत्यभ्यनुत्तानात्॥ एवं स्थिते सति मुख्य कालव्याप्ति
 नीतिविर्गृहीतव्या अतएव पञ्चपुराणं मध्याह्नव्यापिनीयाह्य एकभक्ते सदातिथिरिति बोधाय

तेत्यभिधानात् ॥ एवं च सति प्रधानविरोधेन पूजा होमयो रंगयोर्दिगानुष्ठानमर्थादुक्तं भवति ॥ प्र
धानस्य नक्तस्य कालद्वयं भविष्यत्पुंराणे दर्शिते ॥ मुद्रुत्तौ नंदिनं नक्तप्रवदंति मनीषिणाः ॥ न
क्षत्रदर्शिनानक्तमहं मन्ये गुणाधिपेति ॥ अस्य च काले द्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्था महदेव लः ॥
नक्षत्रदर्शिनानक्तं गृहस्थस्य बुधेः स्मृतं ॥ यत्तेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यत इति स्मृत्यं
तरेपि ॥ नक्तं निशायां कुवत्त गृहस्थो विधि संयुतः ॥ यतिश्च विधयश्चैव कुर्यात् सदिवा करं ॥
सदिवा करं तु तत्रोक्तं अतिमेघटिकादयेत् ॥ निशा नक्तं तु विलेपं यामार्धे प्रथमे सतीति ॥ रात्रे नक्तं
भोजने व्यासः ॥ त्रिमुद्रुत्तं प्रदोषः स्यात्तमानावस्तंगते सति ॥ नक्तं तत्र प्रकृतं व्यं इति शास्त्रस्य निश्च
य इति तदेवं नक्तका लौ व्युत्स्थितौ ॥ तत्र नक्तं प्रदोष व्यापिन्या तिथौ कार्यं ॥ तदा ह व्यासः ॥
प्रदोष व्यापिनीयाद्या तिथिर्नक्तं ब्रूते सदा ॥ एकादशी रविना सर्वांशुक्लपक्षे तथा स्मृतेति ॥ एका
दश्यां नु यन्नक्तं तत्रोदय व्यापिनी तिथिग्राह्या ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रदोष व्यापिनीयाद्या सदा
नक्तं ब्रूते तिथिः ॥ उदयस्या सदा पूज्या हरि नक्तं ब्रूते तिथिरिति ॥ अत्राप्येकमक्तन्या येनेषा
दा विषये भेदा उपेक्षणीयाः मध्याह्न प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् ॥ पूर्वद्युरेव प्रदोष व्याप्तौ पूर्वा तिथिग्रा

माध०

॥५४॥

द्या ॥ परेद्युरेव प्रदोष व्यासौ परंतिथिः ॥ उभयत्र प्रदोष व्यासौ परंतिथिरेव ॥ तदा ह जा बालिः ॥
सहैव तिथ्योरुभयोः प्रदोष व्यापिनीतिथिः ॥ तत्रोत्तरचनक्तस्यादुभयत्रापि सायं स इति उभय
त्रापि दिवसरात्रापि दिवसेरात्रापि सातिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः ॥ उभयत्र प्रदोष व्यासभावेष्वपि
रेव तदा ह जा बालिः ॥ अतथात्वे परत्र स्यादस्तादृगीत्येतादृशेति ॥ प्रदोषे तदभावेऽप्यस्तमयाद
वीर्यतः साविध्यते ततः सायासेत्यर्थः ॥ अस्य च दिवारात्रवृत्तत्वेन प्रदोष व्यासिवत्सायंकाल
व्यापिरपि निर्णयहेतुर्भवति दूस्नेनाभिप्रायेण वीर्यस्तमयथादित्युक्तं ॥ दिवारात्रिवृत्तत्वेन कू
र्मपुराणेभिहितं ॥ प्रदोष व्यापिनीयत्रात्रिमुद्रतोयदादिवा ॥ तदानक्तवृत्तं कुर्यात्स्वाध्यायस्य
निषेधवदिति ॥ यद्यप्यत्र प्रदोषकालसायं कालौ द्वौ वेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते तथापि प्रदोष व्या
सि मुख्यः कल्पः सायंकाल व्याप्तिरनुकल्प इति जा बालि वचनादवगम्यते तत्र स्य तथात्वमिति
प्रदोष व्यासभावमनुद्यातादुर्यास्तिथेयाद्यतायामवीर्यस्त इति हेतुपन्यासात्तदुदरो
विषयेयतिवत् ॥ एतद्वैपि दिवानक्तमावरेत् ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रदोष व्यापिनी न स्या
दिवानक्तं विधीयते ॥ आत्मनो दिगुण ५ छाया मति कामति भास्करे ॥ तनक्तनक्तमित्याहुर्न ॥

॥ शिव ॥

॥ ५४ ॥

त्रिमुहूर्तप्रदोषस्यादरवा वस्तुगसक्तिविविधनिशीथपर्यंतो जघन्यः कालः ॥ नक्तप्रकुबडतरात्रादिति
 सामान्येनाभिधानात् ॥ असौरनक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशा व्याप्तौ रपरैक्रे
 वनक्तं कार्यं संवयं कालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात् ॥ अनेनैव व्याप्तेन सौरनक्तेषु सायंक
 लेकदेशा व्याप्तौ पूर्वतिथिग्रीह्या ॥ प्रदोषकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात् ॥ अत्राप्येक
 क्तवदन्यांगनक्तोपवासस्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः ॥ यथोक्तलक्षणा लक्षितयोरेकभक्तयोरेकस्मि
 न्दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं कर्तव्यं ॥ न च एतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयं ॥ भविष्योत्तर
 पुराणोक्तेरथ सप्तमीव्रते कदाचित्प्रसक्तः तथा हिल तत्र तृतीयादिषु सप्तम्येतेषु पंचसु दिनेषु क
 मे एकभक्त्या विता वा स पारणानि विहितानि ॥ तत्र यदा तृतीयायामत्रयपरिमिता ततः पुनं च
 तुथ ॥ तदाम ध्यान्त्यापित्वा तृतीयेकभक्तं तत्र प्राप्तं प्रदोष व्यापित्वा चतुर्थेनक्तमपि तत्रै
 व तथा सति परं पुरस्परविरोधो दुष्यति हारः ॥ अत्रोच्यते ॥ एकभक्तप्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मि
 न्मुख्यकाल एवानुष्ठेयः ॥ तद्विरोधि नितुनक्तं नुकल्पः ॥ सच द्विविधः ॥ दिनांतरानुष्ठानात् कर्त्तुं

॥ शिव ॥

॥ ५५ ॥

तरानुष्ठानां च यदा चतुर्थे परे च कर्त्तव्यं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकाल व्यापित्वा
 दैकावक्तो दिनभेदेन द्वयमेतु तिष्ठतु ॥ यदा चतुर्थे समाक्षीणा वा तदा गौणकाल लस्याप्य
 संभवेन पूर्वैक्रे वेभायुपुत्रादिना कर्त्तरेण कर्त्तव्यं ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥ अथा
 धितं निर्णयते ॥ पूर्वदिहृत सप्तमीव्रते पंचम्यामयायितं विहितं ॥ तस्यैकभक्तवत्प्रतिप्रदोक्त
 कालविशेषविधिर्नोस्ति तस्य याचितभोजननिषेधरूपत्वात् ॥ सच निषेध उपवासवदहोरात्रं
 विषयीकरोति ॥ अतएव संकल्पोप्यस्मिन् न होरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्यत्येवं कर्त्तव्यं ॥ अथ वा
 याचितदनमया वितपित्यप्रयत्नलक्ष्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते ॥ तदापि पराधीनत्वादेव
 नक्तस्य कालविशेषो विधानुं शक्यते ॥ यद्यपि स्वर्गहे पूर्वसंयितं वस्त्रिदानीमयाचितं ॥ तथा
 पि पूर्वप्रयत्नसंपादितत्वात्तद्याचितमेव ॥ अथवा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याश्च प्रसक्तेश्च
 परद्रव्यविषयत्वादया वितशब्दे पि परद्रव्यमेव विषयीकरोति ॥ अत्रायाचितशब्दस्य यथा
 क्तवित्यादावर्थो संपन्नो प्रतिषेधः ॥ पर्युदासश्चेति तयोः प्रतिषेधपक्षं प्रजापत्यरूपं व्याख्याने

माध०
॥५६॥

गोतमो व्याजहारं अथापरं च हं न कंचनया चेतेति ॥ पर्युदा सपक्षं च बहस्पतिर्यजिहार ॥ अहंप्रा
तस्य हं सायं च हं मघादयावितं ॥ अहंपरंतु नाश्रीयात् प्रजापत्यं च रन्दिज इति ॥ स्पृश्यं त
रपि ॥ अयावितो रा मिति भु कप रां सिधिमवाप्नुयादिति ॥ मितभोजनत्वं दशाग्रा सत्वं ॥ तदुक्तं
चतुर्विंशतिमते ॥ प्रातस्तु द्वादशाग्रा सा नक्तं पंच दशो वतु ॥ अयाविते ६ दौ चाष्टौ प्रजापत्यवि
धिस्तत इति ॥ तव भोजद्रव्यपर कीयमप्रयमप्रयं लोपनीतं चेदुभयं स्मार्ते लिंगत्वादवगम्यते ॥
तथा च प्रतिग्रहकरणे यात कथ्यः ॥ अयावितो हृतं या ह्यामपि दुदुष्टतर्कमणो इति ॥ तथा यति
धर्मेषु उक्तं ॥ भिक्षाशन समुद्योगात्वात्ते नापि निमंत्रितं ॥ अयावितं हिन दूक्षं भोक्तव्यं मनुर
ब्रवीत् ॥ इति यदि प्रतिषेधः यदि वा पर्युदासः ॥ उभयथाप्येक भक्ता दिव वृत्तकालो विशेषणी
यः ॥ प्रतिषेधत्वमुपेया भावात् पर्युदासपर ॥ धीन त्याक्त असति तु कालविशेषणविधौ न कर्म
कालव्याप्तिवचनमत्र प्रवर्तते ॥ तथा सति किं पौर्वादि कस्तुतिथय इति वचने न पराग्राह्या ॥
किं वा युग्मादिवाक्ये न पूर्व इति विवक्षा या युग्मस्य तिथि विशेषविषयत्वात् अनुसरणं ॥ शिव ॥
न्याये ॥ अनेनैव न्यायेन प्रतिपद्य्या याविते पूर्व विदेव ग्राह्या ॥ अयावितस्य नियमरूपत्वात् ॥ ५६ ॥

क्तं निशि भोजनं ॥ एवं तात्वात्तो विद्वान्साया केतु भु भु जक्रिया ॥ कुर्या नक्तवती नक्तफलं भक्तिनि
श्चितमिति ॥ यतु सप्तमी भानुवारादौ सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वेति विषयो सेनसायं कालव्याप्तिः मुख्य
कल्प्य ॥ प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य सुमेतुः ॥ त्रिमुहूर्तस्य गोवा द्विनिशि वैतावती तिथिः ॥
तस्या सौरभवेन नक्तं अहस्ये वतु भोजनमिति ॥ अत्र सायंकालव्याप्ते मुख्यकल्पत्वात् ॥ प्रथमनो नि
र्देशः ॥ प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् ॥ अत्रानिर्देशः ॥ उत्तरनक्तेषु प्रदोषव्याप्ते मुख्यत्वाद्दुदाहृतकर्मपुरा
णवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टं सायंकालव्याप्तिः पश्चान्निर्दिष्टेति विवेकः ॥ तेष्वुत्तरनक्तेषु प्रदोषव्या
प्तिविधिग्रहणेपि भानुवारसंक्रादिना गृहस्थस्यापि यदारात्रिभोजननिषेधस्तदादिवै वनक्तं कुर्या
त् ॥ तदा भविष्योत्तरपुराणे ॥ येनादित्यदिने वं सन्न नक्तं कुर्वेति मानवः ॥ दिनांते तेषु भुंजीरन्निषेधाद्वा
त्रिभोजन इति ॥ अस्मिंश्च दिवा भोजने उत्तमोतिमो मुहूर्तः मध्यम उपोष्यः ॥ ततः प्रायिनो जघन्यः ॥ एवं च
सत्यं तिमभागत्रिमुहूर्तवचना न्युपपद्यते ॥ रात्रिभो जनेपि घटिकात्रयमुत्तमं कलः घटिका षट्
मध्यमकलः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते ॥ प्रदोषोऽस्तमया रदूधं घटिका द्वयमिष्यत इति ॥

द्वितीयादिकयुगमानां पूज्यतं नियमादिष्टित्युक्तत्वात् ॥ इत्युयावितनिर्णयः ॥ ॥ प्रतिपदुपवासै
कभक्तनक्तयवितानि निर्णयः ॥ तत्र शुक्लप्रतिपदपूर्वविदोषोष्या ॥ कृष्णप्रतिपदुत्तरवि
दुपराकभक्तनक्तयोः सर्वसुतिधिषु मध्याह्न्यादिप्रदोषयासानि निर्णयः ॥ अयावितेस्यप्र
तिस्त्रीककालविशेषविध्यभावादुपवासबहुकु कृष्णप्रतिपदोपूर्वोत्तरविदोः गृहीतव्येत्येत
दवस्थितं ॥ अथ प्रतिपदानवृत्तानि लक्ष्यते ॥ भविष्योत्तरपुराणे ॥ दानं पठ्यते ॥ प्रतिपत्सु दिनाम्
ज्यपूजयित्वा प्रजापतिः ॥ सोमं रविं च कारयित्वा षष्ठां च ॥ कृत्वा तौ दुर्द्वारे पात्रे सुगंधधृत
परिते ॥ पुष्पैः धूपैः पूजयित्वा विंशत्युपनिषत्प्रतिपादयेदिति ॥ ब्रह्मपुराणे मूढनवतं पठ्यते ॥ मासि भा
द्रपदे शुक्लपक्षे च प्रतिपत्तिथौ ॥ नैवेद्यं तु पत्रे मोनीषे उरात्रिगणनिच ॥ फलानि पिष्टं पक्वानि द
द्याद्विप्राय शोऽरा ॥ देवाय शोऽरोता निरातया निप्रयत्नतः ॥ भुंजीत शोऽरा तथा व्रतस्य निय
माश्च यः ॥ एवमन्या न्यपि दानव्रतान्युदाहरणीयानि तानि सर्वाणि उत्तरविधायानि प्रतिपदि क
र्तव्यानि ॥ तेषां देवतत्वात्तदाह वक्ष्यामि बल्यः ॥ पौर्वाहिकास्तु तिथयो देवकार्यफल

माध०
॥५७॥

प्रदाइतियद्यप्येतत्तिथिसामान्यमुपजीय प्रवृत्तं तथापि प्रतिपदी बाधकाभावात् प्रवृत्तं तेन वाच्यं
युग्मवाक्यं बाधकं तस्य तिथि विरोधमुपजीय प्रवृत्तं स्यापि कर्मकाल व्यापि वाक्यादुर्बलत्वात् ॥ ति
थिरंगकमंगिततः प्रबलमिति हि पूर्वमुक्तं ॥ कर्मकाल व्यापि सत्रव सपातं वक्ष्ये लक्ष्य आह ॥
कर्मलोपस्य यः कालस्तकाल व्यापि नीतिथिः ॥ तथा कर्मणि कुर्वत हासवर्धिन कारणमि
ति ॥ कर्मकालश्च दानव्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाहो वगंत्यः ॥ पूर्वाहो वै देवनामिति शास्त्रात् ॥ एकभक्त
नक्तयोर्देवत्वेपि प्रतिपदोक्तकालविरोधशास्त्रेण साम्यरूपं पूर्वाहो शास्त्रं बाध्यते ॥ नत्वेवं प्रवृत्त
योर्दानव्रतयोर्किंचित् बाधकमस्ति ॥ त्वेदं पूर्वभागः पूर्वाहोः संप्रवधाविभागपक्षे मुहूर्तत्रयात्
कः प्रातः कालः चतुर्धा विभागपक्षे विनाडिकापंचदशाधिकसाधर्षेण मुहूर्तौ त्रिककालः त्रयोवि
भागपक्षे पार्थः धर्तित्थैव संपद्यते यद्यपि बहुशास्त्रानुरोधेन पंचधा विभाग एवात्र ग्राह्याइ
ति पूर्वमुक्तं ॥ तथा बहुकृतव्योयौ तयोर्दानव्रतयोर्मुहूर्तत्रयमात्रेणानुष्ठानुमंशक्यत्वात् ॥ शिव ॥
उत्तरेपि पक्षा अनुकल्पत्वेन गृहीतव्याः ॥ यत्र साधं सप्तमुहूर्तैरपि कर्मन समाप्यते तत्र व

॥ शिव ॥

॥ ५७ ॥

पुराणादिवचनेषु घटिका मात्रं प्रतीयते। वचनांतरेषु विस्मयमेतिरबोधाय न प्रोक्तेषु ध्ये
 टिका चतुष्टयं प्रतिभासते तथा चोच्यते ॥ उदिते देवतं भा नोपि च वास्तमि यै ते रवौ ॥ इमु
 हर्तत्रिरुदयस्य तिथिर्ह्येकव्ययोरिति ॥ अस्यार्थः ॥ भा नोपि उदिते सति उत्तरकाले अक्रोमुहर्तद्वयं
 देवतं देवदेवस्य तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमक्रोमुहर्तत्रयं पित्र्यं पितृदेवस्य अतस्मा
 वकालमपि नीयातिथिर्भवति सैव क्रमेण ह्येकव्ययः ॥ ग्राह्या भवतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ पौ
 षो हि काल इति वचने न देवपूर्वकं ह्यस्यासायास्त्रिमुहर्तपरिमितो यास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहर्त
 मूनो यास्तिथेर्पूर्वकं ह्यस्यासायास्त्रिमुहर्तपरिमितो यास्तिथेर्ग्रहणं त्रिमुहर्त
 दिते भा नो त्रिमुहर्त तिथिर्गृहीतव्या यन्मुदक्षेणोक्तं ॥ त्रिमुहर्तानकृते व्यायातिथिः क्षेय
 गामिनीति ॥ इमुहर्तपिकृते व्यायातिथिर्ब्रह्मगामिनी ॥ न तत्र त्रिमुहर्तव्यासेर्बोधकं न प्र
 सृतोपोदलकमेव तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिः आश्रयथोक्तनित्यापौ वा
 दिकवाक्यादि त्रिमुहर्तवैधाभिधाधिपै हीनसिवाक्याद्वा भवति तच्च प्रसक्तं त्रिमुहर्तत्वं स ॥ शिव ॥
 मतिथौ बाधकाभावोत्तथैव व्यवतिष्ठते ॥ तिथिक्षये त्वधि क्षये त्वधिकया सिद्धिर्धिसया ॥ ५८ ॥

प्रतिनिषिध्यते ॥ अतश्च तत्र चतुर्थमुहर्तस्य शिनीतिथिर्ग्राह्यातिथिसाम्यवृत्तिविध्या
 वपि मुहर्तत्रयमेव मुख्यं मुहर्तद्वयत्वं नुकल्पः ॥ एतदेव सूचयितुं इमुहर्तपितृपित्रो
 रदः पद्यते ॥ न च वक्ष्यते रूपजीवने न निर्णयः ॥ क्रियते सा चानुपपन्नः यास वाक्ये द्वा
 सवृत्तिबोदनाय पित्र्यविषयत्वेनाभिधानात् ॥ एकोद्विष्टादिवद्यादौ द्वासवृत्त्यादिवोदने
 तिहि पूर्वमुदाहृतं ॥ दानव्रते च देवे अतः कथं मनयो र्विधिश्च याभ्यां निर्णयः किं वोदा
 हर्तेषु यासबलव्यस्कंदपुराणगते वचनेषु द्वासवृत्तिकारणमित्युक्तं ॥ तत्कथमत्र द्वास
 वृत्त्ये निर्णयकारणत्वं अत्रोच्यते ॥ संतिष्ठन्त्यानि द्वासवृत्त्यवाक्या नित्योक्तानः ॥ खर्वोदि
 र्पस्तथा हिंसास्त्रि विधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वोदिर्पिरो पूज्यो हिंसास्यात्पूर्वकालिकीति पिताम
 हपि ॥ खर्वोदिर्पस्तथा हिंसास्त्रि विधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वोदिर्पिरो पूज्यो हिंसा पूर्वत्र पूज
 येदिति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ खर्वोदिर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वोदिर्पिरो को
 यो हिंसास्यात्पूर्वकालिकीति ॥ खर्वः साम्यमल्पक्षयो वादपे विधि हिंसा अधिलक्ष्यः ॥
 एतैः सर्वादिवाक्यैः सह यस्मिन् विषये युग्मादिवाक्यविरोधः प्राप्नो

तितत्र देवपितृभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यं तनुप्रकृतयोः क्षयवद्भ्योः पित्र्यविषयत्वं प्रतिपा-
दकं यत्सबल्य्यादि वचनेषुपि कर्मकालव्याप्तिशस्त्रस्य खर्वदीदिशस्त्रस्य वचनविरोधे
प्राप्ते सति कर्मकालव्याप्तिशस्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते ॥ ननु प्रकृतयोः क्षयवद्भ्यो निर्णयहेतु-
त्वं प्रै प्रतिषिध्यते ॥ ननु व्यासः खर्वदीदिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयामास या तु व-
ल्य्यादयस्कृषिपित्रीषु कर्मकालव्याप्त्या खर्वदीदिवाक्यान्ववाधंता हेतुवन्निर्विषयत्वं तेषां प्रसज्येते
ति चेत्तु ज्यैवं यदा पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पित्र्यविषया कर्मकालव्याप्तिः समानायदिवादिनद्वये
पि कर्मकालव्याप्त्याभावः समानः तत्रोभयत्र खर्वदीदिवाक्येर्निर्णेतुमशक्यत्वात् ॥ आस्तां प्रासं-
गीकी खर्वदीदिवाक्ये विंता ॥ प्रकृतनुसृत्योदये मुहूर्तत्रयव्यापिनी प्रतिपद्वदाने व्रतयोर्गृहीत-
व्याः ॥ एवं च सत्युदयमात्रव्याप्तिशस्त्रं घटिका मात्राशस्त्रं च वेदानराधिके रणन्यायेनावयु-
क्त्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्याप्तिप्रशंसति अथ वा यदा पूर्वोदयरुदयकालं परित्यज्योपरि-
व्रज्या प्रोतिपरेक्षरुदयकालमात्रं व्याप्नोति ॥ तदानीमुदयानंतरभाविन्या मूर्यायास्त्रि-
मुहूर्तव्याप्तिर्दिनद्वयेष्वभावेन द्वयोरपि दिनयोर्गौणकालत्वे सति किं या समितिर्विवक्षायां ॥ शिव ॥
पूर्वोदिने कर्मकाल पूज्यासु भूयत्वा तस्यैव ग्रहणं न्यायतः प्रासंकेनापि निमित्तेन तत्र प्रसहेस ॥ ५९ ॥

स्मृदि वसोभ्यनुतायते ॥ अतएव देवलः ॥ योतिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ॥ सातिथिः
सातिथिः सकलास्ते यास्मानदानजपादिष्विति ॥ व्यासोपि ॥ उदयन्ने वसाविता याति थिप्रतिपद्य-
ते ॥ सातिथिः सकलास्ते यादानाध्ययनकर्मस्विति ॥ भविष्योत्तरपि ॥ व्रतोपवासनियमे घटिके
कायदा भवेत् ॥ सातिथिः सकलास्ते यापित्रथेवापराहिकीति ॥ पद्यपुराणेपि ॥ व्रतोपवास-
नियमे घटिके कायदा भवेत् ॥ उदये सातिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृक इति ॥ स्कंदोपि ॥ व्रतोपवा-
सस्नानादो घटिके कायदा भवेत् ॥ उदये सातिथिर्गौणा विपरीता तु पैतृक इति ॥ विष्णुधर्मोत्ति-
रेपि ॥ व्रतोपवासस्नानादो घटिके कायदा भवेत् ॥ उदये सातिथिर्गौणा आध्यादा वस्तगा मि-
निति ॥ बोधायनोपि ॥ आदित्योदयवेलायां याल्यापि व्रतिथिर्भवेत् ॥ पूजा इत्येव मंतया-
प्रभृतानोदयं दिनेन पिति ॥ नन्ववंकस्मृदि वसाभ्यनुतास्तथाप्युत्तरविधायो स्थिः ग्रा-
हणोक्तिपरिमाणमुदयो सेक्षाणीयमिति विवेचनीयं ॥ तत्र बोधायनेनाख्यायात्यभिधा-
नानि मेषमात्रं प्रतिभाति ॥ तताव्यसवाक्येपि प्रतिभाति उदयनैवेत्यभिधानात् ॥ भविष्य

निपेक्षः कर्मकाल व्याप्ति संपादनाय पूर्णत्वमभिधा योदय विही नस्य व्यसिबाहुल्यस्य हे
यत्नोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते ॥ अदि त्योदयवेलायां लयापि च तिथिर्भवेत् ॥ पूर्णद्वयेवम
त व्याप्रभूतानोदयं विनेति ॥ तदा पूर्वद्युः सं ग बभारभ्यपरे द्युसदया द्वागे वतिथि क्षयवशा
स्ति समा सा तदा यद्यपि दिनद्वये सोदय मुहूर्तत्रयस्य शो वा स्ति तथापि पूर्वद्युरेवानुष्ठेय सा
तिथिः सका ला श्रेया यस्यामस्तमितो रवि रिति ॥ वचनेन सं पा ७ ७ व्याया ३ सो दयस्त्रि मुहूर्त
व्याप्तविद्यमानत्वात् ॥ परे द्युस्तादृश्याप्यभावात् ॥ यदा पूर्व द्युसदया दारभ्य परे द्युसदया
दूर्ध्वमुहूर्तत्रयं वर्धते तदा नो यद्यपि द्वयोर्दिने योः सोदयत्रिभू मुहूर्त व्याप्तिरस्ति तथापि पूर्व
द्युरेवानुष्ठानं युक्तं अस्तमयव्याप्ते रधिकत्वात् ॥ अतएव पद्मपुराणेऽपि विहितं ॥ ब्रह्मे स्नाने
तथा न के पितृ कार्ये विरो षतः ॥ यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभावे भवेदिति ॥ न
वास्तं सोदया त्रिभूत व्याप्तिरस्तमयव्या प्तिश्चानिर्णयस्तु शु क्लस्मपक्षाभ्यां भविष्यति
तथा च मार्कंडेयः ॥ शु क्लपक्षे तिथि ग्री ष्या यस्यामभ्युदा तो रविः ॥ कृष्णपक्षे तिथि ग्री ष्या
यस्यामस्तंगतो रवि रिति ॥ विष्णुधर्मोत्त रे पि ॥ वर्धमाने दुपक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ॥

माध०

॥६०॥

यदाचेंदुक्षयंयाति तदास्यादापराहि कीति॥ अथवा पक्ष बहु क्षयाभ्यां निर्णेतव्यं॥ तथाच
बहुवक्षिणः॥ वर्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः॥ यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादाप
राहि की॥ बोधायनोपि॥ सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं स्यामभ्युदितो रविः॥ वर्धमानस्य पक्षस्य
हानौ स्वस्तमयं प्रतीति॥ अत्रोच्यते॥ न तावत् कृष्णं शुक्लं कृष्णं पक्षाभ्यां निर्णेतव्यं संभवति
तथाच बहुवचन बाधकप्रसंगात्॥ तथाहि॥ या निवचना निपूर्वविद्यायां शुक्लप्रतिपद्यु
पवासविधायकानि पूर्वमुदाहृतानि तानि बाधयेत्॥ तथा कृष्णप्रतिपदः परविधायोऽ
पोष्यत्वं निराश्रितं॥ तच्च विपरिवर्तते॥ एवमेकभक्तादाद्यपि यथायोगं विपरिवर्तितुमे
यानापि पक्षक्षयवृद्धिभ्यां निर्णयो युज्यते॥ तत्राप्युक्तदोषस्यापरिहार्यत्वात्॥ यदा शु
क्लपक्षस्तिथिबद्धा षोडशादिनात्मको भवति॥ स्वमने परविद्यायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः
प्राप्नोति कृष्णपक्षस्य तिथि क्षयवशाच्चतुर्थे द्वादशादिनात्मकत्वे पूर्वविधायोऽप्युपवासः॥ प्राप्नोति॥ एवं बाधोत्तरमुन्नेयं॥ अस्मिन् च शुक्लकृष्णपक्षवाक्यस्य विना
पि अन्यबाधं विषयं विशेषः॥ तथा ह्यगिरसारमयं ते॥ संपूर्णादिशामी कार्यपिरया

॥शिव॥

॥६०॥

एतद्यते ॥ तत्र सामान्येनायराहुः स्यात्प्रतिपदिपिच्यं वा बहिः ॥ प्रतिपत्सर्वविशेषाया भवेदापरा
 हुः ॥ देवं कर्म तथालेयं पिच्यं वा मनु रै ब्रवीदिति हि व्यासवाक्ये पूर्वमुदाहृतं ॥ पिच्यं च द्विविधं ॥ एको
 दिष्टपावेण च ॥ तयोस्वरूपमाह कएवः ॥ एकमुद्दिनययष्टाहं एको दिष्टप्रकीर्तितं ॥ त्रिनुद्दिनयु
 यत्तद्विः पावेणामुनयो विदुर्निति ॥ तस्य प्रतिपदि दमतस्य तदिन कर्तव्यतामाह यास्तव कृपः ॥ सर्व
 त्सरांतरवृत्तिन्यातस्यां प्रतिपद्येको दिष्टस्वरूपं मासिकं प्रसक्तं ॥ संवत्सरांतरवृत्तिन्यातस्यां प्रतिप
 दिपापावेण रूपमाहिकं आहं प्राप्नोति ॥ तस्य मासिकस्य तदिन कर्तव्यतामाह यास्तव कृपः ॥ म
 तेहानि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरं ॥ प्रति संवत्सरं चैव मास्यमेकादशी हनीति ॥ तेषां च मासिका ता
 मेको दिष्टत्वरूपत्वं पैठिनी सिराह ॥ षणमासि रौकाद्विके आधे स्यातां पूर्वद्युरेवते ॥ मासिकानि स्वकी
 येतु दिवसे द्वादशे पिवा ॥ सपिंडीकरणद्वीकुकुयाष्टाध्यानिषोडश ॥ एको दिष्टविधाने न कुर्या
 द्वाध्यानि तानि वेति ॥ अयमर्थः ॥ उनषाण्मासिकं सप्तममासगतमाहदिना पूर्वद्युरेवानुष्ठेयं
 पुनर्दिक्कुरुद्वितीयवत्सरादौ मृताहदिना पूर्वद्युः कर्तव्यं ॥ मासिकानि तु तत्तत्मासं मृताहदिने न
 रुध्यन्ति ॥ स एषः मुख्यः कल्पं यदा तु द्वादशाह दोसपिंडीकरणं तदा तस्मात्पूर्वं यस्मिन् कस्मिन् नूदि
 ने मासिकान्या रूष्यानुष्ठेयानि सो यमनुकाक्यः ॥ पक्षद्वये येको दिष्टविधानमेव न तु पावेण

॥ शिव ॥

॥ ६१ ॥

विधानमिति ॥ अत्रेदं विन्यते ॥ किमेको दिष्टे पराहुः स्यात्पिनि तथिगो द्या ॥ किं वासायाद्रव्या
 पिनी उतास्तमयव्यापिनी आहोस्विन्मध्याद्रव्यापिनीति ॥ नचात्र पक्षंतराणि संभाव्यते ॥
 तत्रापकाभावात् ॥ ननु युग्माग्निर्वाक्यं तिथिद्रासवर्धवाक्यं रुक्कुरुस्मपक्षवाक्यं ॥ पक्षक्षय
 र्द्विवाक्यं कर्मकालव्यापिवाक्यं वापक्षांतरप्रापकं भविष्यति ॥ मैवं ॥ पक्षक्षयवर्धवाक्यस्य
 रुक्कुरुस्मपरेत्वेन च व्याख्यातत्वात् ॥ रुक्कुरिवाक्यं तु पूर्वोत्तरयोस्तिथ्यो शास्त्रांतुराभ्यां प्रा
 प्तिसाम्ये सति ॥ पुरुषेष्वा निवारणाय व्यवस्थायकमित्युक्तं ॥ तिथिद्रासवर्धवाक्यं तु कर्मकालेन वा
 ध्येते ॥ कर्मकालवाक्ये साक्षादेव द्वादशवर्धनीनकारणमित्युक्तत्वात् ॥ युग्मवाक्यं तु ॥ नपिच्य
 विषयं ॥ कर्मकालश्चैको दिष्टस्य नाद्यापि निर्णयः ॥ अतो न पक्षांतरसंभव उपरुन्मस्येषु तु प
 क्षेषु प्रथमं वा वत्सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामपराहुः स्यात्पिनीति प्रतिभाति ॥ अपराहुः
 स्तथा लेयापिच्यर्थे तु शुभावहारति ॥ निगमवाक्यं पूर्वमुदाहृतं ॥ हारीतोपि ॥ अपराहुः पि
 तृणां तु यापराहनुयायिना ॥ सायाद्यापित्कार्ये तु न पूर्वोक्तानुयायिनीति ॥ ब्रह्मनुरपि ॥ यस्या
 मस्तरविधीति पितरस्तामुपासतेति ध्येतेभ्यो यतो दत्तोऽपराहस्वयं भवेति ॥ नदेतत्सामान्यशा
 स्त्रं तिथिमात्रमुपजीयप्रवृत्तत्वात् ॥ प्रतिपत्सर्वविशेषाया भवेदापराहुः ॥ तद्विषयशास्त्रं
 नृविशेषे ॥ तिथिविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् ॥ ताभ्यामुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्ष उत्तिष्ठति

माध०
॥ ६२ ॥

द्वितीयपक्षेऽप्यस्ति रास्त्रद्वयं वैधायनः ॥ उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ॥ द्विमुहूर्ते त्रिरुहूर्त
सातिथिर्ह्येकव्ययोरिति ॥ वचनार्थस्तु पूर्वव्याख्यातः ॥ तदेतत्सायाद्रव्यापेः सामान्यशास्त्रं हि
शेषस्तु पैठिनसिना ॥ दर्शितः ॥ पंचमीसप्तमीचैव दशमीवत्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैव
व्यासं मुखीति तिथिरिति न चात्र प्रतिपदः संमुख्यमात्रं प्रतीयते न तु सायाद्रव्यापिरिति तर्क
नीयं ॥ समुखीनामसायान् व्यापिनी दृश्यते यदेति ॥ स्कंदपुराणे ॥ सामुख्यस्य व्याख्यातत्वात्
अस्तमयव्यापित्वपक्षो रक्षयास्तवल्ब्येन दर्शितः ॥ देवकार्येति तिथिर्ह्येयायस्याप्यभ्यास
तो रविः ॥ पितृकार्येति तिथिर्ह्येयायस्यामस्तमितो रविरिति ॥ तथा दानक्रियायामुदाहृते
षु घटिका व्यापिवाक्येष्वस्तमये घटिका व्याप्तिः पित्र्ये दर्शिता तदेतदुपन्यस्तपक्षत्रयं नैको
द्विष्टविषयं पित्र्यकर्म सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् एकोद्विष्टे चतुर्थः पक्षो वाचनिकः
तथा च बहुगोतमः ॥ मध्याह्न्यापि नीयस्या तस्यैकोद्विष्टेति तिथिर्भवेत् ॥ अपराह व्यापिनीया
पार्वणे सा भवेति तिथिरिति ॥ शिवरात्रे वसंवादेऽपि मध्याह्न्यापि नीया स्यादेकोद्विष्टेति तिथिर्भ
वेत् ॥ सायाह व्यापिनीया स्यात्पार्वणे सातिथिर्भवेदिति ॥ कर्मकालव्याप्तिशास्त्रेणाप्यय
मेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते मध्याह्न्यस्यैकोद्विष्टे कर्मकालत्वात् ॥ तथा च हारीतशातातपो आ
मन्त्राद्योतु पूर्वो हे एकोद्विष्टतु मध्यमे ॥ पार्वणे चापराहेतु प्रातः काले निमित्तकं ॥ स्मृत्यंत

॥ शिव ॥
॥ ६२ ॥

पूर्वयाथवा ॥ युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो मुखी ॥ तत्र शुक्लपक्षभ्यां च वस्त्रकर्तव्या ॥
पक्षवृद्धिर्वायवाक्यमपि पूर्वोक्तं समानविषयतया व्याख्येयां वध्मिना न स्पष्टं दृश्यते पक्षस्तस्य
तियोजनीयं ॥ तथा वसति शुक्लपक्ष इत्युक्तं भवति ॥ यदा पक्षः क्षयं याति इत्यत्रापि पक्षनिर्वा
हकश्चंद्रः क्षयं यातीति व्याख्याने कल्पपक्ष इति उच्यते ॥ अथो यथोक्तं सोदयत्रिमुहूर्ते व्याप्ति
कृतो निर्णयः सुस्थितः ॥ अत्राप्येकभक्तवर्षे षोडशभिद्यते ॥ उदयकाले पूर्वोदये त्रिमुहूर्तव्या
पिनी ॥ परे घुरे वत्रिमुहूर्तव्यापिनी उभयत्रापि त्रिमुहूर्तव्यापिनी नोभयत्रापि त्रिमुहूर्तस्य रिनी ॥
उभयत्रापि साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तैर्कृदेक्षिनी चेति ॥ अत्र प्रथमपक्षे रवं इति तिथिर्वा
भावात् नास्ति संदेहः ॥ तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेष्वस्तमयव्यापेः कर्मकालवाहुल्यस्य च
लाभात् पूर्वोदये वा नुष्ठाता व्यं द्वितीयपक्षे तु ह्यक्षयगामि त्वे त्रिमुहूर्ता मप्युत्तरविद्धा परि
त्यज्य पूर्वोदये वा नुष्ठानं ॥ रक्षिगामित्वे साम्यं च परे दुर्गतिनिर्णयः ॥ इष्टयगभूता
प्रतिपत्पूर्वो निर्णये वक्ष्यते ॥ इति दानव्रतनिर्णयः ॥ ॥ उक्ता यप वसे कभक्तनकाया
विदान व्रतानि प्रतिपद्व्यापिता वता देवविषयो निर्णयः सुस्थितः ॥ अथ पित्र्यनि

रेपि॥ पूर्वोद्भवैदिकं श्राद्धं अपरा हेतुपावेण॥ एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातः वृद्धिनिमित्तक
 मिति॥ व्यासः॥ एकमुद्दिष्टं यथा ह्ये देवं हानं विधीयते॥ एकोद्दिष्टं तु तस्योक्तं मध्याह्ने तस्य की
 र्तिनिमित्तं॥ मध्याह्ने सप्तमाष्टमनवममूहतीक्ष्णः॥ ते च मुहूर्ता गंधर्वी कुतुप रोहिणी
 संतकाः॥ तत्रैकोद्दिष्टस्योपक्रमेण कुतपस्य पूर्वोत्तरभागा विष्णुयाविकल्पितौ यदा ह
 व्यासः॥ कुतपः प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्॥ आवर्तनसमाप्ते वा तत्रैव नियतात्मवो
 न्द्रति॥ समाप्तिकालमाह स्तोत्रगौतमः॥ आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादरोहिणं बुधः॥ तिथि
 ला विधिमास्वायरोहिणं तु मलं च यो दति॥ तदेवं कुतपरोहिणयोर्मध्याह्ने गतमध्यमचर
 भागथाः कर्मकालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोः तन्मूर्ते द्वयं व्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टं गृहीतये
 ति स्थितं॥ अत्राप्येकमक्षवत्॥ षडुभेदा अवतरे रणीयाः॥ तत्र पूर्वोदरे वपरे द्युरेव वाम
 ध्याह्ने व्यापिरित्यनयोः नैकोपि सदेहः॥ उभयत्र तद्वा पित्वं तस्यैव भावो चेत्यन
 ययोः पूर्वोदरे वा नृष्टाने॥ तथा सति पूर्वोदाहृतान्यपराह सा योद्गास्तमयव्याप्तिविष
 याणि पित्र्यसामान्यवचना न्यनुगृहीतानि भविष्यंति उभयत्र साम्येनैकदेशा व्याप्तौ

माध०

॥ ६३ ॥

खर्वादिवाक्यं द्रष्टव्यं ॥ तच्च पार्वणप्रस्तावे योजिष्यते वैषम्येन्ये कदराख्यासौ यदा पूर्वद्वे महतीतदामह
त्वानुग्रहात् ॥ सामान्यवचनानुग्रहाच्च पूर्वद्वे खानुष्ठानं यदा वृषरेक रेवमहतीतदा सामान्यशास्त्रे
मुपेक्ष्यापि महत्वमेवादरणीयमिति ॥ पार्वणश्चार्धनिर्णये वक्ष्यते ॥ अतस्ते नैव न्यायेनात्रा
पि परेद्वरे खानुष्ठानं द्रष्टव्यं ॥ इत्येको द्विर्निर्णयः ॥ अथ पार्वणश्राद्धनिर्णयते ॥ पर्वण्य
मावास्यायां विहितं पार्वणं ॥ तच्च तत्कालं वशात्तातप आहं ॥ इति श्राद्धं तु यत्पार्वणं तत्प्रकी
र्तितं ॥ अपरा हे पितृणां तु तत्र दाने विनिश्चयते ॥ यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदिनं प्राप्नोति
तत्प्रकृतिरूपतया त्रिपुरुषोद्देशेन कर्तव्यस्याधिकस्य काम्यादेः पार्वणं च व्यवहर्तुं शक्यं अ
तएव कण्ववाक्यं पूर्वमुदाहृतं ॥ त्रीनुद्दिश्य यत्तद्विपार्वणं मृनयो विदु रिति तथा सति प्रति
पदि मृतस्य वत्सारांते तन्मासतमक्षवर्तिन्यां प्रतिपद्याद्विकरूपं पार्वणं प्राप्नोत्येवातस्या
थस्य प्रतिपादकवचनं मलमासप्रस्तावे ददर्शितं ॥ मासपक्षतिथिस्पष्टे यो यस्मिं मिप
ते हनि ॥ प्रत्युत्तु तथा भूतं तथा हंतस्य तद्विदु रिति ॥ वंस्तु पुराणेषु प्रतिपत्सं वत्सरका
यमाता पित्रो मते हनि ॥ पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्येष्ठस्य चैव हीति ॥ काम्येतु पार्वण

॥ शिव ॥

॥ ६३ ॥

साध०

॥ ६४ ॥

विरूप्यते ॥ तथा शान्ततपोक्तो विधिरुदाहृतः ॥ अपराहे पितृणां मिति तया वा क्यांतरा एव पितृनुः ॥
आधुस्य पूर्वाहादयरा हे विशिष्यते इति ॥ अथ मनु हारा तव बने चै को द्विष प्रसावे उदाहृतः ॥
अपराह स्वयं भुवेति ॥ अपराहः पितृणां मिति श्रुति अपराहः पितृणां मिति शंखः पूर्वा
हे देवी के कल्पं ॥ अपराहः पितुः क्रिया ॥ ग्रहणे निशि वा कुर्यान्नरात्रौ वैत कं पुनरिति ॥ स्मृत्य
तरेपि ॥ अपराहः पितृ कर्मिणि ॥ ननु सायाह व्याप्तिकर्म कात्व क्वचित् स्मर्यते ॥ दिनांते पंचना
उदयस्तूपुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ उदये वतथापि ज्येदे वै वै वच कर्मणाति ॥ मैवं ॥ यमे नू प्रति
विधत्वात् ॥ सायाह स्त्रिमुहूर्तं तस्यात् ॥ आधुतत्र नकारयेत् ॥ राक्षसाता मसीवेला गहिता स
र्वकर्म स्त्रिति ॥ तदि पंचनाडी वचनं निर्विषयं स्यादिति चेन्न केनापि निमित्तेनापराहः सर्व भवे
गोण कालत्वाभ्यनुतापरत्वात् ॥ अतएव व्यासः ॥ स्वकालाति क्रमे कुर्याद्वात्रे पूर्वयथा विधीति ॥
व्याघ्रपादोपि ॥ विधिलः आधुयोपेतः सम्पकृपात्र नियोजकः ॥ रात्रेरभ्यन्यत्र कुर्वीतः श्रेयः ॥ शिव ॥
प्राप्तोत्पन्नमिति ॥ ननु सायाह पियथा कथं विप्रस्य हस्तदा किं आधुस्य लोप एव किं वा ॥ शिव ॥
रात्रावपि कर्त्तव्यते ॥ तत्र लोप एवेति तावत्प्राप्तं कुतः ॥ मुख्यकालगोण कालत्वयो रुभयो ॥ ६४ ॥

रपि निषेधात् ॥ मुख्यकालत्वं प्रतिषेधति मनुः ॥ रात्रौ आधुन कुर्वीत राक्षसातिताहिसा ॥
संधयोश्चैव सूर्ये वैवा विरोदित इति ॥ न वै वं सति ग्रहण आधुमपि प्रतिषिध्यते ति शोकनी
यं ॥ शातात्तपे न विशेषत्वात् ॥ रात्रौ आधुन कुर्वीत रात्रौ रन्यत्र दर्शनात् ॥ सूर्योदये मु
हूर्ते वसंधयो रुभयोस्तथेति गोणत्वमपि व्यास व्याघ्रपादोपयेदस्तं ॥ रात्रे पूर्व रात्रेरन्य
त्रेति ताभ्यामुक्तत्वात् ॥ तस्मादद्वि ॥ आधुसंभवे लोप एवेति प्राप्तेः ॥ ब्रूमः ॥ न तावद्वात्रौ आ
धुस्य सवात्मनानिषेधो वक्तुं शक्यः ॥ आपस्तवेन रात्रौ आधुसमाप्याभ्युपगमात् ॥ न च
नक्तं आधु कुर्वीत रात्रौ व भोजनमा समापनादिति ॥ ननु संध्या समापे प्राख्यस्य वा रात्रौ
समाप्तिप्रसक्तिः ॥ तादृशस्तु प्रारंभः स्कंदेन निषिद्धः ॥ अथः उपसंधं प्रकुर्वीत पितृपूजा कथं
वना ॥ सकालः आसुरः प्रोक्तः आधुतत्र विवर्जयेत् इति ॥ मैवं ॥ संध्या सामीप्यस्य मुख्यका
लत्वस्य निषेधात् ॥ गोण कालत्वं तु पूर्वमहितं ॥ तत्र प्राख्यस्य रात्रौ समाप्तिः संभाव्यते ॥
न चैवमपि रात्रौ समाप्तिरेवाभ्यनुसायते न त्वारंभ इति चेत् ॥ मैवं ॥ आरंभस्य पितया
समाप्या उपलक्षणीयत्वात् ॥ आदिक आधुपरित्यागे प्रत्यवायबाहुल्यस्मरणत्वात् ॥

माध०

॥६५॥

तथा च भविष्यपुराणे प्रमासखेटयोः पठ्यते ॥ मते हनिषि नुर्यस्तन कुर्यात् आधमादरात् ॥ मातु
श्वैव वरा रो हेव त्सरांते मते हनि ॥ नाहं तस्य महादेवि पूजां गंहुमिनो हरिरिति ॥ अन्यत्रापि
भोजको यस्तु वै आधुं न रैको करोति खगाधिप ॥ सातादित् ॥ म्यां सत तं वर्षे वर्षे मते हनि ॥ स
याति नरकं घोरं तामिस्त्रं नामना मता ॥ इति ॥ अन्यत्रापि ॥ पंडिता त्ता निनो रापि मुखे यो
षित एव वा ॥ मता हं समति क्रम्य चंडालाः कोटि जन्मसु ॥ मरा चौरपि ॥ पंडिता त्ता निनो
मूखी स्त्रियो थ ब्रह्मचारिणः ॥ मता हं समति क्रम्य चंडालेष्वापि जायतेति ॥ न नुरात्रे रन्य
त्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोति ॥ ननु तममिति स्मरणादपरा ह एव मुख्यत्वेन साया द्रवद्रो
णत्वेन वा प्रातः संगवा वपिकर्म काठो प्रसज्येतां ॥ नायं दोषः शिवराद्यवसेवादे प्रातः का
लस्य निषिध्यत्वात् ॥ प्रातः काले तु नष्टा धर्मं प्रकुर्वत द्विजोत्तमः ॥ नैमिति केषु आधे शुन
काल नियमस्मृत इति ॥ यद्यपि संगवान साक्षा निषिध्यस्तथापि कुतप मूढैर्न मुख्योप
क्रमस्य गंधर्व मूढैर्न गौणोपक्रमस्याभिधाने सति अर्थो निषेधः परिशिष्यते ॥ उप
क्रमद्वयं च शिवराद्यवसेवादे एव दर्शितं ॥ गहादिव्यतिरिक्तस्य प्रक्रमः कुतपस्मृतः ॥ कुम

॥ शिवा ॥

॥६५॥

मपरपक्षे सर्वासु तिथिषु प्रत्येकं विहितं ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ कस्यां कस्या विहीनश्च यश्च न्वैस
स्तु तानपि द्यूत कृषिं च वाणिज्यं हि शफै कशाफांस्तथा ॥ ब्रह्मवचस्विनः पुत्रो न स्मरति कुर्यात्
कुप्यकेताति श्रेयसं सर्व कामाना प्राप्तिश्चाह दः सदा प्रतिपद्यति ॥ कं वज्रयित्वा चतुर्दशी
शास्त्रेण तु हताये वै ते भ्यस्तत्र प्रदीयत इति ॥ मार्कंडेयोऽपि प्रतिपद्यति नराभायं द्वितीयाद्विपदा
प्रदा ॥ वरार्थं तृतीया तु चतुर्थं शतमाहोनी ॥ अथ प्राप्नोति पंचम्यां षष्ठ्यां पूज्यतमो नरः ॥
गाणापत्यं वसुमत्यां अश्विन्यां वसिष्ठमुत्तमं ॥ अथ न वम्यामाप्नोति दशम्यां पूर्णकामता ॥ वेद
स्तथापुयात्सवं नैकादश्यां क्रियापरः ॥ द्वादश्यां जयलाभं श्राद्धं प्राप्नोति पितृपूजकः ॥ प्रजामे
वान्यश्च नृवृद्धिस्तान् श्रेयश्चिमुत्तमं ॥ दार्घ्यमायुर्धनैश्च यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशी ॥ अवाप्नो
ति न संदेह आधुं आधपरोत्तरः ॥ युवानः पितरो यस्य मृताः श्रेष्ठेण वा हताः ॥ तेन कार्यं च
देव्यां तेषां तस्मिन् भीषता ॥ आधुं कुर्वन् अमावास्यां यत्नेन पुरुषभुवि ॥ सर्वान् कामानवा
प्नोति श्रद्धा कसुरुषः सदेति ॥ अतो वि कतिरूपं पार्वणं प्रतिपदि संभाव्यते ॥ तस्य पार्वण
स्योदितं तिथिं निवेद्य तु प्रथमतो विधिनिषेधरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुष्ठानकालं

पादथचेद्वर्क आसनं कुतपो भवेदिति ॥ ग्रहो ग्रहणं आदिशब्देन तत्संक्रान्त्यादिकं निमित्तमुच्यते ॥ तस्य च निमित्ताधीनत्वात् ॥ कुतपो ॥ नान्यमित्तं शक्यते ॥ इत्यत इत्यनुसंधानं तस्य रिकोदरस्य कुतपनियमासन्नमुख्य उपक्रमकालः कदायिक्ता ये वृणाश्चाद्यस्य सहसा करणीयत्वे सति कुतपादवर्चो गोधर्षेणैकपक्रमतयाभ्यनुज्ञाते यो कुतपमुख्यत्वमनेकवचनविहितत्वाद् वगंतव्यं ॥ तत्र कुतपस्वरूपं भविष्यपुराणे भिहितं ॥ प्रविश्य भानुः स्वच्छायां शंकुवद्यत्र तिष्ठति ॥ सकाल कुतपो लेयः मंदो भूतस्य संलयेति ॥ आपस्तंबः ॥ सप्तमास रतो यस्तु नवमास पूर्व तिष्ठतः ॥ उभयो रपि मध्यस्थः सकाल कुतपस्मृतः ॥ स च कुतपो मुख्यत्वाय वायुपुंराणे प्रदृश्यते ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मंदो भवेति भास्करः ॥ सकालः कुतपो लेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ कुतपासूवेति रयो गोधर्वरोहिणयो गोणोपक्रमकालं सूचयितुं कर्त्तरि न्यायेन मुहूर्तत्रयं कुतपशब्देन व्याजहार नारदः ॥ मध्याह्ने मुहूर्तस्तु यदा वलति भास्करः ॥ सकाल कुतपो लेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥ कुतपे प्रकृतस्य सायाह्ने दर्वोचो नः ॥ सर्वोपि मुख्यो नृणां न कालः ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ अहो मूर्ध्नि

माध०

॥ ६६ ॥

तो विख्याता दशपंचसर्वदा ॥ तत्राष्टमो मुद्रुर्तीयः सकालः कुतप्सुतः ॥ अष्टमो भास्करो
यस्मान्नंदा भवति सर्वदा ॥ तस्मादनंतफलदस्तत्रांभो धिरिष्यते ॥ उर्ध्वमूर्त्तिकुतुपाद्यमु
हूर्त्तयतुष्टयं ॥ मूद्रुर्त्तपचक्रेतत्स्वधा भवन्मिष्यत इति ॥ नन्वपरा हस्यांति मो भागो वि
धिष्यते ॥ तथा च यमः ॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः आर्धं कुरुते मरः ॥ आसुरतद्द्वेष्टा हंदाता च न
रकं व्रजेति स्मृत्यंतरे पि ॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः आर्धं कुरुते मरः ॥ तदान्नं राक्षसो भुंक्ते निरा
शाः पितरोगता इति ॥ चेतनायै दोष अपरा हि ॥ स्यांति मे न परा हन्यून मूद्रुर्त्ते न सहसा या क्रुः ॥
चतुर्थे प्रहरो भवति तत्र साया क्रु भागकटाक्षेणा यं निषेधो नन्वपरा हभागकटाक्षेण ता
मेतं विवक्षा विशद कर्तुं यमौ च चनांतरेण साया क्रु निराचकारः ॥ तच्चैव चनी पूर्वमुदाहृतं
नन्वपरा हस्यमुख्य कालत्वेन प्रतिनियतं सुकृपक्षेयमिचारात् ॥ तथा मार्कंडेयः ॥ सुकृ
पक्षे तु पूर्वा हे आर्धं कुर्यादि चक्षणः ॥ रुक्मपक्षे परा हेतुरो हिणं तु न लघयेति ॥ नैष दोषः ॥
अत्र शुक्लं रुक्मं च यो देव पि अ परा देवा नु दिश्य क्रियमाणं आह्य देवं ॥ तच्च फलं ॥ शिव ॥
कामिन उसाह हेतु तथा विप्रसादं जनयतीति शुक्लं देवाभिधीते ॥ पि संतु पितृ मरणा ॥ ६६ ॥

माध०
॥६७॥

मोक्षिकुक्लतः सवर्धनकारणमिति। मैव॥ वचनांतरसंबादेनास्पवत्वनस्यैको दिष्टविषय
त्वेनैकभक्तविषयत्वेनोपपत्तेः। अपराहुव्याप्तिरप्येकभक्त्यायेनैकाभिद्यते। तत्रपूर्वं
दुरेवापराहुव्याप्तौ यथोक्तवचनेन साग्राह्यापरे दुरेवापराहुव्याप्तौ यथोक्तवचनासारे
भक्तालं सद्वाचपरे दुरेवप्रशस्ता उभयत्रापराहुव्याप्तित्वे बोधायन आह। अपराहु
द्वयव्यापित्यतीतस्य च यातिथिः। क्षये पूर्वानुक्तव्यावर्धोकार्येति थोत्तरेपि। अतिस्य
मतस्य॥ अत्रेदं यंत्यते। किंमता हतिथः प्रतिपदो र्द्विधक्षयाभ्यां निर्णयः। उतो नरस्यादि
तीयाया र्द्विधक्षयाभ्यामिति तत्र प्रतिपदो र्द्विधक्षयाभ्यामिति तावत्प्राप्तं। खर्वोदिवाक्यतु
ज्यतया प्रतिभासमनत्वात्। तथाहि। खर्वोदिर्पस्तथा हिंसा त्रिविधीति धिलक्षणा। खर्व
देवेपि रौप्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति। अत्रानुष्ठानां गतिथेरेव धर्माः खर्वोदिर्पहिंसाः।
तनुपरितनतिथिधर्मा एतच्च दूरीनिर्णये स्पष्टीकरिष्ये। खर्वोदिवाक्यदत्रापि ग्राह्यातिथि
गतावेव र्द्विधक्षयाविति प्राप्ते ब्रूमः। उत्तरतिथिगतावेवात्र र्द्विधक्षयौ न ग्राह्यातिथिगते
कुतः अपराहुद्वयव्यापित्वाभिधानात् पूर्वद्युः सममध्याह्नावसानममावास्याप्रवृत्तात

॥त्रिवा॥
॥६७॥

तोपराहुप्रक्रममारभ्य पूर्वद्युः परराहुवसानपर्यंतत्वे सति प्रतिपदो द्यपराहुव्यापित्वं
भवति। तच्च त्रिमुहूर्तवद्वासेपद्यते न तु क्षयेण। तथा सति क्षये पूर्वोक्तु कर्तव्येति एतन्नो
पपद्यते। उत्तरतिथिगता र्द्विधक्षयं स्वीकारे सुतरा मिदं वचनमुपपद्यते। तथा हि यदपरे
द्युर्द्वितीयाया याद्रे प्रविशति तदा तिथि र्द्विधक्षयस्तत्रपरे दुरनुष्ठा नं नाय्यं। कुतुपमारभ्य
शेषमुख्यकालव्यापित्वात्। यदा द्वितीयापरे द्युः परराहुपि कियती क्षीयते तदा प्रतिप
पूर्वोदिवाक्ये। उत्तरविधायो प्रतिपदो ज्योतिः शास्त्रप्रक्रियया परराहुव्यापित्वेपि परि
भाषिक्यास्मार्तप्रक्रियया तदव्यापित्वात्। तथा च स्मर्यते। तिथ्यादौ भवेद्यावात् द्वासा
र्द्विधक्षयः हनि। तावान् ग्राह्यसपूर्वद्युः पितृकर्मणीति। तिथ्यादौ विद्यादिशब्देन नक्ष
त्रयोगो गृह्यते। तिथिनक्षत्रयोगेषु क्षो यमाणेषु सक्षयो यावत् दृष्टिकापरिमितो भवति ता
वत् दृष्टिकापरिमितो भवति तदा वत्। मितः क्षयः तेभ्यः पूर्वद्युतिथिनक्षत्रयोगेषु ज्योतिः शा
स्त्राणां दृष्टे विस्मान्परिभाषया गृह्यते। एवं कथं रपि दृष्टव्या यथा सति प्रवृत्ते द्वितीया
या अपराहुयावान् रक्षयः तावान् पूर्वद्युः प्रतिपदियोजनीयः। तथा सत्युत्तरविधा प्रति

माध०
॥६८॥

पन्नापराह व्यापिनी पूर्वे विधातु तद्वापिनी सैव ग्राह्या भवति ॥ न च स्मिन् वचने स्वकर्मणि लक्ष्य
ते ॥ ततः स्वकर्म निमित्तो वृद्धिश्च यप्रक्षेप इत्यर्थः ॥ संपद्यते न च प्रकृतं प्रत्यादिकं न द्वितीयायाः
स्वकर्म अतः कथं तदिय वृद्धिश्च यो वचनस्यास्य विषयो भवेतः नैष दोषः सा भूत्वा दिकं द्वि
तीयायाः कर्म प्रतिपदस्तु तद्वत्तेव तथा सति प्रतिपदो यत् स्वकर्म तस्मिन् निमित्त भूते सति
तस्य प्रतिपदि वृद्धिश्च यो प्रक्षेपणियाविति वचनार्थः संपद्यते ॥ तौ च वृद्धिश्च यो प्रक्षेपाक
रण्य तिथ्यादेरुत्तर लेख्यादिगता वित्पल भ्यते ननु तिथ्यंतरगतयो वृद्धिश्च यो तिथ्यंत
रप्रक्षेपे सति ज्योतिः शास्त्रस्य प्राप्ति हि सर्वत्र विपु वेत्तु मतातरता प्रसिद्धिमुपजाव्य प्रवर्त
मानः स्मार्ते निर्णयः सर्वो विधिलप्यवेतेति चेत् ॥ मैव ॥ खल्वयं वृद्धिश्च यप्रक्षेपो नुष्ठेति धि
निर्णयायोपन्यस्यते ॥ किंतु हि शास्त्रांतरेणानुष्ठेयतिथौ निर्णयतायां तदुपपादनायेता
वापाद्यौ वृद्धिश्च यापन्यस्यते ॥ यथा दानव्रतयोः शास्त्रांतरेण चिमुहूर्ते यापि न्यामुदय
तिथि निर्णयतायां कर्मकालव्याप्तभावशकामनेतुं सा तिथिः सकला लक्ष्येति वचनेनावि
द्यमानमपि सा कल्प्यामापद्यते ॥ एवमप्यत्राप्यपराह व्यापिनीत्यनेन बोधायनवच

॥ शिव ॥
॥ द्वि ॥

दिस्मारकतया वित्त कालस्य जनयताति कस्मिन्नेत्यादि विधीयते ॥ सुकृत्स्य देवस्य कर्मणाः
पक्षः सुकृत्पक्षः ॥ यदा देवं आर्चय करिष्यामिति बुद्धिस्तदेत्यर्थः ॥ एवमितरत्रापि पयोजनियं ॥
एवं च सत्यपराहो न पार्वण्योर्ध्वमिचरति ॥ रोहिणो नुनलं द्ययेदत्येको द्विष विषयः ॥ स
दापाततः प्रतीत एवाथे विचनस्यास्य परिगृह्यते तदो पूर्वदिहार्तवचन न जातं निखिलम
पि व्याकुली भवेत् ॥ तदेवं पार्वण्यार्धस्यापराह कर्मकालः कुतुपः प्रारभकाल इति ॥ भवे
तामेतौ कर्मतदुपकर्मकालौ प्रकृते तु सा वत्सरिकादौ किं प्रतिपत्पूर्व विभागहीतव्या उतोत्तर
विह्येति बक्ष्यायां देवेस्वामी भूते ॥ यस्मिन् काले तु यद्विहितं कर्मैकमौ पसं हारयुक्तं तस्मि
न्काले तस्यां तिथौ यस्मिन् न हनि संभावयितुं शक्यते ॥ तदुक्तं पूर्वग्राह्यमिति ॥ यदा कुतु
पापराहो भय व्यापिनी तसंबतितदा केवलपराह व्यापि न्यपि ग्राह्यतयापि अर्थे चापराह
कीति भविष्यपुराणाभिधानान् ॥ हारीतो विप्रपराह व्यापि नुपानु यापराह व्यापिनी ॥ सा
याह्यापि रकायेते न पूर्वास्तानु यापिनी ति ॥ नतु केवलपराह व्यापिनी वक्तेवल कुतुप
व्यापि न्यपि स्मृत्यंतरप्रतियते ॥ मध्याह्न व्यापिनी यास्यातिथिः पूर्वापरापि वा ॥ तत्र क

नेन ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं द्वितीयायाः पक्षद्वयमुपजाव्य पूर्वविधायो प्रतिपदि निरुक्ता यो
 कुतपादि रक्तकर्मकालव्यापिन्मुत्तरविद्वाप्रतिपत्कुतो न ग्राह्येति शोकामपनेतुं तिथ्यादिवच
 नेनोत्तरविधायो प्रतिपद्यपराहृक्षयमापद्यते ॥ अतो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः स्मार्त्तविधाय
 स्पकान्कृषिविषुवः यदा दिनद्वयेष्वपराहृमस्पष्टा वसिष्ठं किंविकालं व्याप्नोति तदा पूर्ववि
 धाप्रतिग्रहीतव्या ॥ तदाहमनुः ॥ द्वितीयां व्यापिनी चे स्यात्तस्मात्ता हेतुयदतिथिः ॥ पूर्वविधौ तु क
 र्त्तव्या त्रिमुद्रता भवेद्यदाति ॥ सुमंतुरपि ॥ न द्वाह व्यापिनी चे स्यात्तस्मात्ता हस्यतुयातिथिः ॥ पूर्व
 स्मार्त्तविधौ चेत्तु द्वाहस्य गिरसभाषितमिति ॥ न च पराहृस्पृशमुभयत्रापि समानः ॥ प्रारंभकाले
 तु परेद्युः कुतपः सतभाषोपि शिष्यते ॥ ततः परविधौ व कुतो न ग्राह्येति चेत्तु गुणाधिक्यादिव
 मः ॥ परेद्युः कुतपव्यासिरेकावगुणः पूर्वद्युस्तिथिर्मूलत्वं अस्तमयव्याप्तिश्चेति गुणद्वयम
 लस्य प्राशस्य नारदीयपुराणदक्षितिः ॥ ऐश्वर्यमूलं तिथेः प्राक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैरिति ॥
 शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि ॥ प्रायः प्राक्तरूपो व्याहृतिथिर्देवफलेऽनुभिः ॥ मूलं हि पि
 तृत्वं सत्यं चैश्वर्यं चोक्तं महर्षिभिः इति ॥ अस्तमयव्यासेः प्राशस्य माहमनुज ॥

माध०

॥६९॥

यस्यामस्तं रविर्यति पितरस्तामुपासते ॥ सा पितृभ्यो यथोदत्तो ह्यपराहुस्वयं भुवेति ॥ एतस्मिन्
सार्धमेवोत्तरविधा प्रतिषेधेति व्यासः ॥ अहस्तमनवेलायां कलामात्रानुयातिथिः ॥ सेव
प्रत्यादिकेशाधेनापरापुत्रहानिदेति नवापराहुवेलायां मध्याह्नमानतया कर्मकालव्याप्तिर
हितायां तिथेः अनुपादेयत्वमिति शङ्कनीयं ॥ अद्यापि स्तब्धासेर्विद्यमानत्वात् ॥ अतएव वसि
ष्ठः ॥ त्रिंशे स्तमनवेलायां स्पष्टा पूर्णा निगद्यते इति ॥ नारदाय पुराणेपि ॥ पारणे मरणे नृणां तिथि
स्ता कालिकी मता ॥ पिंशे स्तमनवेलायां स्पष्टा पूर्णा निगद्यते इति ॥ उदाहृतभ्यामस्तमयस्य
श्रीविक्रमाभ्यां कालवशात् वाक्येन च पूर्वैद्युः सायंकालव्याप्तिर्विवक्षिता परे ह्यपराहुस्पर्श
नस्य पूर्वदिने सायं व्याप्तेखर्ये भावात् ॥ अन्यथा षण्मूर्तक्षयप्रसंगादेतदोवभिप्रेत्ये गोभिलः ॥
सायाङ्कव्यापिनीयातु पारणे सा उदाहृतेति ईदृशो विषये पूर्वविधायाः कर्तव्यता निवारहस्य
ब्रह्मकैवर्तसौरनारदाय पुराणे षयतिरेकमुखेन दर्शितो ॥ दर्शयि पूर्णमासं च पितुः सा व
त्सरं दीनं ॥ पूर्वविधमकुर्वीत नरेकं प्रतिपद्यते इति ॥ नन्वस्तु एवमुभयत्रापराहुस्पर्श
भावे तथापराहुद्वयव्यापिन्यां उत्तरतिथिगतवृद्धिक्षयाभ्यां तिथौ योप्यस्मत्तत्तरतिथिः

॥शिव॥

॥६९॥

माध०

॥७०॥

किंतु समैव तर्हि द्वौ विषये खर्वदप वाक्यानिर्णयः ॥ तदेवं वृत्तिपदिपार्वणरूपमादिकं निर्णयते ॥
पार्वणरूपस्य तु कां म्यस्य दर्शविकारत्वात् ॥ प्रतिस्विक विरोधाभावाच्च वक्ष्यमाणे न दर्शयि
ण्येनैव निर्णयो वगंतव्यः ॥ ॥ इति श्रीमाधवीयकालनिर्णये प्रतिपदनिर्णयः ॥ तृती
या प्रकरणे ॥ अथ द्वितीया मारभ्य पर्वरासा नाश्रुदेरतिथयोस्मिन् प्रकरणे क्रमेण नि
र्णयंते ॥ प्रथमद्वितीयादिनां पंचदशकलानां क्रमेण चंद्रमंडलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्र
सप्तमयोः प्रतिपद्वितीयादीनां मध्ये यास्त्यतिथयो भवन्ति ॥ तत्र प्रतिपदयो निर्णयः पूर्वप्र
करणे निर्दिष्टः स एवोत्तरासु सर्वासु तिथिषु साम्येन संचारयितव्यः ॥ विशेषतस्तत्र तत्रा
भिधीयते ॥ प्रतिपदि देवपि मवयवस्थितिः ॥ देवेषु द्विधं ॥ उपवासैकभक्तनत्ताया
धितदानव्रतभेदेन तीर्थस्नानजयहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीताः पित्र्यद्विधं ॥ एको
द्विष्टपार्वणवेति ॥ तत्र सर्वत्र कर्मकालव्यापिन्या एव तिथेरनुष्ठानां गत्वस्मृतिषु भिन्नैः ॥
कर्मकालादिविधः ॥ मुख्यगोणश्चेति ॥ तथा एकभक्ते मध्याह्ने मुख्यः ॥ आसायमव
शिष्टः कालो गोणः ॥ तिथिव्याप्तिश्च त्रिधः ॥ स्वाभाविक तिथिव्याप्तिः घाल्यवचनोपादि

॥ शिव ॥

॥ ७० ॥

ततिथिव्याप्तिश्चेति तद्यथा ॥ यथा ॥ आसे गवपयं तमसा वास्या तदानीमुपरितनोम
ध्याह्ने मुख्ययेव प्रतिपदा व्याप्तौ भवति यदा त्वपरा ह्यदिमारभ्य तिथिभूय वरात् परे
द्युः संगवोता प्रतिपद्वति तदा पूर्वद्युः गोणकालव्याप्तिमुपजीव्य एकभक्तानुष्ठानाय त
स्वीकारे सति मध्याह्ने वयानुष्ठेयत्वात् तत्र स्वाभाविक प्रतिपदा एव भावे सा कल्प्यवच
नापादित प्रतिपदा पितृस्विकृता भवति एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्मृतीनामत्यंत
निषेधदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिश्चास्त्राभितरेभ्यः ॥ प्रबलमिति निश्चीयते ॥ तदनुसारे
ण द्वितीयाद्यास्त्यतिथय उपवासवदेवैकोद्विष्टादैः पित्र्यैव कर्मकालव्याप्तियुक्तास्वीका
र्या ॥ उपवासस्तु सर्वसुतिथिषु नारदीये दर्शितः ॥ शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपद्वि
तीति ॥ उपोष्ये बलिदत्ता विधिना ह्यपरे हनि ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपा
पे प्रमुच्यते इति ॥ उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः अतः स्तद्यापि नीतिधिया ॥ तदसं
भवे खडति शिवाया ह्येति रूप्यते ॥ तत्र सूर्योदये त्रिमुहूर्तान्तो धिकावा प्रतिपद्वति
संयंप्रवृत्तिविधा द्वितीया उत्तरदिने स्तमयादवा कुत्रिमुहूर्तान्तो धिकावा तृतीया भव

थाः

माध०

॥११॥

ति॥ सेयमुभयविधाद्विधाया तत्रवेधकतिथ्योरुदयेस्तमये वा त्रिमुहूर्तत्वं वेधप्रयोजकं
ननु ततो नूनत्वं तदेतत्तै हि न सिवाक्येन पूर्वमुदाहृतं वेधप्रतिषेधे त्रिमुहूर्तत्रयं सद्भावं
पेक्षित इति द्विमुहूर्तत्रिरुद्धं स्यात्तन्नेन सुमंतुर्वचनेन प्रदर्शितं उदयास्तमयोरेव वेध इत्य
यमर्थः॥ उदये सातिथ्याद्या विपरितोषेन कइत्यादिभिर्भावात्सायनादिवत्त्वेनैव रवौ
तव्यः॥ एकं च सतिथ्योदाहृते पूर्वविधोत्तरविधेये बोद्धव्यं येन योऽनुत्तरविधाद्विधायोपो
ष्या॥ युग्मादिवाक्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां मुत्तरविधाया प्रशस्तत्वे विधानात्॥ प्यद्य
प्युपोष्यत्वे साक्षान्नाभिहितं॥ तथापि कर्मोत्तरविशेषस्यानुपादानादुपवासविषयत्वं
परिशिष्यते॥ तथाहि॥ न तावत्सिध्यविषयत्वं संभवति॥ व्यासेन युग्मादिश्रास्त्रस्य रव
बोद्धिनास्त्रस्य च द्वे रविष्यविषयत्वे न व्यवस्थापितत्वात्॥ आप्येकभक्तनक्तविषयत्वं त
योर्मध्याह्न्याद्व्याप्तिप्रदोषव्याप्याधीनत्वेन युग्मादिश्रास्त्रानधीनत्वात्॥ अयाचितस्य
तुपवासवदनुष्ठेयत्वेन पृथग्विषयत्वं नास्ति नापि दानवृत्तिविषयत्वं॥ दानादेवैवो ह
कतिथौ कर्तव्यं तय निराहृतत्वात्॥ अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते॥ यदि कदा
चिदेकभक्तातिथौ युग्मादिश्रास्त्रसंवादो भवति॥ तदा तस्मात्सामुपोदलकं भवतु नव

॥शिव॥

॥११॥

साम्ये तु किं वस्तुमतिथि मूलत्वास्तमयव्याप्तिगुणद्वयवशात्पूर्वविधा कर्तव्या किं वा कुतुपसद्भा
वगुणवशादुत्तरविधा तत्रापराहस्य र्भावे विषयमायेन पूर्वविधायां प्राप्तायां कर्तव्यता
यां देवस्वामिर्वचनादुत्तरविधेति निश्चयवचनं हि मायादुल्लेखः॥ यदा तु दिनद्वयेऽपि अपराह
व्यापिनी तदापि वैषम्येण तद्भासौ महत्वेन निर्णेतव्यं॥ तदाह मरीचिः॥ अपराह व्यापिनी ये
राष्ट्रिकस्य यदा तिथिः॥ महतीयत्रतां वधां प्रशंसति महर्षयः॥ इति साम्येनोभयत्र व्याप्तिश्च तिथि
गतैर्बुधक्षयसाम्ये स्त्रिधा भिद्यते॥ तथाहि॥ पूर्वोक्तपराहस्य द्वितीया घटिकामारभ्य पूर
णुरपराहस्य चरमघटिका विहाया वशिष्ठासुपंचद्विष्टिका सुयदा तिथिर्वर्तते तदा पूर्वोक्त
स्य प्रथमघटिका द्वितीया पराहस्य चरमघटिका वविहाय वशिष्ठासुपंचसुवर्तमानत्वात्॥
साम्ये नैकदेशव्याप्तिर्भवति घटिका चतुष्टये न तदा तिथिर्वर्तते यदा पूर्वोक्तस्य चरमघटि
कायां द्वितीया पराहस्य प्रथमघटिका यां वर्तते तदा साम्ये नैकदेशव्याप्तिर्भवति॥ घटि
का चतुष्टये न तदा तिथिः क्षायते यदा पूर्वोक्तस्य चरमे घटिका त्रये द्वितीया पराहस्य च घटि
कात्रयेऽपि वर्तते तदापि साम्ये नैकदेशव्याप्तिस्तदवस्थान्तिथिस्तु न वर्धते नपि क्षियते

यं वारयामः॥ वचनं तरेतु युगमतिथेरुपोष्यत्वं साक्षात्प्रतियते॥ तथा च प्रतिपद्य करणे
प्रतिपदमावास्या युगमस्योपोष्यत्वं वचनमुदाहृतं॥ अत्रापि युगमात्राभिप्रायेणैव द्वि
तीयायाः परविधाय उपोष्यत्वं भगुस्मृतिविशुद्धमेषु दर्शितं॥ एकादश्याष्टमीषष्ठीद्वि
तीया च चतुर्दशी॥ त्रयोदशी चतुर्थी च उपोष्यास्यः पुराबिता इति॥ यदा तु पूर्वेद्युरुदय
मारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिमुद्रते वर्धते तदा पूर्वेद्युरेवोपवासः॥ न चोदराहतेन प
राबिता इति वचनेन विरोधः शं कनीयः पराबितपूर्वोचितयोर्द्वयं प्रसक्तयो रस्य वच
नस्य नियामकत्वात्॥ न वा त्रपूर्वोचितत्वं प्रसक्तमस्ति पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णतिथित्वा
त्॥ संपूर्णत्वे तु यो संपूर्णस्य नि सदेहत्वेन प्रबलत्वात्॥ असंज्ञातविरोधित्वकूत्स
कर्मकाले व्याप्तित्वाभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्राबल्यं तस्मात्तत्रैवोपवासः ननु पूर्वदिनोपवा
सं प्रतिषेधातिव्यासः॥ तृतीयाया युता काया द्वितीया नतु पूर्वयेति मैव॥ अस्य वचन
स्य खंडतिथि विषयत्वेन संपूर्णतिथीव प्रवृत्तेः खंडतिथिः विषयत्वं च पूर्वया युत
नेव कार्येति मिथानादवगम्यते॥ ननु खंडतिथावपि द्वितीया पूर्वविधोपोष्या॥ प्रतिप

माध०

॥७२॥

त्साद्वितीयास्या तृदितीया प्रतिपद्यु ते सापस्तंबेन प्रतिपद् द्वितीययो र्युग्मत्वाभिधानात्
एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्तरविधौ पोष्येति ॥ पूर्वनिर्णयते ॥ एवं तर्हि शुक्लदि
तीयापि कृद्विपूर्वेद्युरुपोष्या भवतु ॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे ॥ प्रतिपत्संमुखो कारो या भवे
दादापूराद्वितीया ॥ पूर्वो हि कृद्विपूर्वो व्यादितीयातादृशी विमोदति ॥ तादृशी संमुखा पूर्वायु
तेत्यर्थः ॥ पूर्वद्युरुदये मुद्रुते परित्यज्या वसिष्ठपूर्वो हे संबन्धिनीयदा भवति ॥ तदा वेधका
रणात् पूर्व तिथेः मुद्रुते त्रयाभावे न वेधमसाम थ्यात्स्वयं खडा पिसति संपूर्णत्वे पूर्वत्र
योपवासो युज्यते ॥ अत्र द्वितीया न वधाभिद्यते ॥ पूर्वद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्ता उदयं परित्य
ज्य प्रवृत्ता पूर्वा हे सर्वं परित्यज्य प्रवृत्ते सति ॥ त्रयो भेदाः ते चैकैकस्य परेद्युस्त्रिमुद्रुते
त्वन्यूनत्वशून्यत्वे सौ विधे सति मालित्वात् ॥ न वविधत्वं संपद्यंते ॥ अतः पूर्वद्युरुदयमा
रभ्य प्रवृत्ता योः संपूर्णत्वे न परेद्युर्मद्रुते त्रयत्वं तन्यूनशून्यत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवा
दविषयत्वात् ॥ पूर्वत्रैवोपवासो मुक्त उदयं परित्यज्यो द्वितीयपूर्वो हेभावो प्रक्रम्य प्रव
याः परेद्युस्त्रिमुद्रुते यां सत्यामपि परयुतोपवाससंभवे युग्मादि बोध्यं न तत्परित्यज्य

॥ शिव ॥

॥७२॥

माध०
५७३॥

निधं पूर्वविधानिषेधके वाक्यमाहापस्तं वः॥ तृतीयातुन कर्तव्याद्वितीयोपविताविमो॥ द्विती
यया युतां तातुयः करोति नरा धर्मः॥ संवत्सरकृते नेहनरो धर्मेण लुप्यते॥ द्वितीया शेषसंयु
क्तं तृतीयां कुरुते तु यः॥ सयातिनरकं धाद्योरं कालसूत्रं भयं करं॥ द्वितीया शेषसंयुक्ता
या करोति नेरो धर्मः॥ विमोहिता॥ सावैधव्यमवाप्नोति प्रवदंति मनीषिण इति॥ स्कंदपुराणे॥
तृतीयातुन कर्तव्या द्वितीया संयुता तिथिः॥ या करोति विमूढा स्त्री पुरुषो वा शिखि ध्वजा
द्वितीया संयुतां तात पूर्वधर्मी हिलुप्यते॥ विधवा त्वं दुर्भग त्वं भवेन्नस्त्यत्र संशयः॥ कलाका
वापि यन्त्रे रद्वितीया संप्रदस्यते॥ सा तृतीया न कर्तव्या कर्तव्या गण संयुता॥ यदि चेत्परमं
पुण्यं व्रत कर्त्ता शिखि ध्वजेति॥ अत्रा पूर्वविधानिषेधत्वा बाहुल्यात् सा न ग्राह्या॥ युग्म
वाक्यं तु रंभा व्रतविषयं भविष्यति॥ रंभा व्रतं तु भविष्योत्तरं दर्शितं॥ भद्रे कुरुष्व यत्नेन रं
भाख्यं व्रतमुत्तमं॥ ज्येष्ठशुक्ल तृतीया यास्मात्तानियमनसरेत्यादि॥ तथा त्रैवापरं रंभा
व्रतं पठितं॥ रंभा तृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीं॥ मार्गशीर्षे तिथामासि तृतीया
यां नराधिप॥ शुक्लायां प्रातरुत्थाय दत्तं धारुणपूर्वकं॥ इत्यादिना व्रतमभिधेयोपसंहृतं॥

॥ शिवा॥
॥ ७३॥

सौभाग्यार्थं पुरा विंशतिभयाराजसत्तम॥ तेन रंभा तृतीयेयं वरसौभाग्यदायिनी॥ एतस्य रंभा व्र
तस्य पूर्वविधायो कर्तव्यत्वं स्कंदपुराणे दर्शितं॥ ब्रह्मत्पातधारंभा सवित्री वटपैतकी॥ कृष्ण
माचभूताच कर्तव्या संखा तिथि रिति॥ तत्रैवा पूर्वविधानिषेधो रंभा व्रतं व्यतिरिक्तविषय
त्वेन पठ्यते॥ द्वितीयया तु विधाने तृतीया न कदाचना कर्तव्या व्रतमिस्त्वारुधर्मकामार्थं तसु
रे॥ विहायैकाच रंभां तु तृतीयां पुण्यवर्धनीमिति॥ उत्तरविधाविधायकं तु ब्रह्मकैवर्ते दर्श
ितं॥ चतुर्थसंयुतायां च सा तृतीया फलप्रदेति॥ आपस्तंबेऽपि॥ चतुर्थसंयुतायां च सा तृतीया
फलप्रदा॥ अवैधव्य करी स्त्रीणां पुत्रसौभाग्यवर्धनीति॥ ब्रह्मपतिरीपि॥ एकादश्यषष्ठीषष्ठी
पौर्णिमा स चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च त्रयोपौष्याः परान्विता इति॥ अस्मिन्नेतरवि
धाविधायकस्य रंभा व्रतं व्यतिरिक्तविषयत्वं ब्रह्मकैवर्ते दर्शितं॥ रंभाख्यं कर्तव्यत्वात् तृती
यां हि जसत्तम॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गुणयुक्ता प्रशस्यतीति॥ कुर्यात्सर्वव्रतेषु पूर्वविधौ व
तदाह वसिष्ठः॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ पूर्वविधौ कर्तव्या यदि न स्यात्
रेहन इति॥ अत्र परे ह्यसत्त्वं त्रेधा विभियते॥ सर्वथैवा सत्त्वं द्विमुहूर्तं सत्त्वं त्रिमुहूर्तं सत्त्वं

त्वे चेति । सर्वथे वा सत्त्वे पूर्वदिने नुष्ठानमस्त्ययदातु परे हनि घटिका त्रये घटिका पंचकं व भवति त
 दा कथं अस्ति हि म हा संदेहः त्रिमुहूर्त भावस्य मुख्य कालत्वात् च घटिका पक्षे मुख्या संभवः भ
 दिमुहूर्तसद्भावस्यानुकल्पत्वात् ॥ घटिका त्रये संपर्के तस्याप्यसंभवस्तदा किं मुख्यानुकल्प
 योरभावात् ॥ सत्त्वं पूर्वद्युरनुष्ठानं किं वा पूर्वविधायानिषेधबाहुल्याददपरे हनि अल्पमपि सत्त्वं
 माश्रित्यानुष्ठानं न चात्र किं विनिर्णयामकं वचनमस्ति नापि न्योयेन निरुद्धं कथ्यते ॥ न तावत्
 रदिनं न्यायं प्रापकाभावात् न हि मुख्यनुकल्पव्यतिरिक्तं कल्पांतरं संभवति येन प्रापकमात्रं
 कथ्यते ॥ नापि पूर्वदिनं न्यायं निषेधबाहुल्यात् ॥ वसिष्ठवचनोक्तप्रतिप्रसवेन निषेधो बा
 ध्यत इति चेत् ॥ मैवं ॥ तस्य वचनस्य परे द्युरत्यंता सत्त्वेऽप्युपपन्नत्वात् ॥ तस्मादागमन्याययो
 रजाप्रवृत्तेरयोगिनो सर्वतस्तस्य धर्मतत्त्वसाक्षात्कारासंभवाच्च शिष्टाचार एव वाच्यं ॥ अ
 तव्यासः ॥ तर्के प्रतिष्ठुः श्रुतयोऽपि भिन्नानां सौमनिर्यस्य वचनप्रमाणं धर्मस्य मूलानि हि
 बंगुहायां महातनोयेन गतः सर्पथा इति ॥ ॥ शिष्टाश्च मुहूर्तमात्रसद्भावमाश्रित्य गौरी
 वृतं परे द्युरेवानुतिष्ठेति ॥ अतो गौरीवृतं परे द्युरेवानुष्ठेयं ॥ अन्येषु भविष्यपुराणाद्युक्ते

॥ शिव ॥

॥ ७४ ॥

गौरीवृत्तक वचनेन पूर्वद्युरेवोपवासो विधीयते ॥ परे द्युस्त्रिमुहूर्तं न त्वेव वेधकारित्यास्तत्ता
 यायाः सत्यपि वेधं सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयाया रस्त्रिमुहूर्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात्
 तत्रोपवासो न प्रसक्तः ॥ अतः परिशेषात् पूर्वोक्तवाक्याच्च पूर्वोत्रोपवासः पूर्वद्युः पूर्वाहु
 सर्वपरित्यज्य प्रवृत्तायाः परे द्युस्त्रिमुहूर्तं यं उभयतिथिविधत्वात् कुत्रोपवास इति संदेह
 सति व्यासेनोत्तरदिनविधानोत्पूर्वदिनविषेधात् चोत्तरत्रोपवासः न चात्र शुक्लपक्ष
 व्यवस्थाशंका नाया ॥ युग्मवाक्येन शुक्लपक्षसाधारण्येन परदिनविधानात् शुक्लपक्षे
 पितृवृत्तौ बाधाभावाच्च अंत्ययोः पक्षयोः पूर्ववदेवानुत्वेन पूर्वद्युवेधनत्वेन पूर्वाहु
 त्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तंबवचनयुग्मवाक्याच्च पूर्वत्रोपवासः इति स्मृतं एकमन्त्रा
 दिपार्वणश्राद्धांतरेषु कर्मसु द्वितीयाप्रयुक्तविशेषस्यैकविदप्यस्मरणात् पूर्वोक्तप्रतिप
 त्त्या योजनीयः ॥ इति द्वितीयानिर्णयः ॥ अथ तृतीयानिर्णयः ॥ तत्र
 त्रिविधानिवचनात् तस्मिन्मते ॥ कानिच पूर्वविधाविधायकानि कानिच पूर्वविधाविषे
 धकानि ॥ कानिच उत्तरविधाविधायकानि इति ॥ तत्र युग्मवाक्यं पूर्वविधाविधायकं प्र

पुविष्टेशपूजादिषु ब्रूतेषु मुख्य कल्पे नानु कल्पे नवापरे द्युरनुष्ठाने ॥ तद्विधयाश्च पूर्व
विधाननिषेधां कल्पे द्यासत्वे तु विद्यमाना यामपि परे द्युस्तृतीयायां स्वल्पाया तां परित्य
ज्यैव शिष्टवचनेन पूर्व द्युरनुष्ठाने ॥ एकभक्तनत्वे तु ब्रूतांगे व्रतानुष्ठेयेत्यतं त्रयोस्तु मध्या
द्रूपदोषव्याप्तिवशे नानुष्ठानं रंभावतेष्यस्तमयादवर्गक ॥ तृतीयायाः त्रिमुहूर्ते सद्भावे
तस्यामेव पूर्वविधायामनुपूर्वं तद्विधायकवाक्येषु संमुखे ल्यभिधानात् ॥ सा मुख्यस्य
च सायाद्रूपव्याप्तिकत्वा मुहूर्ते त्रयन्यूनत्वे सति पूर्वविधायः प्रापकाभावात् रंभावते पर
विधायानिषिध्यत्वा सा मान्यवचनैः परविधौ प्रशंसकैः पूरे द्युरनुष्ठानं यानि द्वितीयाया
गानिषेधकानि तेषु क्रियती द्वितीया विवक्षितेति चेत्तु मुहूर्ते त्रये परिमितेति ब्रूमः ॥ वेदशा
स्त्रेतथाभिधानात् ॥ यद्यत्कूलाकाष्ठादिवचनं तत्तत्कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्ते त्वं दृढ
यति ॥ ॥ इति तृतीया निगायः ॥ अथ चतुर्थः निर्णयते ॥ सा च युगमवाक्या
सरविधा पूज्या ॥ न च शुक्लपक्षे तथात्वे कृष्णपक्षे पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीय ॥ युगमवाक्य
स्य पक्षद्वयसाधारणत्वात् चतुर्दश्यावपूर्णिमेत्येतदुक्लपक्षविषयत्वे लिंगमिति चेत् ॥

माध०

॥७५॥

नतस्यैकस्य युग्मस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि द्वितीयादिकानां युग्मानां पक्षद्वयसाधारणत्वस्य वार-
धितुमशक्यत्वात् ॥ साहचर्ययन्ति न्यपिशुक्लपक्षविषयाण्येवेति चेत् ॥ न प्रतिपद्यप्यमावास्ये-
त्यनेन पक्षद्वयस्य निर्निता युग्मेन साहचर्योदितरेषामपि पक्षद्वयस्य शित्विकेन स्यात् ॥ ए-
वं तर्हि साहचर्ययोर्द्वयोः परस्परकलहादनिर्णीय एवेति चेत् न प्रकाशतरेण निर्णीतव्यत्वा-
त् ॥ तर्हि चतुर्दशी पूर्णिमा युग्ममेकपक्षवर्तितिथिद्वयात्मकत्वात् द्वितीयादि युग्मैः सदृशं
प्रतिपदमावास्य युग्मं तु भिन्नपक्षद्वयवर्तितिथिद्वयरूपत्वाद्विलक्षणं ॥ अतः पूर्णिमा युग्म-
साहचर्येण निर्णीय इति चेत् ॥ मैवं ॥ श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् द्वितीयाशब्दमुख्य-
यावत् पक्षद्वयवर्तिनिस्तिथिवृत्ते ॥ सेयं श्रुतिः ॥ श्रुतिलिङ्गप्रकरणं ॥ साध-चश्रुतिसाह-
चर्यं लिङ्गादिषु बहुप्रथमप्रमाणं साहचर्यं तु सन्निधिः स च स्थानाबंतरभेदत्वात् रपंचमं
प्रमाणं ॥ तच्च प्रथममादत्तं तदुर्बलं ॥ सोऽयमर्थः ॥ पूर्वमीमांसायां तृतीयेऽध्याये श्रुतिलि-
ङ्गादि सूत्रे महता प्रबोधेन प्रपञ्चितं सूत्रं चेत्तदा श्रुतिलिङ्गवाक्ये प्रकरणस्थानसमाख्या-
नां समवाये पारदौर्बल्यमर्थः ॥ विप्रकर्षादिति ॥ इममेव श्रुतिसंनिध्योर्विशोधमुद्दिश्योक्तं

॥ शिव ॥

॥ ७५ ॥

माध०
॥७६॥

विषयमेवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्मास्त्रेण पक्षद्वये पि-चतुर्थः पिपरविधैव प्राप्नोति ॥ ननु क्वचनो
त्तरेण चतुर्थः द्वयस्य व्यवस्थाप्रतियते ॥ तथा च मा कं जेयः ॥ शुक्लपक्षेति धिया यस्याम
भ्युदितो रीवः ॥ कृष्णपक्षेति धिया यस्यामस्तमितो रीविरिति ॥ अत्र वक्तव्यं किमिदं शुक्ला
दिवाक्यं युग्मादिशास्त्रं नियमद्वारा तिथिनां एकवाक्यतया व्यवस्थाय कं किं वा स्वतंत्रेण
तितनता बहुग्यादिमते न नियंतुं शक्यं ॥ भागे विरोधप्रसंगात् ॥ तथा हि द्वितीयादिषु
पूर्णिमांतेषु षड्युग्मेषु षण्ण प्रथमतिथिनां मुत्तरविधानोपपत्त्येन ॥ शुक्लपक्षेति धिया
या यस्यामभ्युदितो रीविरिति ॥ एतत्पूर्वार्धमविरोधि ॥ उत्तरार्धं तु विरोधितथातेष्वेव
युग्मेषु चरमतिथिनां पूर्वविधानोपपत्त्येन कृष्णपक्षेति धिया यस्यामस्तमितो रीविरिति
रिक्तत्वात् ॥ अविरोधिपूर्वार्धं तु विरोधितथा ॥ दशप्रतिपद्युग्मेपि कृष्णपक्षगतस्य
दशस्योदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदोस्तमये पूज्यत्वं तथा सति धत्तत्रोभयत्र
विरोधः स्पष्टतरः ॥ तस्मान्न युग्मादिशास्त्रमनेनानेयतुं शक्यं ॥ नापि स्वातंत्र्येण तिथीनां ॥ शिव ॥
व्यवस्थायकं तत्रापि युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्यत्वात् ॥ अविरोधेन तु शुक्लादि ॥ ७६ ॥

वाक्यस्य दशमी विषयत्वं प्रतिपत्तकरणे प्रसंगादुदाहृतं ॥ तस्माच्छुक्लकृष्णयोरुभयोरपि
तियुग्मादिशास्त्रा-चतुर्थः परविधायकः ॥ बहुदशसिद्धोपि ॥ एको दशी तथा षष्ठी अमावा
स्या-चतुर्थिका ॥ उपोष्यापरसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ता इति ॥ न तु परविशेषवासः
कुविप्रतिषिध्यते ॥ द्वितीयापंचमीवेधादशमाचत्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासे हयु
पूर्वत्तरेति धिया इति ॥ अयमर्थः ॥ पंचमी स्ववेधेन पूर्वा-चतुर्थं तिथिं ॥ उत्तरां षष्ठीति धिया
पवासविषये इति ॥ अतः पंचमी विधायी चतुर्थं नोपवास इति नेष दोषः व्रतभेदेन य
वस्त्वोपपत्तेः ॥ सति हि चतुर्थं भिन्नदेवता विषयाणि बहूनि व्रतानि ॥ तत्र विष्णुधर्मसि
त्तरा प्रोक्ते चतुर्मुर्तिव्रते मूर्तिचतुष्टयोपेतो विष्णुर्देवता स्कंदपुराणप्रोक्ते अंगारक-व्रत
थर्वते भोमो देवता ॥ कूर्मपुराणे क्लृप्तमव्रते यमो देवता सोरपुराणदिप्रोक्ते पुटूवा
गणपत्यदि व्रतेषु विनायको देवता ॥ देवलप्रोक्ते नागचतुर्थं तु व्रते शेषरां खपालादय
सर्वा देवताः ॥ तत्र विनायकनागयतिरिक्तानां देवता नां व्रते परेद्युस्त्ववासः विनाय
कनागयोस्तु व्रते मध्याह्न्यासानिर्णेत्येव वा ॥ कदाचिदुपवासः

पूर्वेद्युः प्राप्तेति तादृशो विषये पंचमिवेधविषयो व्यवस्थापनीयः ॥ तथा पूर्वविधा प्रशंसा च
 तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या ॥ अतएव ब्रह्मकेवर्त्तके ॥ पूर्वोत्तरविषयोर्विधानिवेधोऽस्मैयेते ॥ चतु
 र्थसंयुताकायां तृतीया च चतुर्थधिक ॥ तृतीयायां युतानैव पंचम्यां कारयेत्कुत्रिदिति ॥ त
 था तत्रैव पूर्वविधा प्रशस्यते ॥ चतुर्थसंयुताया च सा तृतीया सा फलप्रदा ॥ चतुर्थसंयुततृतीया
 यां महापुण्यफलप्रदेति ॥ तस्याश्च विनायकवृत्तविषयत्वं तत्रैव सूचितं ॥ कर्त्तव्यावृत्तिमिव
 त्सगणनाथसुतपिणीति ॥ स्वदुष्टरातोपि ॥ विनायकवृत्ते कार्यसिद्धिमासेषुषण्णमुख ॥ च
 तुर्थचतुर्जया युक्ता गणनाथसुतपिणीति ॥ विनायकवृत्तानुष्ठाने चतुर्थ्या मध्याह्न्या
 पितृमुख्यप्रयोजक ॥ तदाह ब्रह्मसूतिः ॥ चतुर्थगणनाथस्य मातृविधा प्रशस्यते ॥ म
 ध्याह्न्यापि नाचेत्यापरतश्चेत्तरेह नीति ॥ यदा तु पूर्वद्युर्मध्याह्न्यापि नित्यं भवति तदा
 मुख्यप्रयोजकस्य विदुमान्त्वात् मातृविधत्वं गुणसद्भावाच्च साग्राह्या ॥ तादृशो विषयः ॥ शिव ॥
 यपरेद्युः सत्या मपि मध्याह्न्यापि नित्यं सात्याज्या ॥ अतएव प्रशस्यत इत्युक्तं ॥ यदा तु
 परेद्यु रेव मध्याह्न्यापि नित्यं दामातृविधा च गुणभावेऽपि प्रधानप्रयोजकानसारे

रमिमांसायां गुणेषु संहारे विचारितं तथा हि ॥ तां उवाच शारदायां श्रुयते ॥ ओमित्येतदक्षरमु
 द्गीतमुपासीतेति ॥ अस्यायमर्थः ॥ पंचमस्तियुक्तस्य साम्प्रत उद्गीथो रथा भक्तिकश्चिदवयवो तं वा
 वयवमुद्गीताया गकारेण यतिगीयमानं च तमुद्गीथं नूद्गीतं ॥ सर्वोद्गीथा तां उवाच शारदायां
 पतिष्विहितैरनेकैर्गुणैरुपमातेति ॥ ते च गुणास्तां उवाच शारदायां मेवाभिहिताः उद्गीथभक्ति
 स्तुतां उवाच दूतैर्मिनीयत लवकारादिषु सर्वासु सामान्या सुपठिता ॥ तत्र यदि दंता उवा
 च शारदायां उवाच शारदायां सनंतं किं तां उवाच शारदायां गत एवोद्गीथसामान्यं ब्रूते विशेषव्यवतिष्ठते ॥ किं वा
 सर्वशारदागत उद्गीथसामान्यं संवरंतीति संशयस्तत्र संनिधि वशात् उद्गीथविशेषव्यवती
 ति पूर्वपक्षः ॥ उद्गीथशब्दो मुख्यपाठ्योद्गीथसामान्यं ब्रूते ॥ न च संनिधिना पंचमप्रमाणे
 न प्रथमप्रमाणस्य श्रुतेः संकोचो युक्तः तस्मादुपासन उद्गीथसामान्यं संवरंतीति राधा
 तः अनेन न्यायेन प्रकृतं पिसाहचरिणेन संनिधिना द्वितीयादि श्रुते संकोचयोगात् यु
 ग्मादिशास्त्रपक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यं ॥ यदि चतुर्दशी पूर्णिमयोः कस्मपक्षविषयत्वेन संभाव्य
 तैतर्हितैकत्र शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु ॥ तथा दर्शप्रेतिपद्युगममपि गत्यंतराभावात् सक्षद्वय

धृती

तपरविधौव्याद्या ॥ तथाच स्मृत्यंतरे ॥ मातृविद्या प्रशस्ता स्यात्तु चतुर्थगणनायके ॥ मध्या
द्रे परतश्चेत्स्या नो ग विद्या प्रशस्त इति ॥ ननु बहुषु वचनेषु पूर्वविधायो गणनायकसंतोष
हेतुत्वमुक्तं ॥ अतः पूर्वविधौ तस्यैव मुख्य प्रयोजकता युक्ता ॥ मैवं ॥ मध्याद्रव्यापित्वस्य वै
धर्मे प्रसंगादावश्यं हितदा पूर्वविध्यात्वं मध्याद्रव्यापि प्रसंगात्संभवति ॥ अतस्तद्विधानं
व्यर्थं ॥ व्याख्याभावादधोच्यते ॥ पक्षोत्तरपक्षे कवचने विहितस्य पूर्वविधित्वस्य वेद्यार्थं
तवस्त्वं मध्याद्रव्यापित्वे नैव तन्निर्णयार्हं ॥ तन्नयदा तथा तिथिश्च यवरादुभयत्र मध्या
द्रव्यापि नीतिर्यदा चोभयत्र कस्मिन् मध्याद्रव्यापित्वं तदेकदेशा व्यापित्वं वा समानं तत्र
सर्वत्र मध्याद्रव्याप्यानिर्णयो भवेति पूर्वविध्यात्वे नैव निर्णय इति व्यक्ता ॥ एवं तीर्हसावका
शानिरवकाशयोर्निरवकाशं बलिय इति न्यायेन मध्याद्रव्यापित्वस्य निरवकाश
तया प्राबाल्यं सिद्धं सर्ववक्तव्यं ॥ ननु मुख्यत्वयेति चेत् ॥ न मुख्यत्वस्यापि संभवत् ॥ ति
थिनिर्णये कर्मकालव्याप्तिरास्त्वस्य मुख्यत्वमस्य प्रकरणास्य प्रारंभे दर्शितं कर्मकाल
श्रदिनायकवृत्तस्य मध्याद्रव्यं ॥ प्रातः शुक्लितैस्त्वात्वा मध्याद्रूपं जयेत्तपेति तत्काले

माध०

॥७८॥

विधानात् अतो मुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबलं ॥ ननु कस्यां विस्मृतौ पूर्वविधौ नेम
ध्याह्नव्यापित्ववाधा उपलभ्यते ॥ जयाच यदि संपूर्णचतुर्थः क्रियते यदि ॥ जयासैव हि
कर्त्तव्या नागविधा न कारयेदिति स्मरणात् ॥ मैवं ॥ अयं वचनस्य दिनद्वये मध्याह्नस्य
भावविषये तेनाप्युपपत्तेः ॥ तथा हि पूर्वद्युर्विनायकव्रतप्रयेजे के मध्याह्ने जयासंपूर्ण
परेद्युर्मुद्रितत्रयक्षयवशात् मध्याह्नादवगिक्वचतुर्थः समाप्तः ॥ नदादिनद्वये कर्मकाले
याद्यतिथेश्चतुर्थ्याभिभावात् ॥ विनायकव्रते किं दिनमुपादेयमिति वीक्षायाम् पूर्वदिना
विधानाय परदिनं निषेधति ॥ अथोच्यते ॥ जयाच यदि संपूर्णं त्यजेन कर्मकालरूपम
ध्याह्नसमाप्तिपयंतत्वं विवक्षितं ॥ किंतु हस्तमयपयंतत्वं मितिरवतर्हि पूर्वविधौ वना
स्ति वेधिकायाः पूर्वतिथेः संपूर्णत्वे सति वेध्यायाश्चतुर्थ्या अवकाशाभावात् अथमा
भूपूर्वविधौ तत्थापि जयायां पूर्वविध्यायापरेद्युर्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यतएवेति
चेत् ॥ मैवं ॥ न खलु उत्तरदिनस्य हेतुत्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपपन्नस्यते ॥ किंतु
नागविधौ अतो नागविधौ निदायावचनस्य तासयं ॥ ननु चतुर्थ्यादिति जयावि

॥ शिव ॥

॥७८॥

माध०
११७९॥

यावच्चनेदृष्यं ॥ ननु यदा दिनद्वयेपि वैषम्येण मध्याह्निकदेशा व्यापिनी तदा पूर्वपूर्वदिने तन्महत्त्वं
तत्तदेवोपादेयं ॥ उत्तरदिने तन्महत्त्वं किं महात्त्वगुणेन तदुपादेयं ॥ किं वा मातृविधत्त्वगुणेन पूर्वेषु
पादेयमिति संशये पूर्वमिति ब्रूमः ॥ परस्य नागवैधदोषोपेतत्वात् पूर्वस्य तदभावात् ॥ एतदेवा
भिप्रेत्य स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ ज्येष्ठा च वरुणा विज्रीतथानां गत्रयो दश ॥ विनायकचतुर्थश्च कर्तृ
व्यासं मुखीति धिरेति ॥ विनायकव्रतवन्नागव्रतेपि चतुर्थमध्याह्न्या व्यापिना ग्राह्या ॥ नागव्रतं व
कर्मपुराणे मिहितं तिथौ युगाद्यां तु समुपलब्धयथाविधि ॥ शंखपालादिनागानां शेषस्य व
महात्मनः ॥ पूजाकार्येषु पृथगे धर्मा राण्या यनपूर्वकं ॥ विषाणितस्य नश्यंती नवदंशं तिपन्नगा
इति ॥ विनायकं चतुर्थं नागचतुर्थं पंचमीया विरोधः ॥ एकमन्त्रन्यायेन मध्याह्न्या प्रौषो
हाम्भेदे सति यदा परे द्युरेव मध्याह्न्या व्यासिः तदा विनायकचतुर्थं पराह नरेणुतुपंचसुभेदेषु
जयायोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वद्युरेव सा भवति ॥ यदानुपूर्वद्युरेव नाम चतुर्थमध्याह्न्या
पिनी तदानागचतुर्थं पूर्वं ॥ इतरेषु तु पंचसुभेदेषु पंचमीयोगस्य प्रशस्तत्वाद् उत्तरा भवति ॥ शिव ॥
तस्मात्तस्ति पंचम्यां पूजयेदिति वचनादवसीयते ॥ इति चतुर्थमिर्णयः ॥ अथ प
ंचमी निर्णयते ॥ युगमशास्त्रेण पंचमी पूर्वविधा ग्राह्या ननु प्रायः प्रातः उपोष्य हिति धिदेव ॥ ११७९ ॥

फलेषु भिरिति शिवरहस्यसौ रपुराणयोस्तिथ्यग्रभागस्योपवासो गत्वा भिक्षानात् पंचम्य
पवासः परेद्युः प्राप्नोति ॥ तन्नाहारितेन परविध्यायाः प्रतिषिध्यत्वात् ॥ चतुर्थसंयुता कार्या
यपि नमी परयो ननु ॥ देवकर्मणिपि ज्येष्ठशुक्लपक्षे तथा सित इति ॥ न चैतावप्रायः प्रात्या उपो
ष्या इत्यस्य वचनस्य निषिध्यत्वं शंकनीयं ॥ निर्णिता सुनिर्णीयमाणा सुवर्तिधिषु पत्रयत्रय
रविधोपवासः शास्त्रांतरेण प्राप्तः तस्य सर्वस्य ॥ इति द्विषयत्वं पत्तेः नवतेन तेन शास्त्रांतरेण दु
पवाससिद्धेः कृतमनेन वचनेनातिशंकनीयं ॥ सामान्यविशेषरूपेण हारीतवचनेन शास्त्र
द्वयस्यापि वरितार्थत्वात् तस्य च सामान्यशास्त्ररूपस्य प्रांतोपवासवचनस्य विरोधिना षष्ठी
युक्तपंचमी निषेधकेन विशेषः शास्त्ररूपेण हारीतवचनेन बाधो युज्यते ॥ एतादृशं बाधमभि
लक्ष्यैव प्रायः प्रातः उपोष्येति प्रायश्चः प्रयुक्तः प्रतिपन्न्यायेन पौर्वद्विकवचनवला संवभ्य
म्प्यामपि दानव्रतयोः परदिना नुष्ठानप्राप्तौ तद्वाच्यं हारीतवचनेन देवकर्मणी कथ्यते ॥
नवदेवकर्मणि पूर्वाहुकस्य कर्मकालत्वात् कर्मकालशास्त्रप्रबल्यस्य वादितत्वात् वा
धाय तयुक्त इति शंकनीयं ॥ विधेर्निषेधस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रबलत्वात् नवपूर्वदिनपूर्व

माध०

॥८०॥

ह्यपि न्यानात्संतकर्मकात्तत्त्वात्साकल्यवचनानादितर्कैर्मिकात् तस्य सदा वात ईदृशमेव विषय
मेभिरक्षयसाकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात्स्वभावात्किंतिथि व्याप्तिर्युक्तेषु विषये साकल्यवचनस्य
निरर्थकत्वात् ॥ तस्मादेवेकर्मणि पंचम्या निषेधो न विरध्यत इति न चेव मपि ये तन्निषेधो
निरर्थकः ॥ पित्र्यस्य स्मृत्यैव परविधायामप्राप्तत्वात् ॥ मैवं ॥ दृष्टं तत्तथापि तदप्यन्यासो
पपत्तेः ॥ यथापि ये कर्मण्युत्तरविधानग्राह्या तथा देवेषां तिविबध्नयो देवपित्र्ययोः सहो
पन्यासः ननु व्यासनिगमगतं ॥ शास्त्रमुदाहृतं भवताप्यवम्यः पूर्वविधत्वं मभिधीयते ॥
आपस्तम्बोऽदयस्तु तद्विषयेण युग्माभ्युदाजदुः ॥ प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्यु
ता ॥ चतुर्थसंयुताया च सा तृतीया फलप्रदा ॥ पंचमी तु प्रकृत्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद इति ॥
अतएव युग्मशास्त्रपर्यालोचने पंचम्याः परविधत्वं प्राप्नोति ॥ बाहु अतएवात्र शुक्लकृष्ण
शास्त्रेण व्यवस्था ॥ तां व्यवस्थां निषेधं हाराते न शुक्लपक्षे तथा सितदूतकं ॥ न च सा व्यव
स्था वचनेन निषेधं अशक्या किं हि वचनं न कुर्यात् ॥ नास्ति वचनस्यातिभारत इति न्या
त ॥ तस्माद्विधीतवचनेन पंचमी पूर्वविधायिनी ॥ स्कंदे दपुराणेपि ॥ पंचमी वतथा कार्या वि

॥ शिव ॥

॥ ८० ॥

धाने अन्यथा चतुर्थनिंदाया मपि ता सयं प्रसज्यते ॥ ननु तदुक्तं ॥ वरदाताय कन्यामुदाहयंतीति
वचनन्यायात्तागविधाहेयत्वं कैमुतिकं न्यायपरं लक्ष्यते ॥ यदि शब्दयोगाद्यदपि जया संपूर्णा
तथापि नागविधाहेया ॥ किमु तजया युक्तायां चतुर्थ्यां संभवत्यामिति हि वचनव्यक्तिः ॥ मध्या
ह्नव्याप्यायामतीव भक्तिः कुतस्तर्केति चेत् चतुर्थ्यारहितायां शुभतृतीयायां तवापि कुतो भ
क्तिरिति समानः पर्यनुयोगः वचनबलादित्युत्तरं त्वस्माकमपि समानं वचनयोः परस्परकल
हेतुपूर्वत्वाभ्यां मुख्यत्वं निरवकाराभ्यां मध्याह्नव्यापित्वं वचनमेव प्रबलं ॥ तथापि विनायक
व्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वं जया वचनं तु गौरीव्रते चरितार्थं तच्च भविष्यपुराणे भि
हितं ॥ विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनंदना ॥ सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिम्बवापुयादित्य
भिधायानंतरमिदं पठ्यते ॥ निद्रां रे निद्रां भद्रां कीर्तिमेधां सरस्वतीं ॥ पुजां पुष्टिं तथा कां
तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् विद्या कामो विशेषेण पूजयेत् सरस्वतीं ॥ विंगपुराणेपि ॥ चतु
र्थ्यां तु गुणैरास्य गौरी शैवविधानतः ॥ पूजां कृत्वा च भो विंशं हिं सौभाग्यं च नरः क्रमादिति ॥
नारदीयेपि ॥ माघ शुक्ल चतुर्दश्यां तु गौरी माराधयेद्दुधः ॥ चतुर्थ्यं वरदानाय गौरी तत्र सुपू
जयेति ॥ अतो यथा कुर्यात् विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वं नैव निर्णयः ॥ गौरीव्रते तु पूज

तुथ संयुता विभो ॥ इति तथाप्यस्य पुराणे भविष्यपुराणयोः पूर्वोत्तरविधाविषयो विधि
विषयो स्मर्यते ॥ पंचमी च चतुर्थी तु कार्या षष्ठ्या न संयुतेति ॥ यत्तु ब्रह्मे कैवर्त्ते भाहितं
पंचमी तु प्रकृत्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद इति ॥ तद्वचनं स्कंदोपवासविषयतया संकोचनीयं
वाक्यशेषे तथाभिधानात् ॥ स्कंदोपवासे स्त्रीया पंचमी परसंयुतेति ॥ हि वाक्यशेषेन चासं
जातविरोधिना वाक्योपक्रमस्य संजातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं संकोच इति नृकनीयं
संदिग्धोपक्रमस्य वाक्यशेषेणानिर्णेत्यवत्वात् ॥ अतएव जैमिनिनापि सूत्रितां संदिग्धेतु
वाक्यशेषादिति तस्मात् स्कंदोपवासे पंचमी परविधा अन्यत्र पूर्वविधेति सुस्मृता ॥ ॥ इ
ति पंचमी निर्णयः ॥ ॥ अथ षष्ठी निर्णयते ॥ ॥ सावयुग्मं चास्त्रद्वयेन द्विविधा प्रति
भाति ॥ तत्र षण्मुन्ये रित्येकं युयुग्मशास्त्रं तेन षष्ठ्या समोपरविधा त्वं प्रतीयते ॥ पंचमी तु प्र
कृत्या षष्ठ्या युक्ते तु नारदेति अपरं युयुग्मशास्त्रं तेन षष्ठ्या पंचमी विध्यस्व प्रतीयते ॥ तयोः
शास्त्रयोः किंशुक्लस्मंदभेद न व्यवस्था कार्या ॥ किंवा देवपित्र्यभेदे न उत स्कंदव्रतान्यव्रतभे
देन तत्र न तावत्प्रथमः पक्षस्तु मनुना पक्षद्वयव्यवस्थापितत्वात् ॥ तथा च तद्वचनं ॥ नाग
विधानं षष्ठा स्यात् पक्षयो रभयोरपि ॥ देवे कर्मणि तां विधिं पित्र्ये पूर्वेषां संयुता मिति ॥ न

माध०
॥ ८५ ॥

पिङ्गतायः॥ देवपित्र्यभेदेन व्यवस्थाया अयुक्तत्वात् । तथा हि पित्र्ये पूर्वैर्वा संयुता मिति । यदे
न सुमंतुना देवे कर्मणि कस्मिन् कुपक्षद्वयगतायाः षष्ठ्या नागविधत्वं प्रतिषिध्यते तत
थास्तु नागविधायाः पित्र्ये व्यवस्थाने तत्र वक्तव्यं किं पूर्वा विधत्वं मे को द्विष विषये । किं वा
पार्वणा विषयं नो भयमप्युपपत्तेः । मध्याह्नापराह्न्यासिभ्यामेव ह्युयोनिर्णये सति
पूर्वा विधत्ताया अकिं द्वितिकरत्वात् । न चैवं मतव्यं । परेद्युः सत्यमपि मध्याह्नापराह्
न्यासौ तत्परित्यागय पूर्वविधत्वं विधा ॥ ना विद्मः मुख्यं कर्म कालत्यासेः परित्यागाय
गात् । अन्यथा मुषकभयान् गृहं दहतीति न्याय आपतेत् । तर्हि सुमंतु व वनस्पका गति
रिति चेत् । उच्यते । न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्व विधा विधातुं प्रवृत्तं किं तर्हि देवेतां निवार
यितुं पतप्रवृत्तिः तत्राद्यवादत्वेन पित्र्ये साभ्यनुज्ञायते ॥ तत्रैवं वचनव्यक्तिः ॥ यदि नाम
कथं चि पूर्व विधा भवेत् भवतु नाम सापित्र्येति धि मूलस्य प्रायेण पितृ तृषि हेतुत्वात्सर्व
था देवे पूर्व निग्राह्येति तस्मात्तृतीयः । पक्षः परिशिष्यते ॥ स्कंदव्रते पूर्व विधा व्रतांतरेषु
त्तरविधेति । स्कंद षष्ठ्याः पूर्व विधत्वं माह वसिष्ठः ॥ कस्मात् षमी स्कंद षष्ठी शिवरात्रीव ॥

॥ शिवा ॥
॥ ८५ ॥

ष्ठा नागविधा कर्त्तव्या तु कदाचन ॥ नागविधानुयाय षष्ठी कृतपुण्याक्षया भवेत् ॥ सप्तम्या सह क
 र्त्तव्या महपुण्यफल प्रदेति ॥ पुण्यस्य भयो यस्य सा पुण्यक्षया ॥ यदा कदाचित्तिथिभूयव
 श्चात्तुत्तरविधानलभ्यते तदा स्कंदवृत्तचदम्या न्यपि वृत्तानि नागविधाय कर्त्तव्या नित
 दहावसिष्ठः ॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वविधानुकर्त्तव्या यदि न स्या
 तरेह निति ॥ इति षष्ठी निर्णयः ॥ अथ सप्तमी निर्णयः ॥ सप्तम्या ना
 नादेवतानि बहूनि वृत्तानि ॥ तत्र भविष्योत्तरप्राक्तमुमामहेश्वरदेवता कमुक्ता भरणा
 सप्तमी वृत्ते ॥ तथा भविष्यपुराणे ॥ सूर्यदेवता कं विजय सप्तमी वृत्तमुक्तं सूर्यदेवता
 कुमारोग्य सप्तमी वृत्तं वाराणे भिहितं ॥ विष्णुदेवता कमांगल्यवृत्तं गारुडपुराणे भिहि
 तं ॥ एवमन्या न्यप्युदाहरणीयानि ॥ तत्र काश्चित्तिथयो देवताभेदे न व्यवतिष्ठमाना
 लक्ष्यन्ते ॥ तद्यथा ॥ गोरावृत्ते षेवरं भातृतीया पूर्वविधालक्षणादितृतीया परविधा
 काश्चिदेकदेवता एकस्मिन्वृत्ते कर्मकालव्याप्तिभेदे न व्यवतिष्ठन्ते ॥ तद्यथा विनायक ॥ शिव ॥
 वृत्ते च नुथ पूर्वयुः परे युगे मध्याह्नव्यापिनी गृह्यते ॥ काश्चिद्युक्तास्मभेदे न व्यवतिष्ठन्ते ॥ ८२ ॥

ष्ठते ॥ तद्यथा ॥ शुक्लप्रतिपत्पूर्वविधा कृष्णप्रतिपदुत्तरविधा चेति ॥ अत्र केन न्यायेन
 सप्तमी व्यवस्थापनीयेति विवक्षा यो न केनापि प्रतिजानीमहे ॥ सप्तम्या पूर्वविधानिदक
 स्योत्तरविधायकस्य वचनस्य विदुष्यदर्शनात्तद्विषये येण पूर्वविधा विधायकस्यो
 त्तरविधानिषेधकस्य सर्वत्रोपालंभात्सर्वसुदेवतासु सर्वेषु वृत्तेषु शुक्लपक्षयोरु
 भयोरपि सप्तमी पूर्वविधेयग्या युग्मादिशास्त्रेण षष्ठ्योरित्यभिधानात् ॥ स्कं
 दपुराणे ॥ षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा ॥ षष्ठी तु सप्तमी यत्र तत्र सनिहितो
 रिति ॥ भविष्यपुराणे ॥ ब्रह्मपुराणयोः ॥ षष्ठी तु सप्तमी ताता अन्योन्ये तसमोऽपि
 दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या समुखीतिथिरिति ॥ चैतानसिः ॥ पंचमी सप्तमी चैव
 त ॥ पूर्वविधादिजश्रेष्ठकर्त्तव्या संमुखीतिथिरिति ॥ चैतानसिः ॥ पंचमी सप्तमी चैव
 दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या समुखीतिथिरिति ॥ उत्तरविधा प्रति
 षेधः स्कंदपुराणे दर्शितः ॥ षष्ठ्येकादश्यामावास्या पूर्वविधा तथा षमी सप्तमी परविधा ष
 षोषांतिथिपंचकमिति ॥ न च वृत्तविशेषणयुत्तरविधानामासां कर्त्तव्यता ॥ तद
 त्तं बुद्धेर्कवेत् ॥ सप्तमी नाष्टमी युक्तान सप्तम्या षमा युता ॥ सर्वेषु वृत्तकलेषु अष्टमी
 परतः शुभेति ॥ यदा पूर्वदुरस्तमयपयता षष्ठी परे युक्ति

कृष्ण

माध.
॥८३॥

शिक्षयेणासमयादवगोवाषमीविमुहूर्ततदापूर्वविधायअलाभादुत्तरविधायानिध
त्वात्कुत्रानुष्ठानमितिचेत्॥निषेधमुल्लंघ्यापुनरविधायामनुष्ठानमितिब्रूम॥यद्यप्य
स्मिन्नर्थेविकर्तृनोपलभ्यते॥तथापिनःशेषलोपस्यन्याय्यत्वादुत्तरविधागोणकालत्वे
नस्वीकर्तव्याःसंतिचात्रदृष्टांताः॥स्कंदवृत्त्यतिरिक्तवृत्तेषुपूर्वविधायोःषष्ठांनिषेध
मुल्लंघ्ययदिनस्योसरेहनीति॥वाक्येनपूर्वविधागृहीतातथारंभाव्यातस्तिगोरावृ
त्तेषुद्वितीयायुतास्वीकृतातेनैवन्यायेनात्रप्यष्टमीविधायोःस्वीकारोस्तु॥इतिसप्त
मीनिर्णयः॥अथाष्टमीनिर्णयते॥द्विविधोहितत्रानर्णयः॥वृत्तसामान्य
विषयोवृत्तविशेषविषयश्चेति॥वृत्तसामान्यंतुशुक्लरुक्मपक्षभेदाद्ववतिष्ठते॥तत्रशु
क्लपक्षमीपरागाद्यावसुरंध्योरितियुग्मशास्त्राद्यद्यप्येतच्छास्त्रं पक्षद्वयसाधारणमि
तिचतुर्थप्रस्तावे॥प्रतिष्ठापितं॥तथापिशस्त्रांतरबलात्पक्षेपर्यवस्यति॥तथाव
निगमे॥शुक्लपक्षेष्टमीचेवशुक्लपक्षेचतुर्दशी॥पूर्वविधानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुता
उपवासादिकार्येषुशेषधर्मःसनातनइति॥वृत्तवैवर्ते॥सप्तमीचाष्टमीयुक्तानसप्त
म्यायुताष्टमी॥सर्वेषुवृत्तकल्पेषुअष्टमीपरतःशुभेति॥पञ्चपु

॥शिव॥
॥८३॥

तुर्दशी॥एतापूपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतरेपारणंभवेदिति॥स्कंदषष्ठीलिंगपुराणोदशितो
प्रत्यक्षमपिपूर्व्यांवाचषष्ठ्यांकार्यगृहस्यनु॥शस्त्राग्निःसमुन्मुखीचस्यातस्मिन्नाणामिवत्स
रइति॥तथातत्रैवरविषष्टादर्शिता॥षष्ठ्यामुपोषाविधिबद्धसप्तम्याकर्ममर्चयेत्॥सद्व्य
तामरुकूचैवसंप्राप्तेतिस्मितंफलमितिफलषष्ठीमंदवाषष्ठीत्यादिवृत्तानिभविष्योत्तरे
प्रोक्तानि॥तत्ररव्यादिवृत्तेषुपरविधायग्राह्या॥तदुक्तंविष्णुधर्मे॥एकादश्याष्टमीषष्ठी
पौर्णमासीचतुर्दशी॥अमावास्योत्तरीयाचतुर्दश्याःपराध्वताइति॥यद्यत्रैव्य
त्रावृत्तविशेषो नोपातः॥तथापिस्कंदवृत्तस्यापूर्वविधायोपरिशेषादन्येषामुत्तरविधा
भवति॥तेषामप्यविरोधात्पूर्वविधास्त्वितिचेत्॥नप्रतिषेधात्॥तथाचनिगमः॥ना
गविधातुयदाषष्ठीरुद्विधोदवाकरः॥कामविधोभवेद्दिमुनग्राह्यास्तेनवासराइ
ति॥नागःपंचमीरुद्राषष्ठीदवाकरःसप्तमीकामत्रयोदशीविहमुद्दशरी॥शिवपुराणा
सौरपुराणयोःनागविधातुयाषष्ठीशिवविधातुसप्तमी॥दशमेकादशीविधानोपोषा
नुकथंभवा॥सप्तमीसंयुताकार्येषुषष्ठीधर्मार्थयित्केरिति॥वृत्तवैवर्तेपि॥नहिष

राणेपि॥ नाष्टमी सप्तमी युक्ता सप्तमी नाष्टमी युता॥ नवम्या सहकार्यस्या दष्टमी नात्र संश
य इति॥ स्कंदपुराणेपि॥ अष्टमी नवमी॥ अत्र मिश्राकर्तव्या भूतिमिच्छता॥ सप्तम्यां चाष्टमी
चैव न कर्तव्या शिखिधजेति॥ ताभ्येता निवृत्तवैवर्तोदिवचना नियमपि पक्षद्वयसाधा
रण्येन पूर्वविधानिषेधमुत्तरविधाविधिं कुर्वीत॥ तथाप्युदाहरतनिगमानुसारेण शुक्लप
क्षविषयतया योजनीयानितथा शुक्लपक्षाभिप्रायेणैव पूर्वविद्वां प्रतिषेधति ता वा
लिः॥ नागविधानुयायिणी भानुविधो महेश्वरः॥ चतुर्दशीकामविधातिस्त्रस्तामलिनाः स्म
ता इति॥ स्कंदपुराणेपि॥ नागविधानुयायिणी सप्तम्या तु तथाष्टमी॥ भूतविध्याप्यमावा
स्या नयाद्या मुनिपुंगवैरिति॥ तथा शुक्लपक्षमेवाभिप्रेत्योत्तरविधाविधीयते॥ विष्णुधर्मो
त्तरे॥ एकादश्यष्टमीषष्ठाद्वितीया च चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परावि
ता इति॥ शंकरगीतायां तु साक्षात् शुक्लपक्षे पराविहिता॥ एकादश्यष्टमीषष्ठा शुक्ल
पक्षे चतुर्दशी॥ पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ता इति॥ ब्रह्मपक्षे पूर्वविधा
विधिरुत्तरविधानिषेधनिगमपठ्यते॥ कृष्णपक्षेष्टमी यत्र कस्मपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्व

माध०

॥८४॥

विधानुक्तं व्यापारविधानकस्य विदुः उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातन इति ॥ नारदीये पि
कृष्णायमी तथा रंभा तृतीया वटपैतकी ॥ बृहत्पातथा बृंह नृ कर्तव्या समुखीति धि शिति
ये यम षम्याः शुक्लपक्ष व्यवस्था सा म्येन वृत्तविषया वृत्तविशेषस्य कस्याप्यनुपादाना
त वृत्ता निचोदा क्रियते ॥ वामनपुराणे ॥ नभो मासे कृष्णायमी का ५ हा षमी वृत्तं पठं
ति ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ कृष्णपक्षे संतानायमी वृत्तं एतदुभयं यथोक्तं रात्या पूर्वविधा समुष्टे
यं ॥ देवीपुराणे ॥ आवणे मासि कृष्णायमी देवी वृत्तं ॥ गारुडपुराणे शुक्लायमी न्यसिंह वृ
त्तं ॥ ये तद्वयं मुत्तरविधायामनुष्ठेयं ॥ एवमन्या न्यप्युदाहरणीयानि ॥ वृत्तविशेषविषयश्च
षमी निर्णयो द्विविधः ॥ तत्र वृत्तविशेषमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तः एकः नक्षत्रादियोगं वृत्त
विशेषोपजीव्य प्रवृत्तोपरः ॥ तत्र दूर्वायमी संलोकः कश्चिद्वृत्तविशेषो भविष्यपुराणे
पठ्यते ॥ बृहत्सामादपदे मासि शुक्लायमी मुपोषितः ॥ महेशोपज्ञयेद्यस्तु दूर्वाया सहि
तं मुने इति ॥ अस्मिन् वृत्तविशेषे शुक्लपक्षविषयत्वेनोत्तरविधायामप्राप्तायामपवाद
माहनारदः ॥ धान्या कृष्णायमी दूर्वा सा वित्री वटपैतकी ॥ कामत्रयोदशी रंभा कर्त

॥ शिवा ॥

॥ ८४ ॥

र्थः॥अष्टम्या नक्षत्रयोगाभावेऽनुकूपक्षवर्तिवापदेवाष्टमाग्राह्या॥यदातु पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्र
योगोऽस्ति तदा पूर्वविधाग्राह्या॥सो यं शुक्रपक्षप्रयुक्तस्य सोमान्यरात्रस्य नक्षत्रप्रयुक्ते
न विशेषरात्रेणापवादइति यो यं पूर्वदिनरात्रौ नक्षत्रयोगः सोऽपि कश्चिदुदाहृत्यते॥तथा
थाचस्कंदपुराणे॥यस्मिन्दिने भवेज्येष्ठामध्याह्नादूर्ध्वमप्यणु॥तस्मिन्ही विष्यं पूजां च
अन्यनाचे पूर्ववास इति॥अत्र केवलतिथितो नक्षत्रयोगस्य प्रशस्तत्वात् केवलतिथि
कृतं निर्णयमपो ह्यनक्षत्रप्रयुक्तो निर्णयः॥आकृतः॥तथानक्षत्रप्रयुक्तविधौ वा रविशेष
स्य ततोऽपि प्रशस्तत्वात् तेनैव योगेन निर्णयः कर्तव्यः॥एतदेवाभिप्रेत्य स्कंदपुराणे पदा
ते॥तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोऽप्येज्येष्ठक्षं विवच॥नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्दुर्लभा ब
हुकालिकीति॥तदेवं त्रिधा निर्णयः संपन्नः॥न सीह वृत्तसंतानाष्टमीवृत्ता दोऽनुकूपस्य
भेदेन निर्णयः॥दूर्वाष्टम्यां वृत्तविशेषे निर्णयः॥नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्दुर्लभा ब
हुनिर्णयः इति॥तदेतन्निर्णयत्रयं दृष्ट्वा नीलकृत्यजन्माष्टमी विचार्यते॥सा किं किं प
क्षभेदेन निर्णयितव्या उत वृत्तविशेषण॥आहोस्वि योगविशेषेणेति तत्रैवेदमपरं
वित्यते॥किं जन्माष्टमी वृत्तमेव ज्ञयंती

॥शिव॥

॥८५॥

वृत्तं उत तयोर्भेदइति॥तथान्यदपि चिंतनार्थं॥तिथ्यंतरवदहर्वेधः॥उत मध्यरात्रवेधः
तिप्रथमं वृत्तस्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् वृत्ते॥कादृशीतिथिरित्याकांक्षोदेति तिथौ च पूर्ववि
धात्वेन परविधात्वेन वा निश्चितायां पश्चात्कादृशो वेधइत्याकांक्षा तस्मादादौ वृत्तं निश्चीयते॥
जन्माष्टमी जयंती राक्षसाभ्यां वृत्तमेकमेति तावत्प्राप्तं कुतः स्वरूपभेदाभावात्॥यथा यागस्य
द्वयदेवते स्वरूपं यथा चोपासनस्य गुणविशेषैर्भुक्ता ई देवता स्वरूपं यथा वा तत्त्वविद्यायां
विद्यंतं त्वं स्वरूपं तथा वृत्तस्य नियमविशेषः स्वरूपं नियमाश्चात्रोपवासजागरण॥कृष्ण
दिपूजा॥चंद्रार्घ्यमित्येवमादिलक्षणं सर्वमुभयत्र विद्यते॥अथोच्यते॥रूपभेदेऽपि
वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत इति नित्यज्योतिषो मे न स्वर्गकामो यजेतेति काम्यः॥नित्यका
म्यो ज्योतिषो मयो रिव भेदो भविष्यति॥नित्या जन्माष्टमी अकरणो प्रत्यवायस्मरण
णात्॥तथा च स्मर्यते॥गृध्रमांसं रथे न खड्गं च मुनि सत्तमः॥मांसं वादिपदं भुंक्ते
कृष्णजन्माष्टमी दिने॥कृष्णजन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन भुंक्ते द्विजोत्तमः॥वैरो ग्यसं भवते
न भुंक्ते पापी द्विजोत्तमेति भविष्योत्तरोऽवर्णो मासि बहुलं कृष्णजन्माष्टमी वृत्तं॥

माध०
॥८६॥

न करोति नरोयस्तु भवति कुरराक्षसः ॥ कस्मिन् जन्मावमीत्यक्ता यो न्यत्र वनमुपाश्रयेत् ॥
नाप्रोति सफलं किंचिदिच्छापूर्तमथापि वा ॥ वर्षे वर्षे तु या नारी कस्मिन् जन्मावमीव्रते ॥ न क
रोति महाप्राज्ञा बाली भवति कानने ॥ स्कंदपुराणे पि ॥ येन कुर्वति जातं तः कस्मिन् जन्मा
वमीव्रते ॥ ते भवन्ति नराः प्राज्ञा बाला व्याघ्रा ह कानने ॥ रंती हपुराणानि भूयो भूयो
वरानने ॥ न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं कस्मिन् जन्मावमीदिने ॥ अतीतानागतं तेन कुलमेको
त्तरं रात ॥ पति तं नरके घोरे भुंजता कस्मिन् वासर इति ॥ जयंती च काम्या फलविशेष
स्मरणेन विष्णु ५ ५ धर्मोत्तरे जयंती मधिकृत्य पठ्यते ॥ यद्वा लये यच्च कोमारे यौ
वने वा धके तथा ॥ बहु जन्म कृतं पापं हंति सो पौषिता तिथिरिति ॥ अग्निपुराणे पि ॥
सप्त जन्म कृतं पापं राजन्यत्रिविधं नराणां ॥ तद्वा वयति गोविंदः तिथौ तस्यी सुभावि
तः ॥ उपवासश्च संप्रोक्तो महापातकनाशनः ॥ जयत्यंजगती पालविधिना नाना
संशय इति ॥ पद्मपुराणे पि ॥ प्रेतयोनिं गतानां तु प्रेतत्वं नाशित नरेः ॥ येः कृतश्राव
णो मासि अष्टमारे हिणीयुता ॥ किंपुनर्बुधवारं एतस्मै नापि सुमन्विता इति ॥ स्कं
दपुराणे ॥ ममाक्षयं कुरुष्व ॥ जयंती मुक्तये नमः ॥ धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च

॥ शिवा ॥
॥ ८६ ॥

व्योसंमुखीति धिरिति ॥ पद्मपुराणे पि ॥ आवणी दुर्गत नवमी तथा द्वाष्टमी तुया ॥ पू
र्वविधैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनमिति ॥ तथा शिवशक्तिमहोत्सवो नाम कश्चिद्भूतविशे
षतस्य पूर्व्या येन शुक्रकस्मसे देन्यवस्थायां प्राप्तायां तदपवादः ॥ पद्मपुराणे पठ्यते ॥
अष्टमी नवमी विधानं नवमी चाष्टमी युता ॥ अर्धनारायणप्राया उमा महेश्वरीतिथिः ॥
अष्टमी नवमी योगे महोत्सवो महोत्सवः ॥ शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयो रुभयो रपि ॥ म
हानुत्सवो यस्मिन् नित बहु ब्राह्मिः तत्तदं युग्मस्य क्षेत्रस्य वा विशेषणं यदा युग्मविशेष
णं तदा कारी श्रीगिर्यादौ यस्मिन् क्षेत्रे नमस्तस्य होजायते तत्रोत्सवः कर्त्तव्य इत्युक्तं भव
ति ॥ नक्षत्रयोगवृत्तविशेषाप, जीर्वा नियुदाह्रियंते ॥ स्कंदपुराणे ॥ वृत्तविशेषः पठ्य
ते ॥ मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे जेष्ठक्षेत्रे संयुते ॥ यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात्तु ज्येष्ठायाः परिपू
जनमिति ॥ तस्य ज्येष्ठा वृत्तस्य नक्षत्रयोगवृत्तनाष्टमी गृहीतव्या ॥ नाष्टमी सप्तमी
युक्ता सप्तमी नाष्टमी युता ॥ नवम्या सहकार्यस्या द्वाष्टमी नात्र संशयः ॥ मासि भाद्रप
दे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठक्षेत्रे संयुते ॥ रात्रिपरिमिते कुर्यात्तु ज्येष्ठायाः परिपूजनं ॥ अयम

मुनिपुंगवा ॥ ददाति वाञ्छितानाथानोनाप्य नापि दुर्लभमिति ॥ भविष्योत्तरे जयंती क
ल्पे ॥ प्रतिवर्षं विधानेन मद्रुक्तो धर्ममनंदना ॥ नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुया
त् ॥ पुत्रसेतानमसौ ग्यं सौ भाग्यामतुलं भवेत् ॥ इह धर्मरति भूत्वा मतो वै कुंठमाप्नुया
त् ॥ तत्र दिव्येन मानेन वर्षलक्षं युधिष्ठिर ॥ भोगान्नानाविधाभुक्ता पुंपुंल्लेखो वा दि
हागतः ॥ सर्वकामसमधेतु सर्वदुखविवर्जिते ॥ कुलेन्यवरिष्ठानां जायते हृदयगम
इति ॥ तदेवं जन्माष्टम्या अकरणे प्रत्यवा जयंत्याः फलविशेषाश्चोभयोः क्रमेण नित्य
कामत्वं वा भूपेतव्यमिति मैव ॥ गुणफलाधिकारत्वाभ्युपगमे पि जयंत्याः फलविशे
षोपपत्तेः गोदोहनदद्यादितत्र ८ दृष्टं तः च मसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य
तिनित्ययोद्देशी पूर्तिमासपोरपी प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलं गोदोहनपा
त्रं विहितं ॥ इह धौद्रियकामस्येत्यत्र पूर्वकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय दधिविधीयते ॥
एवं जन्माष्टमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयंतीनामकारोहिणीयोगो विधीयते ॥
नचरोहिणीलक्षणास्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादधियेत्वं शकनीयं ॥ कालविशे

माध०

॥८७॥

सस्यस्वरूपेणापुरुषैर्षे रनुपादेयत्वेपि ॥ अनुष्ठानी गत्वं रास्त्रेणा वगत्या नृषाना यतः प्रतिष्ठा
याः कर्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्यथा च सर्वे ते लोतिषा यजेतेत्यादिकः ॥ सर्वेपि कालविधिर्लुप्ये
त ॥ रोहिणी योगस्य जयंती नाम कर्तव्यं जयेतिलक्षणा प्रतिप्रापादकैः स्मृतिवाक्यै रध्यव
सेयं ता निचवा क्स्या न्युदाहरामः विष्णुधर्मे रोहिणी च यदा कृष्णपक्षे षम्यां द्विजोत्तम ॥ जं
यंती नाम सा प्रेक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति ॥ सनकुमारसंहितायां ॥ श्रुणुष्व बहोरात्रं
नूकथ्यमानं मया नघ ॥ श्रावणस्य च मासस्य कृष्ण षम्या न राधिय ॥ रोहिणी यदि लभ्येत तयंती
नामसा तिथिरिति ॥ स्कंदे ॥ प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमा तु यदा भवेत् ॥ श्रावणे बहुले सा तु
सर्वपापप्रणाशिनी ॥ जयं पूरणं च कुरुते ॥ जयंती ति च तां विदुरिति ॥ विष्णुरहस्ये ॥ अष्टमी कृ
ष्णपक्षस्य रोहिणी रक्ष संयुता ॥ भवेत्प्रोष्ठापदे मासि जयंती रामसा स्मृतेति ॥ पौर्णमास्यं
तृप्तमासेषु स्वीकृतेषु श्रावणं पौर्णिमास्यं ॥ श्रावणमासस्य समाप्त्या दुपरितनी प्रतिपद
मा रभ्य भाद्रपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्तं ॥ विष्णुधर्मेतिरे ॥ प्राजापत्येनै रक्ष संयु
क्ता कृष्णानभसि वाष्टमी ॥ सोपवासो हरेः पूजा तत्र कृत्वा नैसीदतीति ॥ वसिष्ठसंहितायां श्रा

॥ शिव ॥

॥ ८७ ॥

देशभेदश्च तथा हि ॥ पूर्वोदाहृतं कृष्णप्रसवाय प्रतिपादकं स्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमीत्येवं नामक्य
 वदन्तं तथा पूर्वोदाहृतं फलवाक्येषु जयंती वृत्तमिति नामक्य वदन्तं नाम भेदाच्च कर्मभेदो ज्यो
 तिरधिकरणो व्यवस्थितः तस्य चाधिकरणस्य संग्राहको बतौ श्लोको भवतः ॥ अथैष ज्योति
 रित्यत्र गुणो वा कर्म वा प्रथमगुणः साहस्यं दानात्मा ज्योतिषे मे विधीयते तथेति प्रकृते
 धिन्न एतद्वदो ग्रवं वदेत् ॥ संख्येयैवान्य कर्मबुधसन्निगतं संस्तयेति ॥ अथ मर्थः ॥ एष ज्यो
 तिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते ॥ तत्र संशयः किं प्रकृत एव ज्योतिषे मे सहस्र
 दक्षिणे गुणविधिः उत्तयांगांतरविधिरिति ॥ एष ज्योतिरेतेनेत्याभ्यामेतद्वदाभ्यां प्रक
 तज्योतिषो मम नूदात्र गुणविधिरिति पूर्वोपक्षः ॥ अर्थोतरकेनाथरादेन प्रकृतस्य ज्यो
 तिषो मस्य विष्टेदः क्रियते येतद्वद्वस्तुप्रत्यासन्नं ब्रूते ॥ प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा ॥ अतीता
 आगामिनी च तत्रातितायाः प्रत्यासत्तेर्विष्टेदे सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनेतस्य
 दोष उपपन्नौ तथाप्येककर्मत्वमाभूत् ॥ कर्मभेदे किं प्रमाणमिति चेत् ॥ अपूर्वसत्तेति व
 दामः ॥ एष ज्योतिरित्येतस्मिन्नुपसर्गवाक्ये पूर्वप्रकृतिकर्मविशेषवाच्यायाः ज्योतिषे

॥ शिवा ॥

॥ ८८ ॥

मसंज्ञाया अन्यज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते ॥ तत्र यथा पूर्वोधिकरणो सप्तदशप्राजापत्या
 नृपशुनालभद्र्यचोपसृतिगतायाः संख्यायाः कर्मभेदो निरूपितः ॥ तथात्राप्युपसृतिगता
 यानूतनसंज्ञाया कर्मभेदो भूपर्गतव्यति ॥ एवं च सति प्रकृत्यनेन न्यायेनोपसृतिगता
 भ्यां जन्माष्टमी जयंती वृत्तसंज्ञाभ्यां वृत्तभेदो भूपर्गतव्यति ॥ तथा निमित्तभेदादपि वृत्तभे
 दः ॥ जन्माष्टमी वृत्तेति धिरेव निमित्तैजयंती वृत्तेनुरोहिणीयोगः ॥ ननु जन्माष्टमीत्यस्मि
 न्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः ॥ नक्षत्रयुक्तायामेव वतिथौ देवकी नन्दनस्यो सत्ते
 मेवं ॥ तज्जन्माष्टम्यामेव प्रधानप्रयोगो ज्ञकत्वात् ॥ रोहिणी तद्योगो विद्यमान योरपि बुधवा
 रादिबुधपलक्षणत्वात् ॥ अतएव रास्त्रेषु सर्वात्र जन्माष्टमीत्येवं समारम्भायते ॥ अन्यथा जन्मा
 रोहिणीति वा जन्मयोग इति वा समारम्भायेत ॥ सदावमात्रेण प्रयोगो ज्ञकत्वे बुधवारोपि प्रयोगो
 कस्यात् ॥ अस्ति न चैतन्नातिप्रसंगात् ॥ जन्मकाले दापरावसानस्य सर्वसर्वविशेषस्य च
 सदावेन तयोरोपि प्रयोगो ज्ञकत्वे केन वायेति ॥ तस्माज्जन्माष्टम्या एव प्राधान्यं तत्राधान्ये
 न श्रुतिर्लिङ्गादिषु प्रमाणेषु समारम्भारूपप्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यं ॥ तथा प्रत्यक्षा

नुमानादिषु संभवेति ह्यं तेष्ट्वसुप्रमाणेष्ट्वस्वरूपमागमरूपमागमं वा प्रमाणमुक्तं भव
 ति॥ ननु निरर्थकोयं वाग्वादलक्षणः कोऽहलः यद्येकं वृत्तं यदि वा वृत्तद्वयं॥ उभयथाप्यनु
 ष्ठाने को नामातिशयः स्यादुच्यते॥ अस्त्येव महा नतिशयः पयस्मिन्सर्वत्सरे आवण बहुल
 ष्मं पारित्यज्ज्वा न्यस्मिन् नवम्पादो रोहिणी भवति तस्मिन्सर्वत्सरे ज्यजयतीत्यस्य रूपेण
 वनास्ति॥ अतो जयंती वृत्तस्य तत्रा प्राप्तत्वात् तस्यैव जन्मा ष्मी वृत्तत्वे तदपि न प्राप्नुयात्॥ भे
 दपक्षेत्वसत्यामपि तयं त्यां जन्मा ष्मी वृत्तं तत्र प्रवर्तत इत्ययमनुष्ठानेति शयः॥ भवत्वेवं
 तथापि नोपन्यस्तो निमित्त भेदो वृत्तभेदमावहति॥ कर्म भेदहेतुषु शब्दांतराभ्याससंख्या
 गुणादियानामधेयेषु षड्प्रमाणेषु निमित्तस्यानंतर्भावादि चेत्॥ वादमेव॥ तथा पूर्वोक्त
 संज्ञाभेदसंपादितं वृत्तभेदं निमित्तभेदोपो हल्यति॥ तस्मादत्र निमित्तभेदादुत्तमभेदः तथा
 रूपभेदादपि वृत्तभेदो वगंतव्यः॥ रूपभेदस्य कर्मभेदे हेतुत्वमा मिक्षाधिकरणे निगूतं॥ त
 स्मवाधिकरणस्य संग्राहकावेतोऽहो को भवतः॥ गुणकर्मो तरे वा स्याद्विजिभ्यो वा जिनीति
 गुणो देवाननुद्योक्तं स मुच्यते विकल्पतः॥ आ मिक्षोऽसि ति शिष्यत्वात् प्रबला नत्र वा जिनी
 गुणो प्रविश्य कर्मैव न्यक्तं लक्ष्ययेद्विजिदेव कर्मिति॥ तत्ते ययसि दध्मानयति॥ सा वै श्वदे

॥ शिवा॥

॥ ८९॥

वणो वानभस्ये वा रोहिणी स हिताष्टमा॥ यदा कस्मिन् नरे लब्धा सा जयंती प्रकीर्तिता॥ आवणे न
 भवेद्योगे न भस्येतु भवेद्वं॥ तयो रभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न संपदइति॥ अत्र आवणा
 इति मुख्यः कल्पः न भस्य इत्यनुकल्पः यदि आवणः यदि वा न भस्यः सर्वथापि रोहिणी कस्मा
 ष्मी योगे जयंतीत्येतदविवादं॥ पुराणोतरे॥ रोहिण्या सा यदा कस्म पक्षेष्टम्पाद्विजेत
 म॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिरिति तदेभिरेतैः स्मृति वाक्यैर्जयंत्याः कस्मा
 ष्मी रोहिणी योगस्वरूपे सति पूर्वोदाहृत फलका भिनस्तादृशे गो दोहनदध्यादिवत् गुणत्वे
 न विधीयते काम्ये तु ज्योतिषो मूयि गुण विशेषेण न कोपि फलविशेषो विहितः॥ अतः क
 म्यज्योतिषो मवेषम्पादो दोहनदध्यादिसामाख्य पूर्वोदाहृत फलवाक्यानि प्रकृते नित्ये
 जन्मा ष्मी वृत्ते गुणफलप्रतिपादकत्वेनोपपद्यंते॥ ततथा सति यो दर्शपूर्णिमा साभ्यमन्य
 पि कश्चि सशु फलको गो दोहनसंज्ञको यागो नास्ति किंतु गुण एव केवल गो दोहनं तथा न जन्मा
 ष्मी वृत्तादन्यज्जयंती वृत्तं किंतु प्रकृत एव वृत्ते फलो यगुणा विधिरित्येवं संप्राप्ते वृमः॥ व
 तद्वदयमिदं भवितुमर्हति॥ कुतः नाम भेदान्निमित्तभेदरूपभेदाद्युधमिश्रत्वभेदान्नि

व्यामिक्षावातिभ्योवाजिनः इति । आसुरदधिसंबंधात्क्षारनीरयोर्विभेदे सति यो घनीभूतः क्षी
रांशः सामिक्षातस्याश्विदेवेदेवादेवता ॥ तत्र यस्मिन् कृतं तद्वाजिनंतस्य च वाजिनो देवता तत्रो मिक्षा
द्रव्यकं विदेवेदेवता कर्म कर्म तथा सति किमुपरितनै न वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन वाक्येन पू
र्वस्मिन्ने कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मतिर्यगिधिरिति संशयः ॥ तत्र वाजिनं
मामिक्षासायेषां विदेवेषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवान् नूय वाजिनगुणो
विधीयते अस्मिन्नामिक्षाया सह समुच्चयते विकल्पते चेति पूर्वः पक्षः उक्ततिरिष्टामिक्षागु
णवरुधस्य कर्मणो गुणकाक्षाभावाद्वाजिनस्य प्रैत्र तत्र प्रवेशा संभवे सति अन्यथानु
पपद्यमानो वाजिनगुणो वाजिनश्चार्थस्य प्रकृतदेवता व्यतिरिक्तदेवतात्वं कल्पयित्वा क
र्मभेदे पर्यवस्यतीति राधीतः अत्र यथा द्रव्यदेवताविलक्षणास्य यागरूपस्य भिन्नकर्म
भेदः ॥ तथा प्रकृते पिरूपभेदाद्भुतभेदो भ्युपगतव्यः ॥ उपवासमात्रं जन्माष्टमीव्रतस्य स्वस्
पं ॥ तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ननु जयंतीव्रत एवोपवासं कुर्यादित्युक्त
तिमात्रं वाक्यं स्मर्यते ॥ ननु जन्माष्टमीव्रते ॥ बाढो तथाप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः ॥ ३ अन्यथा

साध०

॥९०॥

था भोजने प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः ॥ सञ्चोत्रायमानो विधिरूपवासमात्रं विधत्ते ॥ ननु म
उपनिर्मणजागरणप्रतिमादानादिकं विधुन्नयनहेतुप्रकरणप्रत्यवायवाक्येषु भोज
नमात्रनिषेधस्मरणत्वात् ॥ न हितत्र निद्रायां दानाभावे च प्रत्यवायस्मर्यते ॥ अत उपवास
मात्रं तस्य स्वरूपं ननु दानादिकं ॥ अत एवाकरणे प्रत्यवायमभिधाय वाक्यशेषे जयंति
प्रत्यक्तदानादिरां काव्या वृत्तये केवलराद्य उपवासविशेषणत्वेन पठ्यते ॥ केवलं नोपवासे
न तस्मिन् जन्मदिने मम ॥ सप्तजन्मकृता सा पाप्मन्यते नात्र संशय इति ॥ तस्माज्जन्म
पुम्पा एव तस्योपवासमात्रं स्वरूपं ॥ यदि शिष्टा तत्रापि जागरणदानादिकमनुतिष्ठति
अनुतिष्ठतु नाम अविरुध्यैः ॥ पुण्यविशेषे ब्रूतस्योपोद्वलनसंभावात् ॥ शास्त्रेण तु प्रापि
त उपवासमात्रं जयंती तस्य तु दानादिसहित उपवासः स्वरूपं ॥ तद्विधायकशास्त्रेषु तथाभि
धानात् ॥ तथा च पुराणे ॥ तुष्टमर्घ्यं देवकीसूत्रेण जयंती संभवव्रतं ॥ कर्त्तव्यं विज्ञानमानेन भ
क्त्या भक्तजने रपीति ॥ भविष्योत्तरेपि ॥ मां सिंहाद्रूपदेष्टव्यां निरीधे कृष्णपक्षके ॥ त
त्रां के वृषराशिस्थे चक्षुरो हिणिसंज्ञके ॥ योगेस्मिन् वसुदेवाहि देवकी मामजीजनत् ॥

॥ शिवा ॥

॥ ९० ॥

माध०

॥९१॥

नरकं यावदिंद्राश्चतुर्दशेति ॥ १॥ स्कंदपुराणे पि ॥ मुद्रा ने ननु यथा परं बहस्तस्य भोजने ॥ त
सापलभते मर्त्यो जयंती भोजने कते ॥ ब्रह्म ह्ये ध्रुव सुपै रा पश्चगे वधस्त्री वधोपिवा ॥ नलो
कायदुरादृष्टं जयंती विमुखस्य च ॥ क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परा न्नं भुंजते पिवा ॥ न कृत
ह्ये प्रस्यलो को स्ति जयंती विमुखस्य च ॥ न करोति यदा विष्णो जयंती संभवे व्रत ॥ यमस्य
भवशमापन्नः सह ते नरकवर्ध ॥ जयंती वासरे प्राप्ते करोत्युदरपोषणं ॥ सपीड्यते तिमा
त्रं नु यमदूतेः कलेवरं ॥ यो भुंजतीति विधु मूढा ह्ये सा जयंती वासरे न पेति ॥ तेरे ते रकुरणा
प्रत्यवायवाक्यैः पूर्वोक्तिफल वाक्यैश्च नित्यकाम्यं जयंती व्रतं ॥ ननु जन्माष्टमी व्रते पिफ
लं समर्थते ॥ सप्तजन्म कृता सा पाप्मन्यते नात्र संशय इति ॥ अतस्तदपि नित्यकाम्यमिति
चेत् ॥ मैव ॥ उपात्तदुरितक्षयमात्रेण काम्यत्वे संध्यावदनादेरपि काम्यत्वप्रसंगात् ॥ अ
तः सत्यपि पापक्षये फलं तदा स्मरणात् ॥ न केवलं नित्यत्वं जन्माष्टमी व्रतस्य युक्तं ॥ अतः ॥ ॥ शिवा ॥
केवलमिच्छत्वभेदाद् दूतयोर्भेदः ॥ तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो दृश्यः ॥ निर्देशभेद
श्च भगुवाक्ये दृश्यते ॥ जन्माष्टमी जयंती वाशिवरात्रिस्तथैकवा ॥ पूर्वविधौ वक्तव्या ॥ ॥ ९१ ॥

तिथिभांते वपारणमिति ॥ यत्र जन्माष्टमी रोहिणीति पाठस्तत्रापि रोहिणीराश्वेन ननु
क्रांतिविधिर्वक्षिता ॥ ननु केवलं रोहिणीतस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोक्तिरवाक्ययोः जन्मा
ष्टमीशिवरात्रयोस्ति धित्वात् यद्येकमेवं व्रतं स्यात् निर्देशभेदो नोपपद्येत ॥ ननु व्रतभे
देय्यस्ति दोषः यदा दिनद्वयेष्टमी वर्तते ॥ रोहिणी नूत्तरदिन एव तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवा
सः परेद्युर्जयंत्युपवास इति ॥ नैरंतयेणोपवासद्वयं प्रसज्येत प्रसज्यतां नाम प्रमाणत्वादिति
चेत् ॥ नपरदिने भोजनोपवास उक्षणा विरुद्धधर्मप्रसवाद् दुपवासस्यो गं पारणमिति वक्ष्य
ते ॥ तथा सति जन्माष्टम्युपवासो गस्य पारणस्य जयंत्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सो
यमेको दोषः ॥ व्यतिरेकानुपलभ्यश्चायमपरो दोषः तथा हि ॥ यथा जयंती व्यतिरिक्ता जन्माष्ट
मी कु कु विदुस्त्वे लभ्यते तथा जन्माष्टमी व्यतिरिक्ता जयंती कु विदुस्त्वे लभ्यते च न त्वेव
मुपलभ्यते ॥ अतो व्रतभेदपक्षोऽपि दुष्ट एव ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्पारणोपवासानां काय
उक्षणे दोषो स्ति आद्या णो दकपारणादिना पारणे संपादितेऽपि उपवासभंगाभावात् ॥ अ
न्यथा हादशी पारणात्रयो दश्युपवासयोः क्वचित्सां कयं केन वा र्येते न चाप्युपवासनैरंतये
रोहिणी योगसंभवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्तव्यत्वात् ॥ सर्वत्र तिथिष्वलभ्ययोगस्य

माध०

॥२२॥

केवलतिथिरुक्तत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात् । अतएवयतिरेकानुपलंभोप्यल
काराय । नतुदोषाय । जन्माष्टम्यारोहिणि निरपेक्षत्वेन यतिरेके उपलभ्यतां नाम जयत्या
स्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपिसापेक्षत्वेन कथं वयतिरेकं कावकाशः ॥ त
स्मात्तद्वृत्तद्वयपक्षे दोषो न कोप्यस्ति । किंच यदोरोहिणीयोगे स्तितदा जन्माष्टमी जयत्या
त्योः सहप्रयोगस्यावश्यं भावित्वेन जयंती वृत्तवत् जन्माष्टमी वृत्तं ॥ अंतर्भवति ॥ तस्मा
दपि नोपवासद्वयप्रसंगः ॥ तदेवं वृत्तभेदे दोषभावासाधकानां च नामभेदादीनां पंचाना
हेतूनां सद्भावात् वृत्तभेद एवावश्यमभ्युपेतव्यः ॥ वृत्तैक्यमस्तु यथोक्तं यत्पुन
संधानभावाद्दृष्टमुपवाससा ६६ इत्याह केषूँके यिदुदेति ॥ सादृश्यं च गुणविकृति
त्वादाश्रयाश्रयीभावाच्च संभाव्यते ॥ तथा दर्शयागस्य पिंगुणविकृतिः साकंप्रस्था
प्यनामको यागस्तत्र दर्शयागे यावन्तो गात्रिविषयाः प्रयोगास्ते सर्वे पिसाकंप्रस्थाप
ये विधीते भेदस्तु स्वल्प एव भवति । दर्शयागे सान्नाय्यहविषदधिपयसोपथगवदानं
साकंप्रस्थायी ये तु सदैव अवदानं प्रस्थापयन्त एव ता भेदेन गुणविकृतिर्विधीयते ॥
तथा निषेधस्य गुणविकृतिरुक्त्याः अग्निषोमेद्वादत्रास्तोत्राणि उक्थे कदाद

॥ शिवा ॥

॥ २२ ॥

तस्मान्नो पूजयेत्तत्र रुचिः सम्यगुपोषितः ॥ ब्राह्मणान्नभोजयते इत्याद ६६ इत्याह तस्या च दक्षि
णा ॥ हिरेण्यमेदिनी गावो वासांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टं तं प्रेषात्तत्र कस्मो मे प्रायता
मिति ॥ भविष्यद्विष्णुधर्मयोः ॥ जयंत्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ॥ सर्वे कार्ये महा
भक्त्या पूजनीयश्च केन वदति ॥ वदति पुराणे पि ॥ कस्माष्टम्या भवेद्यत्र न क्वावेरोहिणी यदि
जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्यासा प्रयत्नत इति स्मृत्यं तरेपि प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताश्रावणास्या
सिताष्टमी ॥ वर्षे वर्षे तु कर्तव्यानुष्ठयार्थं कृपाणि न इति ॥ नारदी संहितायां ॥ जयंती प्रकृत्य
स्मर्यते ॥ उपोष्य जन्म शिद्धानि कुर्यात् ॥ जन्तागर्यां ततः ॥ अधरात्रयुताष्टम्यामश्वमेधप्र
लंभवेदिति ॥ एवमेतेषु विधिवाक्येषु दानादियुक्त एवोपवासो जयंती वृत्तरूपत्वेन प्रत
यते ॥ अतोरूपभेदाद्दुतभेदः शुद्धमिश्रत्वभेदादपि वृत्तभेदोद्वेगः ॥ अकरणे प्रत्यवाय
स्मरणान्ननु धृतिर्यजन्माष्टमी वृत्तं ॥ करणे फलविशेषस्मरणान्नकरणे प्रत्यवायस्मर
णान्ननित्यत्वेन काम्यत्वेन वमिश्ररूपं जयंती वृत्तं ॥ तत्र फलवाक्यानि पूर्वपक्ष एव प्रसं
गादुदाहृतानि अकरणे प्रत्यवायश्च जयंती प्रकृत्य कस्मिंश्चि पुराणे स्मर्यते ॥ अकुर्वन्त्याति

राभ्यो धिका नित्राणि स्तोत्राणि ततो गुणा धि क्यत्तु गुणा वि कृतिर्न एवैत्रा पितृमा ष्म
मुपवासो नुष्ठेयः जयंत्यां तु दानादि रधिके गुणः अतः सा गुणा विकृतिः ॥ आश्रयाश्रयी भावश्च ज्यो
तिष्ठो मे मे तदंगाव वलोपका सने च दृष्टः ॥ तत्र ज्योतिष्ठो म आश्रयः ॥ तस्यो गान्यु क्थो द्वी धानि ॥
तत्रो क्थं नाम बह्वा ध्या धिना होत्रा रास्यमानं अज्यम कर्त्तव्यं लाय निष्ठे व लया दिना म कं रास्यं ॥
तत्रो क्थ माश्रित्य बह्व ब्राह्मणे प निषद्युपासना निविहितानि तथा च श्रुतिः ॥ उक्थ मुक्थ
मिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवो क्थमियं मे व पृथिवीति अहमुक्थ मस्मीति विद्यादिति च ॥ उ
द्गीथो नाम साम वेदो दित उद्गात्रा योगे जीयमानः ॥ सामो भाग विशेषः ॥ तं चोद्गीथ माश्रित्य
छंदोग्योपनिषद्युपासना निविहितानि ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति ॥ एवं प्रकृतेपि
जन्माष्टमी वृते यो यश्चावणकुस्मा ष्मिता माश्रित्य रोहिणी योग निमित्तं दानादिकं जयं
ता ॥ वृते विधीयते ॥ अतो गुणा विकृति त्वेनाश्रयाश्रयिभावेन वासा दृश्य सद्भावस्थानयोः
सतो वृते क्यभ्रमो मंदबुधेर्जीयतां ॥ नाम प्रमाणान्या यदर्श भिस्तु सर्वथैव वृतभेदो गीकर्त्त
व्या इति सिद्धांतयदे तादृ वादवारत्रयं पूर्वमुपक्षिप्तं वृतभेदपि तिथि निर्णये वेधे च

माध०

॥९३॥

ति ॥ तत्र ब्रूत भेदो निर्णयितः ॥ ॥ अथ तिथि निर्णयः ॥ निर्णयश्च वेधाधीनः आतो वेधः पूर्वमभिधीयते ॥ तिथ्यन्तरं दृष्ट्वा एव प्रायेण कर्मकालत्वाद्दुदयास्तमयवेलयास्त्रिमुद्रते वेधः सामान्येन दर्शितः ॥ पंचम्यानुविरोधतः षण्मुद्रते वेधो दर्शितः ॥ जन्मावम्या जयंत्याश्च शत्रुप्रधानत्वाद्वा त्रिवेधो योगो वेधोऽत्र प्रशस्तः ॥ एतच्च जाबालि वृद्धगोतपाभ्यां दर्शितं ॥ अहस्तु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानयोर्दिवः ॥ नक्कादिब्रूतयोगेषु रात्रियोगो धिरीष्यत इति ॥ यद्यप्युपवासव्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तं तः समानं ॥ तथाप्यर्धरात्रस्य मुख्यकालत्वं वसिष्ठसंहितायां उक्तं ॥ अर्धरात्रौ रोहिणी युक्ता रात्र्यर्धे दृश्यते यदि ॥ मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातो हरिः स्वयमिति ॥ एवं च सत्यर्धरात्रस्य द्वाव एवात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विष्णुरहस्ये पठ्यते ॥ रोहिण्यामर्धरात्रे तु यदा कृष्णामृषमी भवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापी जन्म जमिति ॥ तस्मिन्नेर्धरात्रे किं यत्प्रमाणमपेक्षितमित्याकांक्षायामादित्यपुराणे दर्शितं ॥ अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कृत्यापियुता भवेत् ॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशि

॥ शिवः ॥

॥ ९३ ॥

माध०
॥ ९४ ॥

यंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनीति॥ कठया अतिशयैस्सूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वात् स एव यक्षा
तरमाह॥ अर्धरात्रादध्याध्यायैका र्धघटिका चिता॥ रोहिणी चाष्टमीयाद्या उपवासवृत्त
तादिष्टिति॥ एका चार्धघटिका च एका र्धघटिका ताभ्यां आनेता कलामपेक्षया र्धघटिका
स्फुलाता मप्योक्षपेघटिका स्फुलास्तत्रायमर्थः संयद्यते॥ पूर्वभागावसाने एका र्धघटिका
उत्तरभागादोवेकामितित्वात् तत्र निश्चिन्नादवाच्यमुद्धतं तावत्परिगणः सर्वे रपि सुत
क्षत्वा मुख्यः कल्पः तदसंभवे घटिका चेष्टितव्या तस्या अप्यसंभवे कलेति॥ तत्र मुख्य
पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे निशीथकक्षपक्षगत इत्युक्तं तच्च क्वचनं पूर्वमेव सां कल्पेनो
दादाहृतं॥ अत्र जयत्या च द्राघ्ये स्यावश्य कर्तव्यत्वात्॥ तस्य च चंद्रोदयकालीनत्वान्निश
शीथयोगप्ररास्तः॥ एतदवाभिप्रेत्य विष्णुधर्मोत्तरे मिहितं॥ अर्धरात्रे तु योगो यं नारा
पस्कदयेतथा॥ नियताम्भारुविस्नातः पूजोत्तरे ववर्तयेदिति॥ सोयमर्धरात्रयोगो
मुख्यः कल्पः यस्तु कल्पा होरात्रयोगः सोऽयं मुख्यः यश्च युदाकदाविदीष्योगः सोऽनुक
ल्पः सबवसिष्ठसंहितायां दर्शितः॥ अहोरात्रतयो योगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि॥ मु

॥ शिवा ॥

॥ ९४ ॥

हर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेतामुपोषयेदिति॥ पुराणोत्तरेपि॥ रोहिणी च यदा कक्षपक्षेष्ट
प्यां द्विजोत्तम॥ जयंती नामसाप्रोक्ता सर्वपापहरातिष्ठति॥ वासरेवा निशायां वाय
त्रस्वल्मा च रोहिणी॥ विशेषेण नभोमासे सेवोपोष्यामना विभिरिति॥ योयं जयंती धो
वृते योगनिर्णयः स एव जन्माष्टमीवृते द्रष्टव्यः॥ यस्मिन् वत्सरे योगो नास्ति तस्मिन् वत्सरे
जन्माष्टमीवृते मेकमेव वर्तते॥ तत्रापि नेतराष्टमीवृदिवत्तवेधः॥ किंतु रात्रिवेध एव॥ त
स्मिन्नेव पुराणोत्तरे॥ यदिवा वायदिवा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला॥ रोहिणी युक्ता रोहिणी
रहितस्त्वेति तत्र यारोहिणी रहिताष्टमी सापि द्विविधा॥ शुद्धा सप्तमी विद्या चेति॥ सूर्या
दयमारभ्योभ्या प्रवर्तमानाष्टमी शुद्धा॥ निशीथादवा कृत्वा सप्तम्या क्रियत्यपि युक्ता वि
धा शुद्धापि पुनर्निशीथव्याप्त्यापि भ्यां द्विविधा तत्र निशीथव्यापि नृमाष्टमीवृ
ते मुख्यो रव्या विशेषेण दुसंयुतामिति वचनात्॥ निशीथव्यापि रहितापिरात्रियु
क्तो प्रकुर्वतेति वचनेन गृहीतव्या भवति॥ अनुपूर्वद्वानिशीथादौ शुद्धमारभ्य पर
द्वानिशीथादवा कृत्वा समाप्यते॥ तस्या उभयत्र रात्रिर्सेवयित्वा तत्कुरोपवास इति चे
त्॥ परेद्युरिति ब्रूमः॥

माध०

॥२५॥

उभयत्र निशीथव्यासभावस्य रात्रिसंबन्धस्य चतुल्यत्वेऽपि परेद्युः ॥ प्रातः सर्वकल्याणकालमा
रभ्यप्रयत्नमानतया प्राशस्वदृष्टव्यं ॥ सप्तमीविधापित्रिविधा ॥ पूर्वद्युरेव निशीथव्यापि
नीपरेद्युरेव निशीथव्यापिनी उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीययोः पक्ष
यो निशीथव्यासे प्रयोजकत्वेन या निशीथव्यापिनी सा विरोधेणेदुसयुतामिति वचनेन ग
हीतव्या भवति ॥ या तु दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी तस्या उभयत्र रात्रियोगस्येदुयोग
स्य चतुल्यत्वादनेन वचनेन निरर्थक्यः संभवति ॥ नापि कल्पपक्षेष्मिन् चैव व्यादिभि रक्ष्मी
मात्रमुपपत्तौ व्यप्रवृत्तौ निरुक्त्यते तेषां महर्षेधविषयत्वात् ॥ अन्यथा वृत्तांतरेषु पिनि
शीथवेधः प्रसज्येत तस्मै स्मो न्यायः परिशिष्यते ॥ न्यायश्च परेद्युरपवा संप्रापयति ॥ स
कल्पकालमारभ्यतिथि व्याप्ति सद्भावात् न ब्रह्मा कल्याणिध्यायिवचनेन पूर्वद्युरेव स
कल्पकाले तिथिरस्ति इति शङ्कनीयं तस्या मुख्यतिथित्वाभावात् ॥ क्वं वसाति धिः स
कलासे यायस्यामभ्युदितो रविरिति ॥ वचने निशीथव्यापिनी पक्ष्मी न विषयीकरोति ॥
तस्मात् परेद्युरेवोपवासः तदेवं चतुर्विधारोहिणीरहिताष्टमी निरादिता ॥ अथ रोहि
णीसहिताष्टमी निराद्यते ॥ सापि चतुर्विधा शुद्धाविधा शुद्धाधिका विधाधिका चेति ॥

॥शिव॥

॥२५॥

नीति ॥ वराहसंहितायामपि ॥ सिंहेर्के रोहिणी युक्ता न भवदुष्माष्टमी यदि ॥ शंभु रात्र्यर्ध
पूर्वापरगात्रयंती कलयापि चेति ॥ रात्रे रर्धरात्र्यर्धपूर्वचपरचपूर्वापरे रात्र्यर्धपूर्वा
परे तयोर्गेह्यतिवर्त्तत इति रात्र्यर्धपूर्वपरगाद्युटिकया आशीत्यधिकराततमो भागकालः
तव नापरिमाणेन पूर्वार्धावसाने उन्नयार्धादौ च वर्त्तमानाग्रहातव्या ॥ एवं इति धिरू
पा रुद्राष्टमी द्विधा ॥ पूर्वद्युः सप्तमी युक्ता परेद्युर्न वमा युक्ता चेति तत्र सप्तमी युक्ता या रा
त्रिपूर्वार्धावसाने खंडतिथि कलासद्भावाविधीयते ॥ उत्तरादौ स्वतः सिध्यन्ते न विना भिवि
धेयत्वात् एतद्विपर्ययानवमा युक्ता या मुत्तरार्धादौ विधीयते ॥ पूर्वार्धावसाने कलायाः सप्त
मीयतविषयत्वं विमुधमिति रेभिहितं ॥ रोहिणी सहिता रुद्रा मासे भाद्रपदेष्टमी ॥ सप्त
म्यामर्धरात्र्याधः कलयापि यदा भवेत् ॥ तत्र जाते जगन्नाथः कौस्तुभो हीराराश्वरः ॥ त
मेवोपवसे कालं कुर्यात्तत्रैव जागरणमिति ॥ येयमष्टमी रुद्रपक्षादिमसस विवक्षया भाद्र
पदे भवति ॥ सेवाष्टमी शुक्लपक्षादिमास विवक्षया श्रावणे भवति ॥ अतएव योगीश्वरः ॥
रोहिणी सहिता रुद्रा मासे च श्रावणेष्टमी ॥ अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ॥

तत्राशुधायां संपूर्णयोगो विज्ञेययोगो यत् किंविन्मुहूर्तयोग इति त्रैविध्यं भवति ॥ एवं विधा
यामपि द्रष्टव्यं ॥ एतेषु षट्पदभेदेषु दिनांतरयोगाश्चावाह्यपवासे संदेहो नास्ति ॥ किंतु केवलं यो
गातारतम्यात् प्राशस्म्यतारतम्यं भवति ॥ यत् किंविन्मुहूर्तयोगाः प्रशस्तः अधरात्रयोग
प्रशस्ततरः ॥ संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः सर्वेषूपियोगेषु योगमुपजीव्योपवासो विहितः
विष्णुरहस्ये ॥ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता रुद्रमानभसि-चाष्टमी ॥ मुहूर्तमपिलभ्येत सोष्यासा
महाफला ॥ मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हिलभ्यते ॥ अष्टम्यारोहिणीसंज्ञं तां सुपुण्या
पोषयेदिति ॥ शुद्धाधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमतिरुम्यवर्धते
सा च त्रिविधा ॥ परेद्युरेव रोहिणी युक्तपूर्वेद्युरेव रोहिणी युक्ता दिनद्वयेपि रोहिणी युक्ता
वेति ॥ तत्राद्ययोर्दयोः पक्षयोर्नास्त्युपवासे संदेहः ॥ रोहिणी युक्ता या द्वितीयकोद्य
भावात् ॥ तृतीये पक्षे तु रोहिणी योगस्योभयत्र समानत्वेपि गुणधिस्यात्पूर्वापरावो
पोष्यगुणधिस्य च प्रदर्शयिष्यते ॥ ये यमत्रोपोष्यते तेनेत्का पूर्वतिथिः सा विरोहिणी योग
भेदास्त्रिधा भिद्यते ॥ अष्टमी च सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्तारोहिणी कदाचित् ॥ परेद्युरपि कियत्

प्राध०

॥९६॥

तीवर्धते ॥ कदाचि सर्वेद्युर्निशीथमारभ्यथरोहिणीप्रवर्तते ॥ कदाचि निशीथादूर्ध्वमारभ्यप्रवर्तते ॥
तत्रप्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेकोगुणः ॥ सकल्पकालमारभ्य कल्पकालव्याप्तिद्वितीयोगुणः ॥ निशीथ
व्याप्तिस्त्वितीयोगुणः परेद्युः न संभवति ॥ द्वितीयपक्षे निशीथे जयंती सदावगुणः ॥ नवपरेद्युः
सोस्ति ॥ तृतीयपक्षे दिनद्वयेपि निशीथे जयंती योगो नास्ति ॥ पूर्वेद्युः केवलाष्टमीपरेद्युः के
वलारोहिणीतत्राष्टम्याप्रधानत्वात्प्राशस्त्यमभ्युपेयं ॥ सर्वत्र जयंती वाक्ये पुरोहिणीसहिताष्ट
मीति व्यवहारादष्टमीसहितारोहिणीति व्यवहाराभावाच्च त्रिधनक्षत्रयाः क्रमेण प्राधान्येन
सर्जनकाले वागंतव्यः ॥ अतोगुणाधिक्याच्छुद्धाधिकापूर्वेवोपोष्या ॥ निशीथादूर्ध्वं सप्तम्या
युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विधाधिकि ॥ नन्वेव निशीथवेधाया सद्व्यक्तं ॥ बाढीवेधाया
अष्टम्या निशीथे सदावोच निशीथवेधः न तु वेधिकायाः सप्तम्याः सदावः विधाधिका
यामपि पक्षत्रयद्वयोः पक्षयोः संदेहाभावात्पूर्ववद्योजनीयः ॥ तत्रया पूर्वेद्युरेवरोहि
णीयुत्तम्यतस्यामुपवासः आदित्यपुराणे स्मर्यते ॥ विनाशक्षंतु कर्तव्यानवमीसंयुताष्ट
मी ॥ कार्यविधापि सप्तम्यारोहिणीसंयुताष्टमीति ॥ विस्मयधर्मेपि जयंती शिवरात्रिश्च
कार्येभ्यो द्राजयान्विते ॥ कृत्योपवासं तिथ्यंते तथा कुर्यात्तु पारणमिति ॥ गारुडोपि जयं

॥ शिव ॥

॥९६॥

यु

हृयामहतीपरेद्युःस्वल्पाअष्टमीतुनिशीथादूर्ध्वप्रवृत्तत्वात्पूर्वदिनेस्वल्पापरेद्युर्महत्तिसोयं
 द्वितीयः प्रकारः ॥ उक्तविपर्ययाष्टमीरोहिण्योर्महत्स्वल्पत्वेसोयत्तृतीयः प्रकारः ॥ त्रिष्वप्येते
 पुप्रकारेषु परे बोधोष्ठादिनहृयेष्वर्धरात्रयोगविषये ॥ पूर्वदिहृतस्य वर्जनीयाप्रयत्नेनेति व
 चनस्यात्रापि संवा रयितुं शक्यत्वात् ॥ किंच प्रथमप्रकारस्यापोष्युद्धलकोत्तिपरेद्युः संकल्प
 कालमारभ्यतिथिनक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यं ॥ द्वितीयप्रकारेण
 रेद्युः रश्मीवाहुल्येपिनक्षत्रयोगस्याल्लभ्यत्वादनुपादेयत्वमित्याशंक्यन कर्तव्यं ॥ अतः
 स्कंदपुराणे षष्ठ्यते ॥ सप्तमी संज्ञिताष्टम्यां भूत्वा रूक्षं द्विजोत्तमं ॥ प्राजापत्यसंदितीयोद्गमुद्गता
 धं भवेद्यदि ॥ तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तायासादिभिः परेति तृतीयः प्रकारः परेद्युन
 क्षत्रवाहुल्येष्टमीयोगस्याल्लभ्यत्वादनुपादेयत्वमित्याशंकाभवति ॥ साचैषध्रष्टपुराणे निस्ते
 वत्यते ॥ पूर्वविधाष्टमीयानुदयेन वमीदिने ॥ मुहूर्तमपि संयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत् ॥
 कलाकाष्ठमुहूर्तपि यदा रुध्राष्टमीयदिति ॥ न वम्यो सैव ग्राह्यास्यात् सप्तमी संयु
 तानहीति ॥ तदेवं जन्माष्टमी जयंती भेदाश्च निराहताः ॥ तत्र जयंतिदिनेषु पवासदिने यदि
 सोमवारो बुधवारो वा भवति तदा फलादिकं भवति ॥ यदु

॥ शिव ॥

॥ ९७ ॥

त्तंपद्यपुराणे ॥ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं ब्रूतैः ॥ येः कृताश्चावणेमासि अष्टमी रो
 हिणी युता ॥ किंपुनर्बुधवारोऽसौ मेनापि विरोधतः ॥ किंपुनर्न वमीयुक्ता कुलकोद्यास्तुमु
 क्तिरेति ॥ स्कंदपुराणे पि ॥ उदये चाष्टमी किं चिन्न वमी सकला यदि ॥ भवेच्च बुध संयुक्ता
 प्राजापत्यक्षसंयुता ॥ अतिवर्षशानेनापिलभ्यते राधवानवेति ॥ विस्मयमिति रे किं अष्ट
 मी बुधवारो रोहिणी संयुता यदा ॥ भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतेः वृत्तकोटिभिरिति ॥ यथो
 क्तं नित्याविहिततिथापुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणे नोपवासं समापयेत् ॥ पारतीरसमा
 सावित्यास्माधातो निष्पन्नोपपारणशब्दो यद्यपि समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवास
 समाप्तावेव लोकाशास्त्रयोः प्रयोगात् ॥ तं कृत्वा दिशो वदयोगरूढा द्रव्यः ॥ तथैव रूढो
 पवासस्य चरमाणं भोजनमभिधत्ते ॥ अंगत्वं चोपवासविधिवाक्ये षडिति भांते च पार
 णमिति विधानादवगंतव्यं ॥ न च नागप्राप्तस्य भोजनस्यानेन चैव च नेनोपवासांगति
 धिनक्षत्ररोषयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किंचिदंगं विधीयत इति शंका न्यायं ॥ तथा
 सति पारणशब्दानुपपत्तेरागप्राप्ते हि भोजनशब्दः प्रसिद्ध उपवासांगे पारणशब्दः ॥ तत्र पा
 रणशब्देन नागप्राप्तं भोजनमभिधत्ते विवक्षायां मुख्यार्थो विधितव्यः ॥ स्यात् ॥ किं दियदिप
 रणशब्देन नागप्राप्तं भोजनमभिधत्ते विवक्षायां मुख्यार्थो विधितव्यः ॥ स्यात् ॥ किं दियदिप

नन्नेपययेता॥ तदिधानं च द्वादशी प्रस्तादेवलेन स्मर्यते ॥ संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारये
 कथं ॥ अद्विस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोष इति ॥ अतः पारणं शब्दं बलान्तरप्रतिनि
 धिवलाञ्छपा रणस्यांगत्वं ॥ अतएव दित्युपराणं ॥ पारणं तं वृत्तं ज्ञेयं वृत्तं ते दिनभोजनं ॥
 असमासे वृत्ते पूर्वैर्नैव कुर्याद्विज्ञांतरमिति ॥ तच्च पारणमुपवासोत्सादिना सुरदिने पूर्वो हे
 कर्तव्यं ॥ उपवासेषु पूर्वो हेः पारणं भवेदिति ॥ देवलस्मरणान्तरं ॥ एवं सामान्यतः पूर्वो हेपा
 रणं प्राप्तौ कुर्यादपवादो यत्तिथिभांते च पारणमित्यभिधीयते ॥ शुद्धाधिकीयां पूर्वद्युरेव ज
 यती योगः उभयत्र जयंती योग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वद्युरेव बोधोपवासविधानात् ॥ परेद्युः
 केवलं तिथेति धिनक्षत्रयोर्वसिद्धा वा सत्तदन्ते तथोपा रणविधीयते ॥ विधाधिकीयो म
 पि पूर्वद्युरेव निशीथ जयंती योग इत्यस्मिन् पक्षे तत्रैवोपवासविधानात् ॥ परेद्युः केवलं ति
 थेस्तिथेति धेयोर्वसिद्धा वा सत्तदन्ते पारणविधिः ॥ तथा शुद्धाधिकीयां विधाधिकीयो
 रूभयो रपि यदा परेद्युः रेव जयंती योगः ॥ तदा परात्तथावुपवासविधिरेव जयंती योग
 उभयत्रापि जयंती योग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वद्युरेवोपवासविधानात् प्रतिषिध्यते ॥
 अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कुर्यात् ॥ हन्या सुरकर्तृकर्म उपवासार्जितं फलं ॥

॥ शिवा ॥

॥ १८ ॥

स्या पूर्वविधाया मुपवासं समाचरेत् ॥ तिथ्यंते वोत्सवांते वा वृत्ती कुर्यात् पारणमिति ॥ या परेद्युरे
 व रोहिणीयुक्ता विधाधिकीया उपवासः ॥ पूर्वतिथौ रोहिणीयोगाभावात् ॥ परेद्युस्तु तत्संज्ञा
 वात् पूर्वोद्दिष्टेन प्राजापत्योत्सादिना विष्णुरहस्यववने नोपवासो विधीयते ॥ यो तु भयत्रो
 हिणीयुक्ता विधाधिका सापि निशीथे जयंती योगमपेक्षे क्षमवत् विधाभिद्यते ॥ पूर्वद्युरेव निशीथी
 थे योगवती परेद्युरेव तादृशी ॥ उभयत्रापि तादृशी ॥ उभयत्र निशीथयोगरहिता चेति तत्र या
 पूर्वद्युरेव निशीथे योगवती सा पूर्वोपोष्या ॥ तदुक्तं ॥ पद्मपुराणे ॥ कार्यविधापि सर्वसुख्यासरो
 हिणी सहिताष्टमी ॥ तत्रोपवासं कुर्वन्ति तिथिभांते च पारणमिति ॥ अत्रोपा रणेषु त्रिषु पक्षेषु परदि
 ने एवोपवासः ॥ तत्र दिनद्वये निशीथयोगमभिलक्ष्य ब्रह्मवैवर्ते प ६४ पते ॥ वर्जनीया प्रयत्नेन
 सप्तमी संयुताष्टमीति ॥ सप्तमि न कर्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी ॥ अत्रोपा रणसंक्रमायां
 जातो देवकी नंदन इति ॥ पदा दिनद्वये निशीथयोगे पि पश्चोपवासः ॥ तदा किमु वक्तव्यं परेद्युरे
 व निशीथयोगे दिनद्वये पि निशीथयोगरहितं बहुधा ज्ञायते ॥ तद्यथा ॥ पूर्वद्युर्निशीथाद्दुर्ध
 तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तच्च परेद्युर्निशीथादर्वाक् ॥ गे वसमासमित्येकः प्रकारः पूर्वदिने रो

तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं तु चतुर्गुणं ॥ तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभांते च पारणमिति ॥
स्कंदपुराणेऽपि ॥ तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभांते च पारणं ॥ अतो न्यथा पारणे तु वृत्तभंगम
वापुयादिति ॥ तिथिभांतश्च द्विविधः ॥ उभयांत एकतरांत इति दिनद्वये जयंती योगवत्यो
मुखाधिकाया परदिने अष्टमी मूढर्तत्रयनातिक्रामति ॥ रोहिता तु पूर्वद्युर्निष्क्रीथा द
र्काग्रकदा विप्रवृत्ता सती तदनुसारं परेद्युः समाप्यते तत्र यदि दिवैव समाप्यते तदा
नामति वा ह्यैवा पारणं कुर्यात् ॥ यदीरात्रौ समाप्तिस्तदा तस्मात्तिरप्रतिक्षणीयार
त्रिपारणस्य विधिः ॥ तथा च ब्रह्मसंहिता ॥ सर्वे द्वे बोधवासेषु दिवा पारणमिष्य
ते ॥ अन्यथा पुण्यहानि स्यात्कृते धारणा पारणमिति ॥ गरुडपुराणे ॥ अन्यतिथ्याग
मोरात्रोत्तामसस्ते जे सो दिवा ॥ तामसे पारणं कुर्वन् तामसी गतिमश्नुत इति ॥ दिवा प
ारणं कुर्वन् अपि नाष्टमी वेत्ति कुर्यात् ॥ एकतरस्याभावात् ॥ अष्टमी वृत्तिभिः रात्रौ रोहि
ण्यां वर्तमानाया अपि पारणं कार्यं ॥ सरस्वतीरदीये ॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवा
सो यदा भवेत् ॥ पारणं न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥ संयोगिके वृत्ते प्राप्ते यत्रैकोऽपि रा

प्राध०

॥१९१॥

युज्यते ॥ तत्रेवं पारणं कुर्यादेवं देवि देविदुरिति ॥ पूर्वेद्युरेव निशीथे जयंती योगवत्यां वि
धाधिकार्या पारणादि नैतिथिभां तो बहुधा संपद्यते ॥ हस्त्युभयो त एकतरां तो वाचित्रा उ
भयो त एकतरां तो न्नेति ॥ तेषु चतुर्ष्वपि भेदेषु निर्णयः स्मर्यते ॥ तिथ्यं तो न भवेदङ्कि
नक्षत्रां तमथापि वा ॥ अर्धरात्रे थवा कुर्या पारणं त्वपरेह नीति ॥ उपवासदिनादपरे
हृदि दिवसे यद्युभयो तस्तदा पारणा मिति मुख्यः कल्पनक्षत्रां तमि स्यने नैकतरां
तत्वं विवक्षित सोय मनु कल्पः यदि रात्रौ निशीथादवर्गि गुभयो त एकतरां तो वा भवति
तदा दिवसे मुख्या नु कल्पयो रुभयो रप्य सभावा द्वात्रौ पारणा स्पनि विधत्वा तद्वा था
तत्राप्युपवास प्राप्ते पारणा स्प प्रतिप्रसवः क्रियते ॥ अर्धरात्रे पि वा कुर्या त्रिदिति ननु
पारणा ष्म्य तस्य प्रतीक्षणीयत्वे पि रोहिण्यं तो न प्रतीक्षणीयः याः काश्चित् थयः प्रेक्षाः
पुण्या नक्षत्र संयुताः ॥ क्रक्षां ते पारणं कुर्या दिना श्रवण रोहिणी मिति ॥ स्मरणान्ने
वं ॥ नक्षत्रं चतुर्गुणमिति प्रत्यवायस्यो दाहृतत्वात् ॥ तस्मा दिना श्रवण रोहिणी मिति ॥ शिव ॥
वचने केवल नक्षत्रोपवास विषयं ॥ पूर्वोक्तानु कल्प विषयं वै त्यवगंतव्यं ॥ अश्वत्थ ॥ ॥१९१॥

भवेदुदाहृतवचनस्यापि सामान्यरूपत्वात् ॥ तस्मात्सहस्रयोरुभयोरपि पूर्वविधौ वग्राह्या ॥
इति नवमी निर्णयः ॥ ॥ आश्विनयुक्शुक्लनवमी मूलार्धक्षेत्रेषु च त्रिषु ॥ येन केनापि संयु-
क्तमहती पारिका तिता ॥ चंद्रिका मन्त्रे ये तत्र विधिवत्संयतो नरः ॥ मूलपूर्वाषाढांतराषा-
ढाक्षेत्रेषु त्रिषु नक्षत्रेषु येन केनापि वानभूत्रेण युक्ता ॥ अश्विनयुक्शुक्लनवमी महतीति म-
हानवमीत्यर्थः ॥ प्रसभा सरवरे ॥ अश्विनयुक्शुक्लपक्षे तु या एमी मूलसंयुता ॥ सामहान-
वमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥ भविष्यपुराणे ॥ कन्या गते सवितरि शुक्लपक्षे षमीयु-
तां मूलनक्षत्रसंयुक्ता सामहानवमी स्मृता ॥ अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमं बिक्री-
पूजयित्वा भिवने मासि विशेषक जायते नर इति ॥ अथ दशमी निराह्यते ॥ ॥ तस्या-
चनतिथ्यां तत्र विध्यो रूपा देयविभागोऽस्ति ॥ तिथ्यंतरे का विधौ पूर्वविधौ ग्राह्या का विदु-
त्तरविधानं तु दशम्यां किं चिन्नियामकमस्ति एतदेवाभिप्रेत्य अंगिरा आह ॥ संपूर्णा दश-
मी कार्ये परया पूर्वेयाथवा ॥ युक्तानंददूषिता यस्मात्ततिथिसा सर्वतो मुखीति ॥ य-
था संपूर्णा तिथी क्षेत्ररहिता तथा विधापि ॥ प्रतिपत्संमुखी कार्ये त्यादौ तिथेर्मुखं पूज्य-

॥ शिवा ॥

॥ १०० ॥

मित्युक्तं ॥ दशम्यां शुक्लमूलग्रयो रूभयोरपि मुख्यत्वात् ॥ पूज्यत्वमुभयत्र समानं ॥ एवमि-
तमिति अत्रेदं चिंत्यते ॥ किंपुरुषेष्टया पूर्वोत्तरविध्ययोरन्यतरा ग्राह्या किं वा नियमकं शा-
स्त्रमस्तीति ॥ तत्र न तावच्छास्त्रं परममः ॥ किं चिन्मूलतः सर्वतो मुख्यत्वं कथनापूर्वोत्तर-
विध्ययोर्द्वयोः समबलत्वात् सास्त्रेण प्रतीयते ॥ अतो ब्रीहमिं यजेत यवे वैत्यादिव दैष्टिको-
विकल्पो वगंतव्यः ॥ न चाष्टदोषग्रस्तत्वादिकल्पो न युक्त इति शंका नायं ॥ गत्यंतराभावेन दो-
षग्रस्तस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ तदुक्तमाचार्यैः ॥ एवमेषोष्टदोषो वैयवहियववाक्य-
योः विकल्प आश्रितस्तस्य गतिरन्या न विद्यत इति ॥ तस्माद्दैष्टिको विकल्प इति प्राप्ते ते व-
मः ॥ अस्य च वचनं व्यवस्थापकं ॥ ॥ तथा च मार्कंडेयः ॥ ॥ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या य-
स्यामभ्युदितो रविः ॥ कस्मपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविर्दिशि ॥ न च नवनवचने-
न पक्षभेदेन विकल्प आश्रितः ॥ तथा ॥ आसति दोषाष्टकस्य तादवस्थादेः ॥ छिकविक-
ल्प एव युक्तो न स्वीक्रियत इति चेत् ॥ मैवं ॥ सति व्यवस्थापकं शास्त्रे पुरुषेष्टया अप्रसरा-
त् ॥ अतएव स्मर्येते ॥ उदासाने तु शास्त्रार्थे पुरुषेष्टानियामिकेति ननु पक्षभेदेन व्यवस्था-

स्वानुपपन्नास्कंदपुराणे पूर्वविधायार्थव्याख्याभिधानात् ॥ दशमीचैवकर्तव्यासदुर्गोद्दि-
 जसत्तमेति ॥ सदुर्गनिवमीभिश्चाएवं ॥ पक्षद्वयेपि पूर्वविधास्वीकारे पूर्वयापरयाथवेति
 परविधाविधानस्य निरवकाशत्वप्रसंगात् ॥ नवमीभिश्चैवचनं ॥ कस्मपक्षेचरिताथ-
 र्थं ॥ ननुपरविधानिवेधो ॥ ब्रह्मकैवर्तेपठ्यतेप्रतिपत्त्येवमीभूतासावित्रीवहणेतिमा ॥
 नवमीदशमीचैवनोपोष्यपरसंयुताइति ॥ ॥ कर्मपुराणे ॥ ॥ नैदाविधानुयापूर्ध्वेति
 द्वादशीमकरेसिता ॥ भृगुणानष्टचंद्राद्वचरतावेतिधृष्णकलास्मृताइति ॥ अत्रैकादशा
 नैदात्वात्तदशम्याश्चपूर्णत्वादेकादशीविधादशमीनिष्कलेतिगम्यते ॥ बादं ॥ अयमपि
 निषेधः पूर्वोक्त्यायेन कस्मपक्षविषयतयायेजनीयः ॥ तस्मात्पूर्वोत्तरविधयोदशम्याः पक्षभे-
 देन व्यवस्थादृष्ट्या ॥ ॥ इतिदशमानिर्णयः ॥ ॥ अथैकादशीनिर्णयः ॥ ॥ तत्रैकादश्या
 मुपवासोदानादिकंचेत्युभयवेदितव्यं ॥ उपवासोजयतीवनित्यकाम्यरूपः द्वैरूप्यवत-
 स्यविधिप्रमाणबलादध्यवसीयते ॥ उपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नि-
 त्यत्वसाधकानां स्मरणात् नित्यत्वसिद्धिः ॥ तानि साधको निसंग्रहकारणिसंग्रहीतामि ॥

॥ शिवा ॥

॥ १०१ ॥

स्यतुतिथिनक्षत्रयोरुभयोरनुपवर्तमानयोः ॥ अपि प्राकदेव संपूज्यक्रियमाणपाशरांभे-
 न दृश्यति ॥ तिथ्यंते वोत्सवांते वा वृत्ती कुर्यान्नुपारणमिति स्मरणात् ॥ ॥ इत्यष्टमीजय-
 तीनिर्णयः ॥ ॥ अथ नवमीनिर्णयः ॥ सावित्रीविधिनिषेधरूपाभ्यां अन्वयव्यतिरेका-
 भ्यां पूर्वविधौ वया ॥ तद्विधिश्चयुगमादिशास्त्रे वसुरंध्रयोरिति पश्यते ॥ पश्यपुराणे-
 पि ॥ अष्टमीनवमीविधानवम्पाचाष्टमीयुता ॥ अर्धनाराश्वरप्रायाउमामाहेश्वरीति-
 थिः ॥ अविष्यपुराणे द्वादशीकाल्येपि ॥ नवम्पासहकार्यस्यादष्टमीनवमीतथेति नि-
 षेधस्तस्कंदपुराणे दशमिति ॥ न कुर्यान्नवमीतातदशम्यानुकदाचनेति ॥ विधिनिषेधा-
 बुभावपि ब्रह्मकैवर्तेदशितौ ॥ अष्टम्या नवमीविधाकर्तव्या फलकांक्षिभिः ॥ न कुर्यान्न-
 वमीतातदशम्यानुकदाचनेति ॥ सेयं नवमी भविष्योत्तरपुराणोक्तद्वयवृत्तादौ दृष्ट्या ॥
 ननु कस्मन्नवम्पापूर्वविधौपिशुक्लनवमीपरविधास्तु कूपक्षेतिथिर्याद्यायस्याम-
 भ्युदितोरुविरिति ॥ वचनादिति चेन्न पूर्वोक्तेषु वचनेषु दशमीविधायसाक्षात्निषेधा-
 तस्तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् ॥ कस्मपक्षे संकोचोस्त्विति चेत् ॥ तत्संकोचहेतौ

नित्यं सदायावदायुर्न कदाचिदति क्रमेत् ॥ इत्युक्त्वा तिक्रमे दोषः श्रुते रत्यागवो दनात् ॥
फलाश्रुते वा स्याच्च तं नित्यमिति कीर्तितमिति ॥ अथ राक्षसी न्यै नित्यत्वसाधकानि ॥ नित्य
शब्द उदाहृतो गारुडपुराणे ॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोः रुमयो रपीति ॥ सदाशब्द उक्तः सनकु
मारसंहितायां ॥ एकादशी स दोषोष्या पक्षयोः शुक्लपक्षयो रिति ॥ यावदायुः शब्द उक्तो विष्णु
हस्ये ॥ द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुरतिभि रिति ॥ अतिक्रमनिषेधः का एवेन दर्शितः ॥
एकादश्यामुपवासेन कदाचिदति क्रमेत् ॥ विष्णुनापि ॥ एकादश्या न भुंजीत कदाचिदपि मान
व इति ॥ अथ दोषमाह सनकुमारः ॥ न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं ॥ स नरो नर
कं याति रौरवं तमसावृतं ॥ एकादश्यां मुनिश्रेष्ठयो भुंक्ते मूढचेतनः ॥ प्रतिव्यासं स भुंक्ते तु कि
ष्किंश्चादिविदसमां ॥ निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मरास्त्रे मनीषिभिः ॥ एकादश्या न्न कामस्य नि
ष्कृतिः कृपिनोदितेति ॥ मद्यपाना न्मुनिम्रष्टपाते व नरकं व्रजेत् ॥ एकादश्या न्न कामस्य निष्कृ
तिः सहमज्जतीति ॥ नारदीयेपि ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥ अत्रमाश्रित्यति
ष्ठति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ तानि पापान्युपास्त्राति संप्राप्ते हरिवासर इति ॥ स्कान्दे ॥ मातृहृदि

माध०

॥१०२॥

तहाचैव गुरुहाभारहा तथा ॥ एकादश्यां तु यो भुंक्ते पक्षयो रुभयो रपीति ॥ अकरणे वा समापने पि
दोषं तु के विष्णुरहस्ये ॥ समाधाय विधाने न हादशी व्रतमुत्तमं ॥ तस्य भगं नरः कृत्वा रौरवं नरकं
व्रतजेत् ॥ परिगृह्य व्रतं सम्यक् एकादश्यादि कनरः ॥ न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्
त ॥ नारदीये पि ॥ हादशी व्रतमादाय व्रतः भगं करोति यः ॥ हादशा ब्रह्म व्रतं चीर्णं निःफलं तस्य
न जायते ॥ इति ॥ अत्यागचोदनादर्शिता विष्णुरहस्ये ॥ परमापदमाय नो हर्षे वा समुपस्थि
ते ॥ सूतके मृतके चैव न त्यजे हादशी व्रतमिति ॥ फलाश्रवणं केषु के विद्वन्नेषु विस्पष्टं ॥ तत्र
कात्यायनः ॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रुभयो रपीति ॥ स्कंदे ॥ उक्तेष्वेकादशी सम्यक् पक्ष
यो रुभयो रपीति ॥ कूर्मपुराणे ॥ पि ॥ वदती हपुराणां निभूया भूयो वरानने ॥ न भोक्तव्यं न भो
क्तव्यं संप्राप्ते हरि वासरे इति ॥ वीष्णुसामाहसनं कुमारै पि ॥ पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामु
पोषणमिति ॥ नारदीये पि ॥ नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्न रैर्विष्णुपरायणैः ॥ पक्षे पक्षे च कर्तव्य
मेकादश्यामुपोषणमिति ॥ तदेवं नित्यं रात्रौ दिशि रश्मिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यं तैश्चि
त् ॥ काम्यत्वे च सायुज्यादि फलश्रवणादवगम्यते ॥ तदुक्तं विष्णुरहस्ये ॥ यदीष्टे विष्णुसायु

॥ शिव ॥

॥ १०२ ॥

रूपाथैव तस्य स्वादिरत्ववत्कृत्वंगबोधकप्रमाणभावात् ॥ बाटं अस्त्येव वैषम्यं अप्रयोजकं
 तु तत्सूत्रकारेण प्रमाणद्वयस्यैव द्वैरूप्यसाधकत्वोपन्यासात् ॥ तथा च सूत्रे ॥ एकस्य
 त्वमयत्वे संयोगः पृथक्त्वमिति ॥ अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरु
 धं ॥ यदि बुद्ध्या रोहय सदृशो दृष्टो तोषि क्षितः ॥ तस्मिन्निहोत्रादिदृष्टो तोषेऽग्निहोत्रं कृ
 त्वर्थे तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् तस्य च नित्यकाम्यत्वे वाक्ये द्यदगम्यते ॥ या वज्जीवम
 ग्निहोत्रं जुहोतीति नित्यत्वात् गमकै वाक्येऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्यत्वात्
 गमकै तत्र क्रतुत्वार्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थस्यैव अतोऽग्निहोत्रस्य नित्यत्वं काम्यत्वं
 चेति द्वैरूप्यमस्ति ॥ तत्र यस्य शब्दांतराभ्यासादिकर्मभेदे हेत्वाभावेनैकस्यैव कर्मणा
 स्तस्य योगभेदादवगंतव्यं ॥ प्रयोगभेदश्च या वज्जीवाधिकरणेन एतः ॥ तस्य चाधिक
 रणस्य संग्राहकावेतौ श्लोको भुवतः ॥ या वज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ॥ काल
 त्वाकर्मधर्मेति काम्य एकः प्रयोज्यतः ॥ न कालो जीवन्तेन निमित्तप्रविभागतः ॥ का
 म्यप्रयोगो भिन्नस्याद्या वज्जीवप्रयोगत इति ॥ अयमर्थः ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्ग

॥ शिव ॥

॥१०३॥

काम इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते ॥ तथा वाक्यांतरं पठति ॥ या वज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र संश
 यः ॥ या वज्जीवमित्यनेनाधिकारांतरं चोच्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति ॥ तदर्थं म
 येति रवितं किं वा या वज्जीवमित्यक्तः कर्मधर्म इति पुरुषधर्म इति ॥ या वज्जीवमित्यनेन शब्देन
 पुरुषपरमितः कालो विधीयते ॥ काम्येनाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाक्षितः ॥ तस्य च का
 लस्यानेन सामर्पणद्वयकर्मधर्मः तस्माद्गुणविधिः ॥ तथा चाग्निहोत्रस्याकाम्यप्रयोग एव
 न त्वन्योनित्यप्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ जीव शब्दः प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्याचेतन
 स्य तदसंभवात्तेन स्वर्गकामनेन वा वज्जीवनमपि किं किं निमित्तं तस्मादधिकारांतरं चोदना
 तथा सति जीवन्तमित्येन नित्यप्रयोगकामननिमित्तः कूदा विक्रप्रयोगश्च परस्परं भिद्यत
 इति सिद्धांतः ॥ अनेनाग्निहोत्रस्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन स्वरं भिन्नैश्व
 त इति सिद्धांतः ॥ अनेनाग्निहोत्रस्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्र
 योगः काम्यप्रयोगश्चास्तन्येकस्य कर्मणः कामलभेदेन कर्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयो
 गो न संभवतः ॥ न चात्र कालभेद संभवति ॥ नित्यकाम्ययोर्द्वयोरप्येकादश्यामेव विधाना

माध०
॥१०४॥

त॥ नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति यद्यपि काम्यं परित्यज्य नित्यं मनुष्यानेतुं शक्यं तथापि काम्यं मनु-
 तिष्ठानुना नित्यस्य परित्यक्तमशक्यं तत्र ॥ अतः कर्त्रे व्यातकाले व्याञ्जित्य काम्यरूपो
 द्वौ प्रयोगौ न दृश्येते ॥ नायं दोषः ॥ विविदिषाधिकरणं नायेन सकृद्देवानुष्ठितः ॥ प्रयोग
 द्वयसिद्धेः तस्यान्वाधिकरणस्य संयाहकत्वेनोक्तो भवतः ॥ विद्या धर्माश्रयार्थं च हि
 प्रयोगो गार्थो वा सकृत् ॥ प्रयोजनविभेदेन प्रयोगः ॥ गोपि विभियते ॥ आधार्थं भुक्त्वा तृ-
 प्तिस्यात्तन्नाश्रमस्तथा ॥ अनित्यनित्य संयोगोऽस्ति स्यात्तद्विरेसेत इति ॥ अय-
 मर्थः ॥ तमेतं देवानुवचनेन ब्राह्मणविदिषा पृथगेति ॥ यत्नेन दानेन तपसा नारीकेनेति ॥
 श्रुतिवाक्येन परमात्मविद्या सिद्धये गृहस्थाश्रमधर्मत्वे यज्ञादीनां सर्वश्रुति स्मृतिभ्यु-
 प्रसिद्धीतत्र संशयः किं यज्ञादानां हि प्रयोगः उत सकृदिति ॥ तत्र प्रयोजनभेदात् प्र-
 योगभेद इति पूर्वः पक्षः निमित्तेन ब्राह्मणेन क्रियमाणस्य भोजनस्य हेतुप्रयोजने अ-
 न्यकर्तृक आहनिष्पत्तिः स्वात्तुश्चानन्वतत्र हि भुज्यते ॥ तद्वत् ब्रह्मविद्यार्थमनिष्ठं
 तेन यज्ञादिकर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति ॥ न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः ॥ एवादि ॥ १०४ ॥

सुकलत्रप्रदाहोषाशरीरायोग्यदायिनी ५

ज्यं सुसुक्ता संपदमात्मनः ॥ एकादश्यां न भुज्जीत पक्षयो रूभयो रपीति ॥ कर्मपुराणे पि ॥ यदि छे-
 दिति पूर्ववत् ॥ कात्यायनः ॥ संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ॥ तस्मै चैवैवै स तति
 स्वर्गं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥ एकादश्यां न भुज्जीत पक्षयो रूभयो रपीति ॥ स्कंदपुराणे पि ॥ यदी-
 छेद्दिपुत्रान् भोगान् भुक्तिं चात्यंतदुर्लभा ॥ एकादश्यां न भुज्जीत पक्षयो रूभयो रपीति ॥ नारदो पि ॥
 एकादशीं समं विविद्वत् पापत्राणेन विद्यते ॥ स्वर्गमोक्षप्रदाहोषाराज्यपुत्रप्रदायिनीति ॥
 तदेवं फलश्रवणं काम्यत्वं सिद्धं ॥ ननु काम्यत्वमनित्यत्वं ॥ असत्तिका म्येपरित्यक्तं तु श-
 क्यत्वात् ॥ तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैविध्यं गीकारे नित्यावनित्यसंयो-
 गविरोधः प्राप्नोति ॥ नायं दोषः ॥ एवादि रत्नवत्प्रमाणद्वयेन द्वैरूपोपपत्तेः ॥ तथा हि रत्नादिभ्यो
 रयत्नो भवतीति तेनैतन्नित्यः ॥ एवादिरो विहितः ॥ एवादि रत्नवत्प्रमाणद्वयेन द्वैरूपोपपत्तेः ॥ तथा हि रत्नादिभ्यो
 नैवैतन्नित्यः ॥ एवादिरो विहितः ॥ तत्र यथाप्रमाणद्वयसंबन्धादेकस्यापिरवा-
 दिरस्य द्वैरूप्यमंगीकृतं ॥ तथा त्रापि द्विविधप्रमाणसद्भावात्पुत्रासस्य द्वैरूप्यं किं न स्यात् ॥
 ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः एवादि रत्नवत्प्रमाणद्वयेन द्वैरूपोपपत्तेः ॥ तथा हि रत्नादिभ्यो

एवहा कथं दूयेन तदुच्यते ॥ तच्च पूर्वमुपपादितं तस्मात्सकृदेव प्रयोग इति एवमत्रापि सकृदेवो
 पवासं कुर्वतः काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्यभयं सिध्यति ॥ ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धि
 धाभवति तत्रेण वा प्रसंगेन वा ॥ एतद्यथा दशपूर्णिमासयोः प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां
 सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यद्यंतो नोपवासः सिध्यति तदिदं तत्र प्रथमं अनुष्ठितेन प्रयाजादिना
 पशुतंत्रमध्यवर्तिनः पुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोयं प्रसंगः एवं च सति प्रकृते पितृत्रप्रयोग
 योः कतरस्योपादानं मिति चेत् ॥ प्रसंगस्येति ब्रूमः ॥ काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सि
 द्धत्वात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ काम्येपि नित्यसिद्धिः स्यात्प्रसंगेनोभयात्प्रके इति तदेव मेकादश्यूप
 वासस्य नित्यत्वकाम्यत्वानुक्षणाद्वैरूप्या विरोधाभावाद्वा वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितं ॥ अत्रो
 पवाससंगतिविधिनिर्णये स्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते ॥ स च वेधस्त्रिविधः ॥
 अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पंचदशनाडिवेधश्चेति तत्र अरुणोदयवेधो भविष्यपुराणे द
 श्रितिः ॥ अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ॥ सा विधौ कादशी तत्र पापमूलमुपोषणं
 अरुणोदयवेलायां दिशागधो भवेद्यदि ॥ दुष्टं तनुप्रयत्नेन वजनीयं न राधियेति ॥ गरुडपुरा

माध०

॥१०५॥

लेपि॥ दशमाशेषस्तयुक्तो यदि स्मादरुणोदयः॥ नैवोपोष्य वैस्मवेनातद्दिने कादशी व्रतमिति॥ अ
रुणोदयस्य प्रमाणं स्कंदनारदाभ्यामुक्तं॥ उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय इति॥
तस्मिन्नरुणोदयकाले वेधा बहुविधास्ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्म केवर्ते दर्शिताः॥ ~~कदा~~ कदा स्तु
भवेद्दोषो गोविषेन्द्र कादशी॥ योगवेधधौ ममावक्ष्याम्यां दुष्प्रमाणं॥ वतस्त्रोद्यति
का प्रातररुणोदया निश्चया॥ चतुष्टयविभागोत्रवेधादीना किलोदितः॥ अरुणोदयवेधास्या
तु सार्धं तु घटिकात्रयं॥ अतिवेधो द्विघटिका प्रभासं दर्शनाद्वेः॥ महावेधो पितत्रैव दृश्यते
को न दृश्यते॥ तुरायस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधै स्ति॥ अयमर्थः॥ वेधातिवेधमहावेध
योगाश्चत्वारोऽप्युपवासस्य दूषकाः॥ तत्र रवेः प्रभासं दर्शनात्पूर्वसार्धघटिकात्रयमेकादश्या
व्यासंततः प्राचीने घटिकार्धे अरुणोदयसंबन्धिनिदर्शनी सद्भावो वेध इत्युच्यते॥ यदा घटि
काद्वयमुपरिततमेकादशी व्यासं पूर्वतु घटिकाद्वयं दृशामी व्यासंतदा नीमयमिति वेध इ
त्युच्यते॥ यदा सूर्योदयदर्शनादूर्ध्वनिर्देहकालमेकादशी व्याप्नोति ततः पूर्वः कस्त्रोप्य
रुणोदयकालो दशमी व्यासः तदा महीवेध इत्युच्यते॥ यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी

॥शिव॥

॥१०५॥

1190411

पञ्चिका
५१०६

पुनिजा-का रादविपुतः॥ विष्णु एवर्षिताखिलाचारः सहिवैदमकुच्यते॥ इतिविष्णुपुराणे
 पि॥ नचलतिनिजवर्णधर्मतोयः सममतिरात्मसुहृदिपक्षपक्षे॥ नहरतिनचहंति किंवि
 दुर्ज्ञैः सितमनसंतैर्मैतमवैहिविष्णुभक्तमिति॥ यथोक्तगुणसपन्नोवैष्णवदीक्षांप्राप्तोयस्संप्र
 तिधिरेवांनिर्णेत्यव्या॥ एकादशीद्विविधा॥ अरुणोदयवेधवतीशुधावेति॥ तत्रवेधवती
 सर्वथात्याज्यातैर्नैकादशीव्रतमिति॥ गरुडपुराणे॥ सामान्येनप्रतिषेधात्॥ विशेषतस्तु
 संयुक्तादिभेदेनप्रतिषेधोद्वयः॥ तथाहि॥ यएतेवेधातिवेधमहावेधयोगारब्धादोषः
 पूर्वमुक्ताः तेषुसत्त्वेकादशीसंयुक्तसंयुक्तसंदिग्धोसंकीर्णानामभिर्यवद्वियते अरुणोद
 यस्यप्रथमघटिकायांदशमसद्भागेवेधइत्युक्तः॥ सचद्विविधः॥ घटिकाप्रारभेकस्वघ
 टिकायांचदशमीवृत्तिभेदात्॥ तत्रप्रारंभमात्रादशमीयुक्तेकादशीसंपूर्णेत्युच्यते॥ कस्मैक
 धघटिकावृत्तिदशमीयुक्तेकादशीसंदिग्धोक्त्युच्यते॥ अरुणोदयप्रथममुद्गर्तेदशमीव्याप्ति
 रितिबेधास्तदुपेकादशीसंयुक्तेत्युच्यते॥ सूर्यमंडलसेदंदशनेत्येदेहवेलायांदशमीस
 द्भागेमहावेधस्तद्युक्तेकादशीसंपूर्णेत्युच्यते॥ ताएताः संपूर्णदयश्चतस्रोपित्या॥

माध०
॥ १०१ ॥

ज्याः तथा च गोभिलः ॥ अरुणोदयवेलायां दशमीयदिसंगता ॥ संप्रत्येकादशीलांतु मोहिनी
न्यादत्तवामभूरिति ॥ गारुडपुराणे पि ॥ उदयस्याकृत्रिघटिकायापिन्येकादशीयदासां दग्धे
कादशीनामस्य ज्येष्ठधर्मकोक्षिभिरिति ॥ उदयास्याकृमुद्रनेन्यापिन्येकादशीयदा ॥ संप्रत्ये
कादशीनामवर्जयेधर्मवधये ॥ उआदित्योदयवेलायां उआरभ्यषष्ठिनाटिका ॥ संप्रत्येकाद
शीनामस्याधर्मफलेषुभिः ॥ पुत्रपौत्रप्रवध्यर्थे द्वादश्यामुपवासएत ॥ तत्र कृतुशतं पुण्यं
त्रयोदश्यांतु पारणमिति ॥ यद्यपि पूर्वत्र वेधवाक्ये सार्धं त्रिघटिकात्रयमित्युक्तं ॥ अत्र सं
दिग्धेकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं ॥ तथापि नैतावता वैष्णवेणाविरोधः शकनीयः ॥ शा
स्त्रद्वयस्यापि दशमावेधत्यागपरत्वात् ॥ तदेवं सामान्यविरोधाभ्यां प्रतिषिद्धत्वात् ॥ अस
णोदयविधौ कादशीवैष्णवेन परित्याज्यायस्तु योगसंज्ञातुर्थो वेधस्तस्य त्याज्यत्वम
र्थसिद्धे ॥ अरुणोदयवेधोऽपि यदात्याज्यते ॥ तदा किमुक्तव्यं ॥ सूर्योदयवेध इति वचनं
कएव प्रोक्तं ॥ पूर्वमेवोदाहृतं ॥ यानुचतुर्विधवेधरहिता शुद्धेकादशीसाक्षिणा आधिक्ये ॥ शिवा ॥
नयुक्ता त इति नैव ॥ आधिक्यं च त्रिविधं ॥ एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं त्रयोदश्याधिक्यं ॥ १०१ ॥

शी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदयवेलायां दशमीविद्यते ॥ तदा योगरात्रौ त्रामिधेयो दोषो भवति ॥
सच वेधाद्यपेक्षया नुरा यो भवतीति ॥ न चरुणोदयासूर्ययद्यर्धरात्रादूर्ध्वं दशमी कलावि
द्येत तदानोपवासः तदभावे चूपवासः कर्तव्यः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ अर्धरात्रासरायत्र एका
दश्यापलभ्यते ॥ तत्रोपवासः कर्तव्यो न तु वैदशमीलुति आतो यथा निर्दिष्टे भस्त्रिभ्यो वेधेभ्यो
ज्योपिकश्चित् वेधोऽस्तीति चेत् ॥ मैव ॥ अर्धरात्रेऽपि यदावर्ज्यः तदा किमुक्तव्यं मरुणोदयवेधा
इति वक्तुमर्धरात्रवेध इत्युपन्यस्तः ॥ न तु वेधाभिप्रायेण तदेकैतद् हतकेव नैरौ न केन स्पष्ट
शी कृतं अर्धरात्रे तु केषां विदशाम्यावेध इत्युच्यते ॥ अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचार
हो ॥ कपालवेध इत्युच्यते ॥ द्वादश्यायां यो हरिप्रियाः ॥ न तन्मममर्तयस्मात् त्रिया मारात्रिभि
ष्यत इति य एते वेधेऽस्ति वेधमहावेधयोगः पूर्वमभिहितः ॥ तेषु त्रयो रूपावेधाः चतुर्धुते
ये वेधेऽस्ति तवेदयवेधं काखेयह ॥ उदयोपरिविधातु द्वादश्यामेकादशीयदा ॥ दानवेभ्यः प्री
त्यानार्थं दत्तं वा नृपाकृशासन इति ॥ स्मृत्यंतरे भा ॥ दशम्याः प्रातमादाय यदोदेति दिवा करः
तेने स्पष्टं हरिदिनं दत्तं जेभासुरायत्विति ॥ पचदश्यानाडीवेधस्तु स्कंदपुराणे दर्शितः ॥ नागो

धिक्पुंवेति। **विष्णु** च्येतेषु पक्षेष्वाहोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य
 ज्यपरेद्यु रूपवासः कर्तव्यः॥ तत्रैकादश्याधिक्पुं नारद आह॥ संपूर्णैकादशी यत्र द्वा
 दश्यां अधिगा मिनी॥ द्वादश्यां लघु नं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणा मिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥
 एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा॥ पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणा मिति॥
 विष्णु रहस्ये॥ एकादशी कला प्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता॥ तुल्यं क्रतुशतेन स्यात्त्रयोद
 श्यां तु पारणा मिति॥ **द्वादश्याधिक्पुं** व्यास आह॥ एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्
 उपोष्या द्वादशी तत्र यदा छेत्तरमां गतिमिति॥ **उभयाधिक्पुं** विष्णु रहस्ये॥ संपूर्णैकाद
 शी यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति॥ नारदोपि॥
 संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ सर्वैरेवोत्तराकार्या परतो द्वादशी यदीति॥
 स्मृत्यंतरेपि॥ एकादशी यदा पूर्णा द्वादशी परतो यदि॥ एकादशी परित्यज्या द्वादशी
 समुपोषयेदिति॥ उभयाधिक्पुं रहितायां तु रक्षु शुद्धायां न कोपि संदेहोक्तिः॥ **इति**
वदीक्षायुक्तं नामैकादशी धि एतत्॥ ॥ अथ श्रौतस्मातीनुष्ठान

माध०

॥१०८॥

पर्यवसिता नोपचरात्रादिदीक्षा राहता नामेकादशी विधीयते ॥ अरुणोदय वेधस्म वै
छवविषयत्वे व्यस्यते ॥ सत्यदयवेधः स्मार्तानुष्ठायिविषयत्वेन परिशिष्यते ॥ अतः
एव स्मर्यते ॥ अतिवेधामहा वेधाद्ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ॥ सर्वेष्वेवेधा विज्ञेया वेधः
सूर्योदये मत इति ॥ एवं च सूर्योदय वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते सुधा विधा वेति ॥
तत्र सुधायां पूर्ववच्चानुविध्यते इति ॥ एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं मुभयाधिक्यं
व्येति ॥ एवं विधाया मपि चत्वारो भेदा उन्नेयाः सुधाया मेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योऽनुभयाधिप
रूपवासयोग्यता मह बृहद्वसिष्ठः ॥ संपूर्णैकादश्यायत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ लुप्यते ६
द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥ उपोष्ये हेतिथी तत्र विष्णुप्रीणानतसरे रिति ॥ उ
भयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्मर्यते पुराणे दर्शिता ॥ प्रथमे हनि संपूर्णस्वाप्यहोरा
त्रसंयुता ॥ द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वाकार्या गृहस्थे स्तुयतिभिस्तु
त्तरा विभो इति ॥ एतच्च परेद्युर्द्वादश्याभावविषयः ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ पुनः प्रभात
समये घटिकैकायदा भवेत् ॥ अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनो ॥ विधवाया

॥ शिव ॥

॥१०८॥

दर्शितः॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदीति
 वाराहपुराणेऽपि॥ एकादशी विष्णुना चेद्वादशी परतो यदीति॥ उपोष्या द्वादशी तत्र यदी
 चेत्परमं पदं इति॥ सत्यं तरेऽपि॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ वैष्णवी चे
 त्र यो दश्या घटिकैकापि दृश्यते॥ गृहस्थेऽपि परं कुर्यात्पूर्वं नोपवासं सेतदा॥ पूर्णा
 येकादं दशीत्या॥ न्यावर्धते द्वितयं॥ यदीति एवमेकैकाधिक्येऽपि निर्णयो दर्शितः॥
 अनुभवाधिक्ये तु नास्ति संदेह इति शुद्धायां चत्वारो भेदा व्यवस्थिताः॥
 अथ विधायं चत्वारो भेदा व्यवस्थायते॥ अत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्ववद्गृहीय
 त्योऽपवासादृष्या॥ तदाह प्रवेताः॥ एकादशी विवध्या वेत्तुं शुद्धे कृत्वा विशेष
 तः॥ उत्तरांतु यतिः कुर्यात्पूर्वमुपसेद्गृहीति॥ न चैतद्द्वचनं शुद्धाधिक्ये चरितं
 धर्ममिति शंका नीयं॥ बाधकाभावेन विध्याधिक्येऽपि तद्द्वचनं प्रवेत्ते निर्धारयितु
 मशक्यत्वात्॥ द्वादश्याधिक्ये परे द्युरूपवासः॥ तदाह व्यासः॥ एकादशी यदा
 तु सा परतो ह्येकादशी भवेत्॥ उपोष्या ह्येकादशी तत्रैव यदीति चेत्परमं गतिमिति॥

॥ शिवा ॥

॥१०९॥

तु सा आहै मिश्रितत्वात् परतो द्वादशाभावात् वा च क्षयंगते तिया वत्॥ अनुभवाधिक्येऽपि परे द्युरूपवासः॥
 तद्दुर्लभविष्यसुराणे॥ एकादशी दिशं युक्तं वर्धमाने विवर्जयेत्॥ क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वत द
 शमी युतामिति॥ अनुभवाधिक्ये तु नैवास्ति संदेहः॥ कोऽयं तराभावात्॥ न व विवध्या द्वादश्या
 देह इति वाच्यं॥ असंति कोऽयं तरे विध्याया अप्युपादेयत्वात्॥ तथा च विष्णुरहस्यं॥ एकादशी भवे
 का विद्वत्साम्यादृषिता तिथिः॥ अधिक्षयो भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यपदेति॥ इति विवध्या भेदा व्यवस्था
 यितः॥ अत्र शुद्धविधयो रभयो रप्येव निर्णयः संप्रहः॥ एकादशी द्वादश्या रभयो रपि विवधौ
 परे द्युरूपवासः॥ द्वयो रप्यवधौ पूर्वदिने एकादशी मात्रवधौ गृह्यसो व्यवस्था द्वादशी मात्र
 वधौ शुद्धायां स वैषां पूर्वद्युर्विध्यायां परे द्युरिति॥ तदेवं रास्त्रार्थं व्यवस्थिते सति॥ यानि
 यावन्ति मुनिराक्यानि विधौ यकानि निषेधकानि वा तानि सर्वाणि यथोक्तं निर्णयविरोधो
 न व्यवस्थापनीयानीति॥ तं वक्ष्यं व्यवस्थापनप्रकारं प्रदर्शयामः॥ प्रतिपदं प्रभृतयः सर्वे उद
 याहो द्याद्वेः॥ संपूर्ण इति विज्ञेया हरिवासरवर्जिता इति॥ हरिवासे तु संपूर्णत्वं प्रका
 रांतरेणोक्तं॥ गारुडपुराणे॥ उद्यास्यता विप्रमूहं तद्द्वयसंयुता॥ संपूर्णैकादशी ते मा
 तत्रैवोपवसेद्गृहीति॥ न विष्णुपुराणेऽपि॥ आदित्यो द

यवेलायां प्राकमुहूर्ते द्या चिता ॥ एकादशी नु संपूर्णा विद्याभ्यासपरिकीर्तितेति ॥ तदेतद्वचने त्रयम
 रणे दयोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् ॥ वैष्णवीयविषयं ॥ दशमी वेधनिर्दका निवचना निद्विविधा
 न्युपलभ्यते ॥ तत्र का निविदरुणे दयानुवादेन प्रवृत्ता नि ॥ तथा भविष्यपुराणे ॥ अरुणे दय
 काले च दशमी यदि दृश्यते ॥ तत्र नैकादशी कार्यधर्मका मर्थनाशिनिति ॥ कोत्सः ॥ अरुणे दय
 वेलायां विद्या का विदुषे चिता ॥ तस्याः पुत्रशतेन नष्टं तस्मात्तां परिकर्तयेदिति ॥ एतदुक्तं निस
 र्वादि वैष्णवविषयाणि ॥ दृष्टव्या नि ॥ अरुणे दयानुवादमंतरेण दशमी वेधनिर्दका निवच
 नान्युपलभ्यते ॥ तथा हनारदः ॥ दशम्यानुगता यत्र तत्रिधरे श्वैकादशी भवेत् ॥ तत्रापत्य वि
 नाशश्च परेत्यनरकं वृजेदिति ॥ ब्रह्मकैवर्ते ॥ दशमी रोषसंयुक्ता यः करोति विमूढधीः ॥ एकाद
 शी फले तस्य न स्याद्वादरा वार्धिकमिति विस्मरदस्येति ॥ दशमी रोषसंयुक्ता मुपोष्येद्वादशी कि
 ल ॥ संवत्सरशतेनेह न रोधमेतन्मुच्यतेति ॥ ईदृशानि सर्वाण्यरुणे दयसूयोदयवेधद्वयसा
 मान्येन प्रवृत्तत्वाद्देवैस्समात्तौ भयविषयाणि ॥ तत्र वैष्णवविषये निरं कुर्यात्प्रवर्तते ॥ स्मा
 त्तविषये न भयाधिक्येद्वादश्याधिक्ये च सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये तु यतिमात्रवि
 षयाणि दृष्टव्याणि ॥ दशमी विद्याभ्यासप्राप्तिका निवचना निवद्वचनान्युपलभ्यते ॥ तथा स्कंद

॥ शिव ॥

॥ ११० ॥

त

श्वसत्रैव परतोद्वादशी न चेदिति ॥ गारुडपुराणे पि ॥ पुनः प्रभातसमये दृष्टिके का य
 दा भवेत् ॥ अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यते स्तथा स्थायिभिर्धवायाश्च तत्रैव पर
 तोद्वादशी न चेदिति ॥ पुराणान्तरे पि ॥ एकादशी यदा पूर्णपरतः पुनरेव सा ॥ पुण्यं क
 तु शतस्योक्तं त्रयो दृश्यां तु पारणमिति ॥ एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहस्थस्य त्यो
 र्यवास्तुमिहिता ॥ द्वादश्याधिक्ये तु पूर्वयुरुपवासमाह नारदः ॥ न चेदेकादशी
 विष्णोर्द्वादशी परं स्तदा ॥ उपोष्येकादशी तत्र यदीच्छेत्परमंपदमिति ॥ संतुष्टो
 पि ॥ सुखायदा समाहाना समाक्षीणाधिकोत्तरा ॥ एकादश्यामुपवसेन शुद्धा
 वैष्णवी मपीति ॥ दशमी वेधराहिता शुद्धैकादशी यदा ॥ परेद्युरुदयादूर्ध्वं नास्ति किंतु
 दयसमाततो म्नावा द्वयोरपि पक्षयोर्द्वादशी परेद्युरुदयसमा म्नाधिका वा भव
 ति ॥ तत्र सर्वत्र शुद्धैकादश्यामुपवासानुशुद्धा वैष्णवी द्वादशीमुपवसेदित्यर्थः ॥ ए
 वं च सति प्रसूते द्वादश्याधिक्येकादशी समान्यूनयो रन्यतरत्वात् प्रथमे रोपोष्ये
 त्कर्म भवति ॥ उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे

पुराणे ॥ त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यत् किंच न ॥ उपोष्यैकादशी तत्र दशमी मिश्रितापि
 वेति ॥ स्मृत्यंतरे ॥ उपोष्यैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि ॥ दशम्यापि हि मिश्रैव एकादश्यैव ध
 र्मेकदिति ॥ बृहद्दशमि ॥ ६ द्वादशी स्वल्पमल्पापि यद्दिनस्यांतरे हनि ॥ दशमी मिश्रिता कार्या
 महापायकनाशिनीति ॥ कृष्यशृंगः ॥ एकादशी न लभ्येत सकलाद्वादशी भवेत् ॥ उपोष्य दशमी ॥
 विद्या ऋषिरुदालको ब्रवीत् ॥ हारा तोषि ॥ त्रयोदस्यां यदा तस्या द्वादशी घटिका द्वयं ॥ दशम्ये
 कादशी विधवा सेवो पोष्या सदा तिथिरिति ॥ एतादृशानि सर्वाण्युभयाधिके सर्वपुरुषविषया
 नि ॥ एकादश्याधिक्येन गृहस्तमात्रविषयाणि दुष्टाणि न चेतानि वैष्णवविषयाणि ॥
 वैष्णवप्रकरणेषु विधाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् ॥ संपूर्णैकादशी परित्यागविषयाणिकानि विदु
 चना न्युपलभ्यते ॥ तथा स्फोदे ॥ एकादशी भवेत्पूर्णापरतो द्वादशी यदि ॥ तदा ह्येकादशी त्यक्त्वा
 द्वादशी समुषयेदिति ॥ कालिकापुराणे ॥ एकादशी यदा पूर्णापरतो द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्याद्वाद
 शी तत्र तिथिरुधिः प्रशस्यत इति ॥ गरुडपुराणे ॥ पूर्णा भवेद्यदा न द्वादशैव विवर्धयेत् ॥ तदो
 पोष्यात्तु भद्रा स्यात् ॥ तिथिरुधिः प्रशस्यत इति ॥ ईदृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि ॥ तिथिक्षय
 विषयोऽपि कानि विदुचनान्युपलभ्यते ॥ नारदः ॥ यदि दैवानुसंसिध्येत् एकादस्यां तिथि त्रयं ॥

माध०

॥ १११ ॥

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणं भवेदिति ॥ कूर्मपुराणे ॥ द्विस्त्र्यं देकादशी यत्र तत्र तसंनिहिता
हरिः ॥ तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णु तत्परः इति ॥ अत्रायं तयोर्दशमी द्वैदश्योर्मध्ये काद
शी ह्येतादृशदिनत्रयं यदा प्राप्नोति तदा परतो द्वादशी वृद्धिर ॥ वृद्धिश्चेत्कमयं भवति ॥ तत्र यदा
वृद्धिस्तदा यथोक्तं वदन्नुपोष्यं ॥ तदुक्तं पुराणं तरे ॥ दिनत्रयं मते देवि नोपोष्यादशमीयुता ॥
सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्च स रेहनीति ॥ द्वादशी वृद्धौ एकादशी वृद्धौ यदलुप्तं त्यजेत् न परे
युरूपवास इति पूर्वमेव निर्णयते ॥ यदा त्वाद्यं तयोरेकादशी त्रयोदश्ये मध्ये द्वादशीत्येतादृ
शदिनत्रयं तदा नारदेन स्मृतं ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी ॥ तत्र क्रतुशतं
पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणं मिति ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी ॥ त्रिस्त्र्यं शानाम
सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या अपोहतीति ॥ तदेतद्देवविषयं यन्निविषयं वा दूष्यं ॥ गृहस्तेन तं
निविध्यं ॥ तथा च कूर्मपुराणे ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी ॥ उपना संनकुक्कु
तपुत्रपौत्रसमन्वित इति ॥ पद्मपुराणे ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी ॥ अहस्य
कृतदोहा त्रयोपोष्यं तस्मात्त्रिभिश्चितं ॥ यंतु कृष्यश्रुगो लोक्तं ॥ अविधानि निषिद्धैश्च
लभ्यं च तेवदिना निवृत्तं मुहूर्तैः पंचमिविध्या या सा चैकादशी तिथिरिति ॥ तदर्थं विधा

॥ शिव ॥

॥ १११ ॥

ननु साना पितृ तत्र सुते नवा॥ निष्कलं तु भवेत्तस्य यकरोति वृत्तादिकमिति॥ आदि राक्षस
 लंका गंध० धूपं॥ जनानामुपसंग्रहमनु॥ पुष्पा लंका स्वस्वाणि गंधधूपानुलेपनमिति॥ पत्य
 मनुमत्या पत्नी वृत्तादिषु धिकारिणी भवति॥ तदा हका त्यायनः॥ भार्या भर्तुर्मते नैव वृत्तादी
 नाचरे सदेति॥ शुक्रमेवेत्येव कारः कस्मै कादृशो मुपवासनिषेधपरः॥ तथा च कर्मपुरा
 णे॥ संक्रांत्या कस्मप धेरविशुक्रदिने तथा॥ एकादश्यां न कुर्वत उपवासं च पारणा मिति
 गौतमोपि॥ अदित्ये ह हनि सै संक्राता वसिते कादृशीषु च॥ व्यतिपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपव
 से गृहीति॥ अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो विशेष दोष दर्शनाथं तथा च पद्मपुराणे॥
 संक्रांत्या मुपवासं नृपारणे न युधिष्ठिरा॥ एकादश्यां च कस्मा योज्येषु पुत्रो विनश्यतीति॥
 नारदोपि॥ इदुक्षये संक्रांत्या मेकादश्या सितारवेः॥ उपवासं न कुर्वत यदीह सतर्हि ध
 वमिति॥ यत्र संक्रांत्यादिषु पवासनिषेधः॥ संक्रांत्यादिनिमित्तको नैकादृशी निमित्तकः॥
 तथा च कात्यायनः॥ एकादश्यां रघुकस्मा सुरवि संक्रमणे तथा॥ चंद्रसूर्य परागे वनकुं
 पुत्रवान् गृहीति॥ तत्पुत्रोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः॥ प्रसूयुक्त्वं तरयुक्तस्य निषि
 द्धं निषेधनमिति॥ तज्जैमिनिरपि॥ तन्निमित्तोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः॥ नानुषंग

॥ शिव ॥

॥ ११२ ॥

कृतो या सो यतो नित्यमुपोषणमिति॥ अयमर्थः॥ एकादश्यामुपवासस्य नित्यत्वात् संक्रांत्या
 उपवासस्य काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधेन न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति॥ संक्रांत्या
 दिनिमित्तकोपवासः संवर्ते नोक्तं॥ अमा वास्या द्वादशी च संक्रांतिश्च विशेषतः॥ एताः प्रशस्ता
 स्थित्यो भानुवारस्तथैव च॥ अत्र क्त्वा नं जपो होमो देवतानां वपूतनं॥ उपवासं तथा दानं च
 कैकपावनं स्मृतमिति॥ गृहस्थस्य शुक्रायां मेव नित्योपवास इत्युक्तं॥ नैमित्तिक काम्यो
 पवासौ तु कस्मा यामपि कर्तव्यौ॥ तत्र नैमित्तिकं स्मृत्यंतरेपठ्यते॥ शयनी बोधिनी मध्ये
 या कस्मै कादृशी भवेत्॥ सेवोपोष्या गृहस्थे नान्या कस्मा कदाचनेति॥ का काम्यस्तु स्वदपु
 राणे॥ पितृणां गतिमन्विष्यन् कस्मा योऽस्मिन् यद्विपिनकुमारः॥ भानुवारेण स युक्ता क
 स्मा संक्रांतिवर्जिता॥ एकादशी सदोपोष्या सर्वसंपत्करीति धेरिति॥ मत्स्यपुराणेपि॥ ए
 कादश्यां तु कस्मा यामुपोष्य विधिवन्नरः॥ पुत्रान् यः समर्थं वसायुज्यैव समधृती
 ति॥ दिनक्षये पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासो निषिद्धः॥ तथा च पितृमहः॥ एकादश्यादिना
 क्षय उपवासं करोति यः तस्य पुत्रा विनश्यति मघायां पिंड उदो यथेति॥ मत्स्यपुराणेपि॥

दिनक्षये कसंकांतो ग्रहणे नंदसूर्ययोः॥ उपवासं न कुर्वत् पुत्रपौत्रसमन्वित इति॥ दिनक्ष
यलक्षणं॥ पद्मपुराणे॥ द्वैतिथ्यं तावैकवारं यस्मिन् सस्यादिनक्षयः इति॥ वसिष्ठोपि॥
एकस्मिन्सावने त्वद्वितीयां प्रति यद्यदा॥ तदा दिनक्षयः प्रोक्तः स्तत्र साहस्रिकफल
मिति॥ फलमात्रेण वा सव्यतिरिक्तादानादि जैद्रव्यैः॥ उपवासस्य निषेधात्॥ ईदृशे वि
षये किं कर्तव्यमिति आकांक्षायां वायुपुराणे पठ्यते॥ उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किं वि
ष्टकप्लयेत्॥ न दुष्यत्युपवासे न उपवासफलं भवेत्॥ न हविष्यान्नमनो दनवाफलं॥
क्षीरमथांबुवाज्यं॥ यत्संयग्यं यदि वा पिवरयुः प्रशस्तमात्रे तस्मिन् न चेति॥ उपवा
सासमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात्॥ तथा च स्मृतिः॥ उपवासे त्वं शक्ता नो अत्र
ते रूध्जिवनां॥ एकभक्तादिकं कार्यं महबै धाय नो मुनिरिति॥ मार्कंडेयोपि॥ एकभक्ते
न नक्तं न क्षीणं वृद्धातुरः क्षयेत्॥ नातिक्रमेद्वा दशी तु उपवासव्रते न वेति॥ स्मृत्यंतरे
पि॥ एकभक्तेन नक्तं न वलं वृद्धातुरः क्षयेत्॥ पयोभुक्त्वा फलं वा विन निर्वोदशिको भ
वेदिति॥ भविष्यपुराणेपि॥ एकादश्यामुपवसेन्नक्तं॥ वापि समाचरेदिति॥ नित्यकाम्ये

॥ शिव॥

॥११३॥

न्यानिदिनामुपवसेद्धुः॥ पूर्वविधानकर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी॥ एकादशी न कुर्वत् क्षीय
तेद्वा दशी यदाति॥ अत्र निषेधो यतिविषयः॥ विधिर्गृहस्थविषयः॥ वेधबाहुल्येन हेयत्वं शक
माभूदिति पूर्वमिमुहूर्त्तैरित्युक्तं॥ तदेव नानाविधवचनं व्यवस्थापनप्रकारेण सादितः॥ अन
याद्युप्त्यामंदबुधिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नुयेति॥ ॥ इदं उपवासविधिर्निरूपितः॥ अ
थाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः॥ अष्टाद्वादधिको विप्रो ह्यपूर्णशीतिरायनः॥ भुंक्ते यो मानवो
मोहादेकादश्यां स पापवृद्धिर्वाति॥ कात्यायनोपि॥ अष्टवर्षाधिको विप्रो ह्यपूर्णशीतिवत्सरः॥ ए
कादश्यामुपवसेन्नपक्षयो रुभयोरपीति॥ गृहस्थस्य तु भुंक्तेकादश्यामेव नित्योपवासः॥ तथा
च कूर्मपुराणे॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रुभयोरपि॥ वनस्थपतिधर्मो यं शुक्लमेव सदा गृह
ति॥ स्कंदपुराणेपि॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रुभयोरपि॥ वानप्रस्थे यतिश्चैव शुक्लमेव
सदा गृहीति॥ भविष्योत्तरेपि॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रुभयोरपि॥ ब्रह्मचरि च नारी च
शुक्लमेव सदा गृहीति॥ नारी विधवा तस्या एव यति सधर्मत्वात्॥ यतिमत्या सूपवासं निषे
धति॥ विष्णुः॥ पत्यो जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत्॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्न रकं वैवर्गाद्यत
ति मनु रपि॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति॥ मार्कंडेयः॥ नारी स्व

शक्रास्तुप्रतिनिधिभिर्वृतं कारयेयुः॥ तथा च विष्णु रहस्ये॥ ३ अस्मा मथ्ये शरीरस्य वृते
च समुपस्थिते॥ कारयेधर्मपत्नी वा पुत्रं वा विनया चितं॥ पैठो नसिः॥ भार्या भर्तृवृतं कु
र्याद्वत् भार्यायाश्च पतिवृतं॥ अस्मा मथ्ये चिरस्ताभ्यां वृतं भंगो न जायत इति॥ स्कंद
पुराणे पि॥ पुत्रवा विनयोपेतं भगिनी भ्रातरं तथा॥ एषा मभावा एवाभ्यं ब्राह्मणं विनि
योजयेत्॥ भ्रातरं भगिनी शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणं दिभिर्दिति॥ स्मृत्यंतरे पि॥ पितृमा
तृगुरुभ्रातृश्च शुगुरुर्दिभूभुजां॥ अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं वफलभाग्यवेदिति॥
कात्यायनः॥ पितृमासश्चरश्च भ्रातृगुरुर्वर्धे च विशेषतः॥ उपवासं प्रकुर्वीतः पुण्यं क
तुराते भवेत्॥ दक्षिणानात्रदातव्याश्च श्रूणा विहिता वसा॥ नारी वापतिमुद्दिश्य एका
ददद्यामुपोषिता॥ पुण्यं कृतुराते प्राहुमुनयः॥ पारदर्शितः॥ उपवासफलं तस्याः पतिः
प्राप्नोत्यसंशयं॥ राज्ञ्यस्थः क्षत्रियस्यार्थे एकादद्यामुपोषितः॥ पुरोधः क्षत्रियैः
सार्धं फलं प्राप्नोति निश्चितं॥ माता महादीनुद्दिश्य एकादद्यामुपोषणे॥ कृते ते तु फ
लं विप्राः समयं फलमाप्नुयुः॥ कर्त्ता दिशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः॥ यमुद्दिश्यैव

माध०

॥११४॥

नं फलं सोपि संपूर्णफलं ल माप्नुयादिति ॥ प्रतिनिधौ कश्चीद्विषे षः स्मर्यते ॥ काम्ये प्रति
निधिना स्ति नित्ये ने मितिके च सः ॥ काम्येषु पक्रमादूर्ध्वं केचिद्विषयकं विदु रिति ॥ अथ यम
र्थः ॥ नित्यं ने मितिकं प्रति धी नप्पु पक्रम्य कारयेत् ॥ काम्यं च सामर्थ्यं प रीक्ष्य स्वयमे
वोपक्रम्य कुर्यात् ॥ असामर्थ्ये षु पक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधि नपित कारयेत् ॥ उपवासा प्र
करणे प्रायश्चित्तं स्मर्यते ॥ अष्टम्या च चतुर्दश्यां दिवा भुंक्ते दवं चरेत् ॥ एकादश्यां महो
रात्रं नक्तं चै वतु पर्वणीति ॥ स्मर्यतरे अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्य षष्ठ्यां दिवा ॥ एकादश
श्या महोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणी चरेदिति ॥ ॥ अथ काम्योपवासक्रमः ॥ ॥ अथाग्निरु ॥
सायमा र्यांत यो र द्वा सायं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवासफलं प्रेप्सुर्ज हा दुक्त चतुष्टयमिति ॥
देवलः ॥ दशम्या मे क भक्त स्तुमो समैथुर्धुं थुन वर्जितः ॥ एकादशी मुपै वा सेत पक्षयोक्त
भयोरपि ति ॥ देवतास्तनुषां तिका मि कं तं चै व सिध्य तीति ॥ बृहस्पतिरपि ॥ दिवा नि
द्रापरा न्ना च पुन भोजन मेथुनं ॥ १२ ॥ तृका स्या मिषं तैलं द्वादश्या मष्टवर्जयेत् ॥ विष्णुधा
मे ॥ असंभाषा हि संभाष्य तुलस्य तसि कालं जलं ॥ आमलक्याः फलं वापि पारणं प्रा

॥ शिव ॥

॥ ११४ ॥

माध०
॥ ११५ ॥

यद्यदानीत्यंश्राह्यं नैमिषिकं भवेत् ३ उपवासं तदा कुर्यादध्यायपित्तसेवितं ॥ माना पित्रोः
क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदि ॥ अभ्यर्चयित्वा देवीं श्रद्धाया पित्तसेवितमिति ॥ यत्तु ब्रह्म
चनं ॥ श्राद्धं कृत्यानुये विप्रो न भुङ्क्ते पितृ तसेवितं ॥ हविर्देवानां गृह्णति कर्म वापि तस्मिन्
ति ॥ आध्यायाने नापि भोजनं कार्यं सिध्यति तस्य भोजनं कार्यं विधानात् ॥ अयमिह ब्रह्म
तामुष्णानक्रमः ॥ प्रथमं दश्याम्यामेकभक्तं कृत्वा अनंतरं दंतधावनं कुर्यात् ॥ तथा च
स्मर्यते ॥ दश्याम्यामेकभक्त्या खादये दंतधावनं मिति ॥ तदनंतरं दश्याम्या रात्रौ नियमग
हणं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मकेवले ॥ प्राप्ते हरिदिने सम्यक् कृत्वा विधाय नियमं निशि ॥ दश्याम्या
मुपवासस्य प्रकुर्याद्वै सव ५ व्रतमिति ॥ नियमो नारदीये स्मर्यते ॥ अक्षारल्लबणाः
सर्वे ॥ हविष्या चानिषेवताः ॥ अवनी तल्पशयनाः प्रिया संगविवर्जिता इति ॥ ततः प्र
प्रतः रक्षायै कादश्यां बाह्यभ्यंतरशुचिविदध्यात् ॥ तत्प्रकारस्तु ॥ शारीरं रमंतः कर
णोपघातं वा च श्रवणं भ्रमं गानां शेषं ॥ रामं नयत्यस्तु ममेहं शर्म पापादनं ते हृदि
संनिविष्टे ॥ अंतः शुचिं बहिः शुचिं शुद्धो धर्ममयो मुतः ॥ स करोतु ममेतस्मिन् शु

॥ शिवा ॥

॥ ११५ ॥

विरेवास्मि सर्वदा ॥ बाह्योपघातान्न नद्यो बौध्यांश्च भगवान् जनतः ॥ रामं नयत्यस्तु ममेहं शर्म पापादनं ते हृदि
संनिविष्टे ॥ अति अनंतरं प्रतः संकल्पं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ गृहीत्वो
दुंबरं पत्रं परिपूर्णमुदद्गुखः ॥ उपवासं तु गृह्णयाद्यदा च ये विधारयेत् ॥ ओदुंबरं पत्रं ताम्र
पात्रं संकल्पं मंत्रमहा विष्णुः ॥ एकादशीं निराहारं स्विता हं मपरे हनीति ॥ भोज्या मिषु
३ दूरीकाक्षरं रणं मे भवा मुत दुष्कं कुर्यात् ततो विद्वान् पुण्यं जलमध्यापयेदिति ॥ अ
नंतरं तस्मात्तत्र गतं जलं पिबेत् ॥ तदा ह कात्यायनः ॥ अष्टाक्षरेण विज्जतेनाभि मंत्रितं ॥
उपवासफले प्रथमं पिबेत्पात्रं जलमिति ॥ विदेकादश्यापवासे रात्रौ संकल्पः ॥ तथा
च नारदाये ॥ विधोपवासेन श्रुतं सुदिनं त्यक्त्वा समाहितः ॥ रात्रौ संपूजयेद्दिक्षु संकल्पेन
तदा तरेदिति ॥ मध्यरात्रादुपरि दशमी युक्ता च एकादशी तस्यां मध्याह्नस्योपरि संकल्पः ॥
तथा च स्मृतिः ॥ दश्याम्या संगदोषेण मध्यरात्रासरेण तु ॥ वर्जयेच्चतुरो यामानु संकल्पा
च नयोः सदेति ॥ एकादश्यां देवस्योपरि पुण्यं मंडपं कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ॥ देव
स्योपरि कुर्वत श्रद्धया समुपाहितः ॥ नाना पुष्पैर्मुनिश्रेष्ठा विवित्रं पुष्पमंडपं ॥ कृ
त्वा च वरणं पश्चात् क्षागं कारयेन्निशीति ॥ तस्मिन्

मं रके देवमर्चयेदिति ॥ तदुक्तं पद्मपुराणे ॥ एकादश्यां सिते पक्षे निराहारः समाहितः ॥
 स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ॥ संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ॥
 पुष्पगंधैस्तथा धूपैश्चैवैवेद्यकैः परैः ॥ उपहारे बहुविधैर्जेय होमप्रदक्षिणैः ॥ स्तोत्रैर्ना
 ना विधैर्दिव्यैर्गीतैर्वाद्यमनोहरैः ॥ दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ॥ एवं संपू
 ज्य विधिर्वद्वात्रैरुत्पलात्वा प्रजागरं ॥ याति विष्णोः परं स्थानं रोनास्य च संशयः ॥ अथ द्वा
 दश्यां यत्कर्तव्यं तदाहनकात्यायनः ॥ प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ॥ अस्ना
 न्तिमिराधस्य व्रते नानेव केशव ॥ प्रसीद सुमुखो नादथ स्नानदृष्टिप्रदो भव ॥ मंत्रं जपि
 त्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ॥ द्वादशां पारणां कुर्याद्वर्ज्यं धित्वा द्युपोदकीमिति ॥ सूतके
 कादौ दानां च न रहितव्रतमुपवासमात्रं कुर्यात् ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे ॥ काम्योपवासं
 प्रकांते त्वं तस्मात् सूतके ॥ तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्द्वादशानां च न विवर्जितमिति ॥ वराहपुरा
 णेऽपि ॥ सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ॥ एकादश्यां न भुंजीत व्रतमेवं न लुप्य
 ते ॥ मज्जकेऽपि न भुंजीत एकादश्यां सदानरः ॥ द्वादश्यां तु समाश्रयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणा

॥ शिवा ॥

॥११६॥

शयश्चुध्यतीति ॥ अस्तकज्जलपात्रे वदि वा स्वापंचमैथुनं ॥ तौ बालवर्षां चैव वर्जयेद्द्वतवा
 सर इति वसिष्ठः ॥ उपवासो तथा आधो न कुर्याद्दंतधावनं ॥ दंतानां कण्ठसंयोगे हंति सप्त कु
 लानि चेति ॥ दंतधावने प्रायश्चित्तमुक्तं ॥ विष्णु रहस्ये ॥ आधोपवासदिवसे रवादित्यादंत
 धावनं ॥ गायत्र्या शतसंपूतं मे बुधाय विमुध्यति ॥ हारीतः ॥ पतितपापं उक्तं नास्ति क
 भावणमन्त्राश्चिष्टादिक उपवासदिने वर्जयेदिति ॥ कूर्मपुराणे ॥ बहिर्यामांस्त्यजान्स्
 त्तिपतितं च रजस्वलं ॥ न स्पृशेन्नाभिभाषेत नैक्षेत व्रतवासरे ॥ स्त्रीणां च प्रेक्षणा संग
 ताभिः सकथनादपि ॥ निष्यंदन्ते ब्रह्मचर्ये न दारेषु तु संगमादिति विष्णु रहस्ये ॥ स्मृत्या
 लोकनगंधादिस्वादं परिकीर्तितं ॥ अन्नस्य वर्ज्यं सर्वं ग्रासानां चाभिकोक्षणं ॥ गात्रा
 भ्यंगं शिरोभ्यंगं तौ बालं चानुलेपनं ॥ व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतमिति ॥ ब्र
 ह्मसंहितापुराणे ॥ कास्यं मसं मसुरं च क्षौद्रं लेकं चान्नं भाषणं ॥ व्यायामं च प्रवासं च दि
 वा स्वप्नं प्रमथा जने तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैस्तानि वै सवः ॥ द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं स
 र्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥ एकादश्यां आहारं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः ॥ उपवासो

म्यचेति ॥ तत्र परित्यक्तं ॥ देवता चर्चनादिकं सूतको ते कुर्यात् ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे ॥ सूतको
ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं ॥ दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति ॥ स्त्री
णस्तुरजो दोषदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः ॥ किंतु देवता चर्चनादिकं सूतकादा विगोपवासमा
त्रं कार्यं तदाहुः पुलस्त्यः ॥ एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टे रजस्यपीति ॥ कृष्यशृंगोपि ॥ संप्र
वृत्ते तुरजसि न स्याज्ज्यं दृष्टं व्रतमिति ॥ प्रारब्धदीर्घतपसानारीणां यदुजो भवेत् ॥ न
तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥ शुद्ध्यनंतरं देवता चर्चनादिकं कुर्यात् ॥ तथा च स्मृ
तिः ॥ स्नाता भर्तुश्चतुर्थी शुद्धा स्यात्परिचारणे ॥ पंचमेहनि शुद्धा स्यात् देवेपि मेचकर्म
णीति ॥ नित्योपवासप्रकारो विष्णुसहस्रनामसमिहितः ॥ अधनित्योपवासश्चैत्रायां प्रायंत
भुंक्तिं क्रियां ॥ वर्तयेन्मतिमान्विप्रः संप्राप्ते हरिवासर इति ॥ ब्रह्मैव तेऽपि ॥ इति वित्ताय
कुवता वश्यमेकादशी व्रतं ॥ विशेषनियमाश्चैहोरात्रं भुक्तिवर्जितं ॥ निगृहीतं द्रियः
श्रद्धासहायो विष्णुसहस्रः ॥ उपोष्यैकादशीं पापात् मुच्यते नात्र संशय इति ॥ राक्षसस्यो
नियमेनाचरेत् ॥ तथा च कात्यायनः ॥ राक्षसोऽसुपुनः कुर्यात्तनियमं सविशेषणमि

माध०

॥११७॥

ति॥ यदा द्वादश्यां श्रवणं नक्षत्रं भवेत्॥ तदा शुक्लैकादशी मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत्
तथा च नारदीये॥ शुक्लवायदिव कस्माद् द्वादशी श्रवणं चिता॥ तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां
तु पारणमिति॥ एकादश्यां त्वविधायं संप्राप्ते श्रवणे तदा॥ उपोष्याद्वादशी पुण्या सर्वपा
पक्षयापहेति॥ यदा त्रयोदशी द्वादश्यां कलाद्वयं कलात्रयं वा ण्युदयादुपरि संभवति॥ त
दा द्वादशी काल एव पारणं कार्यं॥ तदुक्तं नारदीये॥ एकादश्याः कला द्वेकाद्वादश्या सुकला
द्वयं॥ द्वादशी द्वादशी हंति त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी न त्यति
क्रमेत्॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्ता कालिकी स्मृतेति॥ ननु द्वादश्यां ति क्रमे पि नास्ति दो
षः॥ सा तिथिः सकला लेयेति सा कलयाभिधानादिति चेत्॥ मैवं॥ सा कल्यस्नानदान
विषयत्वात्॥ वाक्यशेषे स्नानदानजपादिष्वित्यभिधानात् पारणे तु सा कल्यवचनं
प्रचर्यते॥ तिथिस्ता कालिकी भवेदिति विशेषकथकवचनात्॥ द्वादशी काले यदा पार
णं तदा ततः प्रागेव सर्वाः क्रियाः कार्यः॥ तदुक्तं नारदीये॥ अल्पायामथ विप्रैर्द्वादश्याम
स्तुतोदये॥ स्नानार्चनक्रियाः कार्यदानहोमादिसंयुताः॥ एतस्मात्कारणा विप्राः प्रसू

॥ शिव ॥

॥ ११७ ॥

द्वं अपि रजः शतं द्वयमिति ॥ ने दशं पा वने किं विन्नराणां भुवि विद्यते ॥ या दशं पयः नाभस्य
 दिनं पातकहा निदमिति ॥ ता वसा निदे हे स्मि नृतिष्ठंति मनुसाधिपा ॥ या वनोप वसे जंतुः
 पयः नाभदि नं रुभं ॥ अश्वमेधसहस्राणि वा जजये यशता निव ॥ एका दश्यूपवा सस्य कल
 लाना हंति को दशी ॥ एका दशं द्वियैः पापं यस्तु तं प्रभवति प्रभो ॥ एका दश्यूपवा से नत सर्वे वि
 लयं व्रजेत् ॥ एका दशी समं किं वित्रपापत्राणं न विद्यते ॥ स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्य पुत्र प्रदा
 धिनी ॥ सुकलत्र प्रदा ह्येषा शरीरोग्यदा धिनी ॥ न गंगानगया भूप न काशी न च पुण्ड्र
 रं ॥ न वापि कौरवं क्षेत्रं न रेवान वदेविका ॥ यमुना चंदभागा न्वतूल्या भूप हरे दिनात् ॥
 अनायासे नरा जेदं प्राप्यते वैष्णवपद ॥ विंता मणिसमा ध ह्येषा सुथ वापि निधेः समा ॥ सं
 कल्पपाद प्रख्या वेदवा दोषमात्रं येति ॥ यस्या मेका दश्या या न्युपवास प्रति निधि रूप
 पाण्येक भक्त नक्त या धित दानाति तेषां प्रतिपद्युक्ते न न्याये नोपवास तिथा वे सानुष्ठानं
 यानि तु नुस्व - तं जाल्येक भक्ता दानि तेषां पूर्व विक्लिया येन मध्याह्ना दिव्या पिति ति
 ग्रहण प्राप्ते दशमी विधा प्रति विध्यते ॥ तथा च भविष्यपुराणे ॥ द्वादशी कलमले ॥

॥ शिवा ॥

॥ ११८ ॥

पूर्वाहुविधां दिना धेने तदा पूर्णमपित्यजेत् ॥ यदि छेदात्मसंस्तान नियमेषु चतुर्षु पि ॥ नोपो
 क्षितं च नक्तं च नैक भक्तमया वितं ॥ नंदायां पूर्वविद्धायां कुर्याद्देश्वर्यमिच्छता ॥ एका दशी यु
 ताशस्ता द्वादश्या समुपोषणे ॥ नक्त्यां वा यायिते नित्यं मेक भक्ते तथा च नै ॥ नक्तं वा या
 धितं तात नैक भक्तमुपाहरेत् ॥ दशमी संहितं दानं मनर्थं हरि वासर इति ॥ दिना धेने सार्ध
 सप्तमुद्रै रित्यर्थः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य दिक्पेचदशभिश्चेत्तथेत्कदा दत्तं ॥ सार्धं सप्तमुद्रै र्
 स्तु वेधो यं बाधते व्रतमिति च दत्तो न्यूनवेधे नुतिथ्यं तरवमध्यध्या द्वादश्या पि नो गृहीत
 व्या ॥ ॥ इति द्वादशी नियमः ॥ अथ द्वादशी नियमः ॥ सा च युग्मादि रास्त्रे
 ता पूर्वविधा गृहीतव्या ॥ स्कंदपुराणे ॥ द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एका दश्या युता विभो ॥ सदा का
 र्या विद्वाद्भिर्दुमैश्च मानवैः ॥ उत्तरविधां प्रतिषेधती ब्रह्मसिष्ठः ॥ द्वितीयाप्येव
 मी वेधा दशमी च त्रयो दशी ॥ चतुर्दशी चोपवसे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथिति ॥ एवं च सत्येका दश्यु
 पवासो द्वादश्युपवासश्चेत्युभयौ एकस्मान्दिने प्राप्ता प्रोक्तितस्य चोपवासस्यान्योन्यविरो
 धाभावात् सहैवानुष्ठानं भविष्यति ॥ न स्मरेत्ते कं सैव तसमाप्य व्रतांतरमनुष्ठानं शक्यं ॥
 असमाप्तं व्रतं पूर्वमेव कुर्याद्द्वतांतरमिति ॥ आस्तात्मेवं ॥ इति द्वादशी नियमः ॥

माध०

॥११९॥

तरोपक्रमं निषेधति॥ प्रकृते तु वृत्तद्वयस्य सहैवोपक्रम इति तत्रैतानुष्ठानं भविष्यति॥ नन्वस्वे
वरं वृत्तिथौ संपूर्णमिति थावेकादशीद्वादश्यापवासौ नैरंतर्यणप्राप्तः॥ तत्र पारणमंतरे
ण प्रथमोपवासस्य समाप्तत्वात्तु द्वितीयोपवासोपक्रमो न संभवतीति चेत्॥ मैवं॥ अद्भिः पार
णं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रकृतं शक्यं वा॥ तादृशं पारणमशिता नशितो भयात्मिकं तत्र॥ शि
तिरूपत्वात्पूर्वोपवासं समापयति॥ अनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहितं॥ एतच्च द्वात्मक
त्वं दशोपवासप्रकरणे याजमानब्राह्मणोऽश्रूयते॥ यदनाद्यानुपवसेत्ताद्युक्तः स्यादश्रीया
दुदोऽस्य पशुनाभिभन्येतापोऽश्नाति॥ तन्नेवाशितं नैवाशितं नक्षोद्यको भवति नास्य रुद्रः पशु
ननिमन्यत इति॥ तस्माद्दुदकपारणेनोपवासद्वयनिवर्हिः॥ एतच्च सर्वमिति साधारणं प्र
कृते त्वेकादशीद्वादश्यादेव ते व्य॥ दुदकपारणमंतरेणापिन काश्चिदोषः॥ एतत्तावत्स्मर्यते॥
एकादशीमुपोष्येवद्वादशीसमुपोषयेत्॥ न तत्र विधिः कोपः स्यादुभयोर्देवतहरिर्ति॥ उपवास
द्वयाशक्तं केवलं द्वादश्यापवासो नोभयोः फलं सिध्यति॥ तथा च स्मृतिं॥ पूर्वोपवासं ज्ञातं
पुण्यं सर्वप्राप्तोत्पसंशयमिति॥ द्वादश्यां च काम्योपवासो माकंडे येन दर्शितः॥ द्वादश्या

॥शिब॥
॥११९॥

षे स्नानमाचरेत्॥ पितृतर्पणं संयुक्तं स्वल्पाच्चेद्वादशीयदि॥ महाहानिकरी ह्येवाद्वादशी
घंधिता नृणां॥ करोति धर्महरणं मस्नाते वसरस्वती॥ गारुडपुराणेऽपि॥ यदा स्वल्पं द्वा
दशी स्यादपकर्षो भुजे भवेत्॥ प्रातर्मध्याह्निकस्यापितत्र तस्यापकर्षो मिति॥ स्कंद
पुराणेऽपि॥ यदा भवेदकं बाल्याद्वादशी पारणादिने॥ उषःकाले द्वयंकुर्यात् प्रातर्मध्या
ह्निकं वत इति॥ तत्र पारणं संभवे अद्भिः पारणं कुर्यात्तदाह कात्यायनः॥ संध्यादेकं भ
वेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः॥ अद्भिस्तु पारयित्वाथ नैत्यकांते भुजिर्भवेत्॥ देवलोपि॥ संक
टे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं॥ अद्भिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषक इति॥ यदा
कलापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात्॥ तदुक्तं नारदाये॥ त्रयोदश्यां तु
शुद्धायां पारणं पूर्ये वी फले॥ न तयसाधिकं वापिनरः प्राप्नोत्यसंशयं॥ मिति॥ पारणं
नैवेद्यं तुलसीसंज्ञं मिश्रितं कुर्यात्॥ तदुक्तं स्कंदपुराणेऽपि॥ नरः कृत्वो सोपवासं तु योऽस्ना
ति द्वादशीदिने॥ नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्वा कोटिविनाशनमिति॥ अथैकादशीमहि
मा॥ ॥ तत्र वसिष्ठः॥ ॥ एकादशीसमुपेन वद्विनोपायके धनी॥ भस्मतां याति वि

युत

माध०

॥१२०॥

वैविद्यातदाहसंवर्तः॥ कस्मात्तस्मात्तपासावित्रीवटपैहैलकी॥ अनंगत्रयोदशीरंभाउपो
थाःपूर्वसंयुताइति॥ अनंगत्रयोदशीचभविष्यपुराणेदर्शिता॥ मार्गशीर्षमलेपक्ष
इत्युपक्रम्यवृत्तंविधायानंगत्रयोदशीत्युपसंहारात्॥ नन्वमलेपक्षइतिशुक्लपक्षएवत
द्रुतंविहितंतथाच॥ त्रयोदशीप्रकर्तव्याद्वादशीसहितेमुने॥ अनेनसामान्यशास्त्रेणैवान
गत्रयोदश्याःपूर्वविधित्वंप्राप्तं॥ बाढ॥ तदेवानेनविशेषशास्त्रेणस्पष्टीक्रियते॥ इतित्रयो
दशीनिर्णयः॥ अथचतुर्दशीनिर्णयः॥ अत्रापिशुक्लकृष्णभेदेनव्यवस्थाभवति॥ अ
त्रयुग्मशास्त्रेणशुक्लचतुर्दशीपरविधायाम्॥ तथाव्यासेपि॥ शुक्लचतुर्दशीयाद्याप
रविधासदाव्रतेति॥ पूर्वविधानिवेधः॥ उक्तंरविधाविधिश्चेत्यभयंभविष्यपुराणेव
व्यते॥ सदाकायत्रियोदश्याननुयुक्ताचतुर्दशी॥ पौर्णमासीयुतासास्याचतुर्दश्या
चपूर्णिमेतिनारदीयेपि॥ तृतीयेकादशीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी॥ पूर्वविधानकर्तव्या
कर्तव्यापरसंयुतेति॥ यत्तुभाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतंभविष्योक्तंरंभितं॥
तत्रपूर्वविधापरविधावामध्याह्न्यापिनीचेतिकेचिदाहुः॥ लिंगं वतसमाप्यत्वेन

॥ शिव ॥

॥१२०॥

मुपवासेन सिद्धार्थो भूय सर्वशः ॥ चक्रवर्त्तिम तुल्यं संप्राप्य तुलां श्रियमिति ॥ ॥ इति
द्वादशी विर्णयः ॥ ॥ अथ त्रयोदशी विर्णयते ॥ सा च शुक्ल कृष्ण भेदेन व्यवतिष्ठते ॥ तत्र
शुक्ल त्रयोदशी पूर्व विद्याग्राह्या ॥ तदुक्तं ब्रह्म कैवर्त्ते ॥ त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी सहिता मुने ॥
भूत विद्या न कर्त्तव्या द्वादशी पूर्ण कदाचनेति ॥ यद्यप्यत्र शुक्ल कृष्ण राक्षो नास्ति ॥ तथापि कृष्ण
त्रयोदश्यां परविध्यता यावैव निकल्पात् ॥ पूर्व विद्यायाः शुक्ल कृष्ण पक्ष विषयित्वं परिशिष्य
ते ॥ सायंकालीन त्रिमुहूर्त्त व्यापित्वेन पूर्व विद्यायां प्राप्तायां प्रतिपदं वा स्यात्पराह्ण सं
बध ॥ घोषे क्षित इति द्रष्टव्यं ॥ तदुक्तं स्कंद पुराणे ॥ त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्णिकेति
कृष्ण त्रयोदश्याः परविध्यत्वमुक्तं निगमे ॥ षष्ठ्यष्टमी तथा द्वादश कृष्ण पक्षे त्रयोदशी ॥ ए
ताः परयुताः पूज्या पराः पूर्व ता संयुता इति ॥ यत्र बृहदसिष्ठवचनं ॥ द्वितीया पंचमी वेधा
द्वादशी च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासे ह्यनुः पूर्व तरेति थि इति तदुक्तं पक्ष विषयं यदा तु
२ कृष्ण पक्षे परविद्या न लभ्यते ॥ तदा पूर्व विद्याग्राह्या ॥ तदा हवसिष्ठः ॥ एकादशी तृतीया
च षष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्व विद्या न कर्त्तव्या यदि न स्यात्सरेह नीति ॥ अनंग त्रयोदशी च पू

५ धौ वकर्तव्यापराविधानकस्यादिदिति ॥ नरकचतुर्दशीविधूदयवतीयाद्या ॥ तथावस्म्यदि-
 तिः ॥ आश्विन्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां विधूदये ॥ कर्तव्यमंगलस्नानं नैवेदनं रक्तमीरुभिरिति ॥
 अपराह्वयापिते तु शुक्लचतुर्दश्यापि परविधाया ॥ तथावस्म्यदपुराणे ॥ चतुर्दशी च
 कर्तव्या त्रयोदश्यायुताविभो ॥ मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्याचापराहिकृति ॥ दशविधान
 कर्तव्या राकविधा कदाचनेति ॥ अत्र मम भक्तैरिति स्वरोक्तलिंगान्नशिवचतुर्दशीविषय
 त्वत्वेद्वयं ॥ तदेवं वृतांतरेषु चतुर्दशीनिर्णयता ॥ ॥ अथशिवरात्रिव्रतनिर्णयते ॥
 तत्रेदं विन्यते ॥ किमयं शिवरात्रिरादौ रूढः किंवा योगिकः ॥ पुनस्तत्क्षिणिकः ॥ अथवायो-
 गरूढ इति तत्र तावत् रूढ इति प्राप्तं ॥ कुतः तिथिविशेषे शिवरात्रिराद्यस्य संज्ञारू-
 पेण श्रवणात् ॥ तथा च नागरखंडे ॥ माघमासस्य रोवेया प्रथमा फाल्गुनस्य च ॥ कस्मा-
 द्चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता इति ॥ कासिके ॥ माघमासे सिते पक्षे विद्यते या चतु-
 र्दशी ॥ तद्वात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सर्वपुण्यसु भावहेति ॥ यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शि-
 वरात्रिरित्यवयवार्थः ॥ प्रतीयते ॥ तथापि योगात् रूढेः प्रबलत्वात् योगोत्रनग्राह्यः ॥

॥ शिव ॥

॥ १२१ ॥

प्राबल्येन शिवकर्णदिशो बहगम्यते ॥ अत्र स्वकर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तमुपेक्ष्य रूढा
 वरक्षविशेषवाचिना स्वीकारात् ॥ अनुका कदेतपरीक्षा समानेयं विकारः ॥ यद्ययं शिवरा-
 त्रिरादौ रूढः यदि वा योगिकः ॥ उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् ॥ मैवं ॥ अस्त्येव महा-
 विशेषः योगिकत्वे शिवसंबन्धिं व्रतजातस्य रात्रौ चतुष्ठीयते सा सर्वो शिवरात्रिः स्यात् ॥
 माघमासस्य दिपदव्रतदानां मुपलक्षणं भवेत् ॥ रूढिपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणात्वात्
 वसिष्ठाया एकस्या एव तिथेः शिवरात्रित्वं ॥ अतः कर्तव्य एव विचारः तत्राहीनन्यायेन रू-
 ढिमेवादियामहे ॥ तस्य वन्यायस्य संग्राहकावेतो श्रौको भवतः ॥ अहीनस्य द्वादशे ति प्र-
 कृतो धि कृतावुत ॥ न हीन इति योगेन प्रकृतौ तु द्विकल्पता ॥ शिद्धधीहेतुतो रूढे रहीते वि-
 कृताविदं ॥ उक्त्यतां द्वादशत्वं साङ्गसकृतकर्मणः ॥ अयमर्थः ॥ ज्योतिषो मप्रकरणे श्रूय-
 ते ॥ तिस्र एव साङ्गस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यत्तस्य सवीर्येष्टायेति ॥ अङ्गसहवर्तत इ-
 तिसाङ्गः एकदिननिष्ठाद्यो ज्योतिषो मः ॥ तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेषु अंगत्वेनानुष्ठेय-
 या होमा उपसद्वृत्त्यास्तास्ति स उपसदो विधाय पुनरहीनशब्दाच्चस्य कर्मणो

द्वादशोपसदो विधीयन्ते ॥ तत्र संशयः ॥ किमिदं द्वादशोपसदत्वं द्विरात्राद्यहीनप्रकृतिभूतेषां
 द्वादशवाच्ये प्रकृते ज्योतिषोमे निविशते ॥ आहोस्विदहीनशब्दवाच्ये विकृतिरूपे द्विरा
 त्रबुक्तव्यत इति तदर्थमिदं नित्यं ॥ अहीनशब्दो योगिको रूढो वेतितत्र नहीन इति यु
 सुते विस्पष्टप्रतिभासाद्यौ गिक एवायं तावदर्थश्च प्रकृतावुपपन्नः ॥ सो गस्य प्रधानस्य
 साक्षाद्वाचकशब्देरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावात् ॥ विकृतौ तु विशेष एव वाचकशब्देस
 पदिश्यते ॥ इतरत्सर्वमिति देखात् प्राप्यते ॥ अत उक्तिसंकोवा द्विकृते हीनत्वं एव वसति
 अहीनशब्दस्य प्रकृते ज्योतिषोमे प्रकृतिसंभाव्यास्यकरणानुग्रहाच्च तत्रैव द्वादशत्वं
 निविशते न च पूर्ववाक्ये विहितेन त्रित्वेन बाधः शकनीयः ॥ वाक्ययोः समानबलत्वे
 न ब्रूहि यव वा द्विकृत्योपपत्तेः तस्माज्योतिषोमे एव द्वादशत्वं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वि
 कृतिरूपे द्विरात्रादा विदेह द्वादशत्वं विधीयते ॥ कुतः अहीनशब्दस्य श्रोतप्रयोगादुल्लेखे
 न तत्रैव कुरु ६८ लाटु द्विशरीरबुद्धिहेतुतया योगादुलीयसी योगे च वयवार्थे प्रथम
 तो निश्चित्य पश्चात् समुदायाद्यो निश्चेतव्य इति विलुब्धः ॥ न चात्र प्रकरणाविरोधः श

॥ शिवा ॥

॥११२२॥

राहरेति ॥ मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरीतरे ॥ ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहे रक्तवास
 सां ॥ चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं जनार्दनमिति ॥ अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायां प्रीतिव
 चनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं प्रतीयते ॥ अतस्तद्वापि नीतिथिर्ग्राह्या ॥ नैतत्सारां यथा
 विनायकवृत्ते मध्याह्ने पूजयेन्नपेति ॥ मध्याह्नकर्मो गकालत्वेन विहितः ॥ नात्र तथा विधि
 रस्ति ॥ उदाहृतं तु लिंगमै मर्थं गदगतं चान्नस्वातंत्र्येण कस्य विदथस्य प्रमापके ॥ किंतु
 सति प्रमाणं तरेतस्योपोदूलकं भवति चात्र प्रमाणं तरे पर्याप्तः ॥ ततो मध्याह्नः कर्मका
 लस्तथा सति देवे द्यौदधिकीयाद्येति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिश्चोदय व्यापिनी ग्राह्या ॥
 सा च तिथ्यंतरवत्त्रिमुहूर्तेति मुख्यकल्पः ॥ द्विमुहूर्ते स्यनु कल्पः ॥ एवं वसति शिष्टा
 राण्यनुगृहीतो भवति ॥ चेन्न श्रावणं चतुर्दश्यो शुक्ल अपिरात्र योगिनो ग्राह्ये तथा ह
 बोधापनः ॥ मधोः श्रावणमासस्य शुक्लयातु वतुर्दशी ॥ सारात्रियापि नीयाद्यापरापू
 र्वाहुगमिनीति परामासांतरावर्तिनी ॥ शुक्लपक्षवर्तिनी चतुर्दशी ॥ कृष्णवतुर्दशी
 तु पूर्वयुते वग्राह्या ॥ तथा वापस्तंबः ॥ कृष्णपक्षे एमीवैव कृष्णपक्षे वतुर्दशी ॥ पूर्ववि

कनीयः॥ वलीयसा वाक्येन प्रकरणे स्य बाधितत्वात्तस्मादिदं दृष्टं त्वं प्रकृतिज्योतिष्ये
मादृक्कृष्यविकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति॥ अत्र यथा रूढो हीनश्च स तथा शिवरात्रि
शेषेण रूढ इति पूर्वः पक्षः अपर आह॥ यौगिक एवायं शिवरात्रिश्च कुतः संबंधमुपजीव्यत
छद्मस्य प्रवृत्तत्वात्॥ तथा च स्कंदपुराणे॥ माघस्य कृष्णपक्षे यातिथिश्चैव चतुर्दशी॥ तस्या रात्रिः समा
ख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया॥ तस्याः सर्वेषु लिंगेषु सदा संक्रमते हरः॥ यानि कान्यत्र लिंगानि
स्य च रात्रिचरणे च॥ तेषु संक्रमते देवितस्यां रात्रौ यतो हरः॥ शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता ते न सा ह
रवद्भवेति॥ शिवरहस्ये॥ तस्य भूतये दवर्षमाघ कृष्ण चतुर्दशी॥ शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं
त्रिपुरादृष्ट इति॥ अवंती खेडे॥ माघ शुक्लपक्षे नवमि मध्ये अकिताया चतुर्दशी॥ शिवरात्रिश्च सा
ख्याता सर्वपापप्रणाशिनी तितस्माद्यिव संबंधिनी रात्रिः शिवरात्रि रिति यौगिके कथं॥ प्रोक्षणी
यं न्याये न गृहीतव्यः॥ तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतोऽत्रोक्तो भवतः॥ संस्कारजातियोगेषु
कं व्रते प्रोक्षणी रिति॥ संस्कारं सार्वभौमात्वात् जातिमुद्देजनोक्तिः॥ अन्ये न्याययतो नाद्यो न
जातिः कल्पशक्तिः॥ यौगिकः कृत्स्नशक्तिश्चाकृत्सिद्धौ करणे स्थिता॥ अयमर्थः॥ दश पूर्णमासप्र

माध०

॥१२३॥

इ

करणे श्रूयते ॥ प्रोक्षणी रासा यदयतीति तत्र शं कनी यः ॥ किमयं प्रोक्षणी राब्देः आसादनाभिमे त्रणा
दुदकसंस्कारं ब्रूते ॥ किं वा जललत्वा वा तदविशेषं ॥ अहोस्मिन् प्रोक्षंते पात्राण्याभिरद्विरिति यो गंतत्र
संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राप्तं कुतः सार्वभौमत्वात् ॥ तत् सर्वेषु हि संस्कारविधिगव्यादिप्रदेशेषु
प्रोक्षणी राब्दं श्रूयते ॥ प्रोक्षणी रासा दये तीधूमा बहिरेपसा दयेति गव्ये प्रोक्षणावगव्ये प्रयोगः प्रो
क्षणी रासा दयतीति विधिगव्ये एव माभिमे त्रणा दिवा क्यान्यप्युदाहरणीयानि ॥ तस्मात्संस्कारं
ब्रूत इत्येकपक्षः ॥ जातिं ब्रूत इति पक्षांतरे लोके हि जलं कोडासु प्रोक्षणीभिरुद्देजितास्मरत्यदकं
जातो प्रयोगो दृश्यते ॥ तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः उपक्ष उपपद्यते ॥ कुतः अन्योन्याश्रयत्वा
त् ॥ किं हि तेषां सादनादिसंस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संकृतास्वप्सु प्रोक्षणी राब्दं प्रवृत्तिः ॥ तत्र वै
वृत्तौ च सत्यां प्रोक्षणी राब्देनापो नुद्या सादनादिविधिरिति ॥ अन्योन्याश्रयः नापि जातिं ब्रू
त इति द्वितीयः पक्षो युक्तः ॥ उदकजातो प्रोक्षणी राब्दस्य वृद्धय बहारे पूर्वमकृत्स्वेनेतरः पर
राक्तेः कल्पनीयत्वं प्रसंगात् ॥ न च योगे पि राक्तेः कल्पनीयेति शक्यं ॥ व्याकरणेनैव कृत्स्नात्
व्याकरणे हि ॥ उक्षसे च न इत्यस्मात्धातोः करणे ल्युट् इति प्रत्यक्षं ॥ राब्दो व्युत्पादितः ॥ तथा

॥ शिवा ॥

॥१२३॥

मास रूपयोगं पूर्वपक्ष्यभिर्भेदं तन्निराकृत्य श्रौत रू० ६० टिः सिद्धांतिना समाश्रिता ता मेव
 रूटिप्रकटयितुं वररुदिना वार्तिकं कृतं ॥ अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न
 शङ्कितुं शक्यते ॥ तथा गोत्रं ० जातौ रूटस्य गोत्रादस्योणादिदिक् सत्रेषु गमेर्डा इति प्रक
 तिप्रत्ययविभागे कृत्वा गच्छतीति गोरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ॥ तद्दृष्ट्वाप्यवगतं यं ॥ प्रोक्ष
 णीशब्देन रूटिज्ञापनाय किं विस्वतं च सूत्रं बहिरन्तं मस्ति किं तर्हि सर्वधातुसाधारणेना
 वयवाथ व्युत्पादकेन ल्युट् प्रत्ययेन निष्पादितत्वात् ॥ यौगिकत्वायं प्रोक्षणीशब्दः तस्मा
 द्प्रोक्षणीशब्दवत् तद्विश्वरात्रिशब्दो यौगिक इति द्वितीयः पक्षः अन्ये तु पुनर्मेव्यंते ॥ लाक्ष
 णिकोयं विश्वरात्रिशब्दः तिथिवाचकेन तेन शब्देन तत्र तिथौ क्रियमाणस्य वृत्तिविशेष
 स्य लक्ष्यमाणत्वात् ॥ अतएव शानसंहिताया उक्तं ॥ विश्वरात्रिव्रतं नाम सर्वपापहृत्पान
 तं ॥ आभवांशालमनुष्णाणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥ अर्धरात्रादधश्रौ ० ध्वं युक्ताय त्रवतुर्द
 शी ॥ तत्तिथौ वैवकुवत्तद्विश्वरात्रिव्रतं व्रती ॥ विश्वरात्रिव्रतं कार्यं भूतान्वितमहानिशि ॥
 विश्वरात्रिव्रतं देवक रिष्ये तव सन्निधौ ॥ निर्विघ्नं कुरु मे देव भक्तगो ह्यमहेश्वरेति ॥ सा

॥ शिवा ॥

॥ १२४१ ॥

रदसंहितायां ॥ अर्धरात्रयुताय त्रमाद्यकृष्णचतुर्दशी ॥ विश्वरात्रिव्रतं तत्र सोऽवमेधफलं ल
 भेदिति ॥ स्मृत्यन्तरेपि ॥ भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्यासा महा निशा ॥ विश्वरात्रिव्रतं तत्र कु
 यज्जिगरांतयेति ॥ वं ० ह्यपुराणे ॥ अर्धरात्रादधश्रौ ० ध्वं युक्ताय त्रवतुर्दशी तत्तिथौ वैव
 कुवत्तद्विश्वरात्रिव्रतं व्रतीति ॥ स्कंदपुराणे ॥ विश्वरात्रिव्रतदेव कथयस्व महेश्वरेति ॥ नवका
 लवाचकशब्दस्य लाक्षणीकत्वं मरुदृष्टचरमिति शङ्कनीयं ॥ कालवाचकाभ्याममावा
 स्यापोरा मासीशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयोरिष्टयोस्त कालसंबन्धिन्या ॥ न्योरूपलक्षितत्वा
 त् ॥ अतएव श्रूयंते ॥ यएवं विद्वन्नामा वास्यां यजत इति ॥ स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचके
 शब्देस्तत्संबन्धिनो व्रतविशेष उपलक्ष्यंते ॥ स्कंदपुराणे ॥ जन्मा एमी नैव कृता कदापि
 कल्पायुतं पच्यते रोरवेषु ॥ क्रूयश्च गोपि ॥ एकादशी तु कुवत्तद्विश्वरात्रिव्रतं द्वादशी यदि ॥ एव
 मन्यत्राप्युदाहार्यं ॥ तस्मात् लाक्षणीकोयं विश्वरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः अथ सिद्धांत
 ब्रूमः ॥ योगरूट एवायं विश्वरात्रिशब्दः ॥ तत्र योगो द्वितीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः ॥ रू
 टिप्रथमपक्षोपन्यासेन ॥ तत्रैकत्वे वस्वीकारे सत्यन्यविषयं रास्त्रं तदनुग्रहक उदा
 हृतो- न्यायश्रवाधेत न च यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादिति तिथ्यन्तरेषु

माध०

॥१२५॥

शिवरात्रि त्वं प्रसज्यतेति वाच्यं तस्यातिप्रसंगस्य रूढ्यानि कारणात् ॥ यथाप्येकजशब्देपे
कात् ॥ जायतइति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्वतिप्रसंगेरूढिस्वीकारेणानिगद्यते ॥ तद्वद
त्रापि ॥ योगरूढतायां न कोप्यतिप्रसंगः ॥ न च मुख्ये संभवति लक्षणाश्रयणमुचितं ॥ अ
थोच्यते ॥ लक्षणाभावे वृत्तपरत्वे तस्यादिति ॥ तन्ना बहुव्रीहिस्वीकारे योगे नैव तत्सिद्धेः
शिवस्य त्रिरात्रिर्यस्मिन् वृत्ते गत्वे न विहितं तद्वत् शिवरात्र्याख्यं तस्मान्निर्मथ्य न्यायेना
त्रयोगरूढं तस्यैव न्यायस्य संख्याहकः ॥ एष श्लोकः ॥ निर्मथ्यो योगिको योगरूढो वा योगभास
नात् ॥ योगिको विरजते ॥ साग्रे नायते योगरूढभाक् ॥ अयमर्थः ॥ इष्टकाश्च यने श्रूयते ॥
निर्मथ्येनेष्टकाः पवंतीति तत्र संशयः किमयं निर्मथ्यशब्दो योगिकः किं वा योगरूढ इति नि
शेषेण ॥ मथ्यतइति योगस्य प्रतीयमा ॥ न त्वात् ॥ प्रोक्षणी न्यायेन योगइति पूर्वपक्षगो
त्रहावग्री विद्यते ॥ विरनिर्मथितो विरनिर्मथितश्च तत्र च यनोपक्रममात्रं प्रागपि विद्यमानो
गाह्येत्यो नित्यं धृतो निराधानकालमथितत्वा विरनिर्मथितः ॥ च यनं प्रक्रम्यो रवां नि
र्मथितस्य मुख्यायां क्रियारूढधारणाय यो निर्मथ्यते सो विरनिर्मथितः ॥ तेनेष्ट
काः पच्यंते ॥ तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् ॥ तथा च यनस्याग्निहृयसाधारण्ये पि अविरनि

॥ शिव ॥

॥ १२५ ॥

सति प्रकर्षेणोक्ष्यते ॥ अनेनेति योगे न सेवनसाधने मुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणीशब्दाद्यर्थसंय
द्यते ॥ प्रकृते तु स्त्रिंशं शब्दाच्चा नामासाधनत्वात् ॥ स हि शेषणस्य प्रोक्षणशब्दस्य डीप्रत्य
यां तत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीया बहुवचनोत्तराद्दे निष्पद्यते न च त्वहीनाधिकरणे रूढः प्र
बल्यमुक्तं प्रोक्षण्यधिकरणे तु योगस्य प्राबल्यमुच्यते ॥ अतः परस्परविरोधः ॥ यैवं ॥ लब्धा
सिकाहिरूढिर्योगमपहरती प्रोक्षणीशब्दे रूढेर्लभ्यते ॥ वृद्धव्यवहारेण जातवत्कसादि
तत्वात् ॥ अहानशब्दोपि द्विरात्रादि पूर्यसादितइति चेत् ॥ न व्याकरणे युसादितत्वात् ॥ अ
ङ्गः खः क्ता वित्यनेन वारउरुवेन वास्तिकेनाहन् शब्दप्रत्ययमुसाद्यतस्येनादेशं कृत्वा कु
तुविषयतया युसादितोर्हिने शब्दः ॥ न चैवं सति दूरकुटीप्रभातन्यायस्तव संप्रसज्येत ॥ य
तोहीनशब्दो योगं परिहर्तुं कामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्यवसानं कर्तव्यं ॥ नायं दो
षः पूर्वपक्षेणोभिमते समासलक्षणे योगपर्यवसानस्यानभिधीयमानात् ॥ न च नञ्स
मासोपिव्याकरणे युसादितइति शं कनीये ॥ तस्मात्तस्वीकारे सति अपलोवा एष इत्य
त्यादाविवाहानशब्दस्याधुरातत्वं प्रसंगात् ॥ मध्योदात्तो ह्येष शब्द आम्नायते तस्मात्तद्वयस

मेधितेश्वरं नियंतुं रूढिराश्रयणीया ॥ यथानवमी तं घृतमित्यत्र न वनीत न न्यत्वयोगस्य विरा
विरधु घृतयो रूभयोः साधारण्येपि नूतन एव धुतेन वनीत शब्दो लोकप्रसिद्धा नित्यम्यते ॥
तद्दृष्टव्यं वगंतव्यं ॥ तथा सति प्रतीयमानयो मस्यापरिहृतान्ति यै रूढिस्वीकाराच्च योगरूढ
नियं निर्मथ्य शब्द इति सिद्धांतः ॥ अनेन निर्मथ्या न्यायेन शिवरात्रि शब्दो रूढियोगरूढिमाश्र
यते ॥ तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रि रिति तस्य रूपसमासेन योगेन प्रवर्तमानः शब्दो रूढ्यामा
द्य कल्पवतुर्दशी रूपे कालविशेषे नियम्यते ॥ शिवस्य रात्रि र्यस्मिन् ब्रूत इति बहुव्रीहिसमा
सयोगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या ब्रूतविशेषे नियम्यते ॥ तत्र शिवरात्रि ब्रूतमेकादशी जयंती ब्रूत
वत्संयोगप्रथम न्यायेन नित्यं काम्यं वेत्तुं भयविधिः ॥ तत्र नित्यत्वं मकरपा प्रत्यवायवीप्सा
नित्यनिश्चलशब्दे रवगतव्यं ॥ तत्राकरपा प्रत्यवायः स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ परापरतरं ना
स्ति शिवरात्रिः परापरं ॥ न पूजयति भक्त्येव रूढिर्भुवनेश्वरं ॥ जुं तुर्जन्मसहस्रेण भ्र
मते नात्र संशय इति ॥ विष्णोः पिता तत्रैव पठिता ॥ बर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता ॥
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेदिति ॥ नित्यनिश्चलशब्दो ब्रूत इति ॥ माद्य कल्प

माध०

॥१२६॥

चतुर्दश्यां यः शिवं शिः शंसि त व्रतः ॥ मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेद्दीप्तिं तं फलमिति ॥ अथ
र्णो यदि वा शुभे तक्षियते हि मवानपि ॥ मेरुमंदरलं काश्च श्रीशैलो विध्य एव च ॥ चलं त्ये
ते कदा विद्महि शिवं व्रतमिति ॥ काश्च व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं व्रतं ॥
पश्यते ॥ शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशी ॥ मातुः पयोधरं संपिबेन्न कदाचन ॥
यदि हरे दक्षयान् भोगान् शिवे देवि मनोरमान् ॥ आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदं ॥ मम भा
क्त्युभो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ॥ गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवस्य ॥ शासनं ॥ सर्वभुक् काम
हा भोगान् अमृतः संप्रजायते ॥ इति ॥ काश्च व्रतस्यैतान् संहितायां वर्षसंख्या पद्यते ॥ एवमे
व व्रतं कुर्यात् प्रति संवत्सरं कृती द्वादशाहिकमेतस्य चतुर्विंशद्विकं तु वा ॥ सर्वकामान् वा
प्नोति विप्रेत्य चेह च मानव इति ॥ नित्यकाश्यरूपस्यास्य व्रतस्य सर्वधिकारकत्वमीशान
संहिताया मुक्तं ॥ शिवरात्रि व्रतं नाम सर्वपापप्रणशनी ॥ आचारा लक्षणं भुक्तिमु
क्तिप्रदायकं ॥ अधिकारनियमः स्कंदपुराणे दर्शितः ॥ माघमासे तु कृष्णमासफाल्गुना
दौ चतुर्दशी ॥ सा च पुण्यं तिथिर्होया सर्वपातकनाशिनी ॥ अहिंसा सत्यक्रोधवैराग्य

॥ शिवा ॥

॥१२६॥

संक्रमः॥ वैश्वानरविद्यान्यायेन समुदाय एवात्रानुष्ठेयः॥ तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ
 श्लोकौ भवतः॥ वैश्वानरमुपास्ते तु प्रत्येकमुदायतः॥ विकल्पः समुदायो वा नियतौ वि
 विधातु विधे विकल्प इति चेन्नैवं॥ समुदायप्रशस्तिः अवयुत्या न वादेन प्रत्येकोत्तयप
 पतित इति॥ अयमर्थः॥ छंदोगो राम्नायते वैश्वानरमुपास्त इति॥ द्युलोका दित्यवा द्या
 काशोदक पृथ्वीरूपैः षड्विंशत्यवयवैरुपेतो वयवी सवर्त्मको विराट् पुरुषो वैश्वानरश्च
 द्वाच्यः तत्र संशयः॥ किं द्युलोकाद्यवयवा अवयवी प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः उता वय
 येन नियमेनोपास्या इति॥ विकल्प इति तावत्सा संकुतः द्विविधस्य वेधः श्रूयमाणत्वात्
 प्राचीनसावलसत्ययसं द्युमज्जनवाद्धोदामकनामभिः षड्विंशतीनां क्रमेणाह
 लोकादयः॥ षड्वावयवाः प्रत्येकमुपास्तिताः तद्दृतांतकथनपरेषु वाक्येषु षण्णामवय
 वानां प्रत्येकमुपास्तिविधयः फलसहिता उपलभ्यंते॥ पुनश्चांते षड्गोमहाऋषिभ्यो
 स्वपतिराजा समुदायोपास्तिमवाचतः अतो द्विविधविधिबलेन यथेवं विकल्प इति प्रा
 सेः क्रमः॥ समुदाय एवात्र नियमेनोपासीतव्यः॥ कुतः प्रशस्तत्वात्॥ अवयवोपास्ति

॥शिव॥

॥१३७॥

स्प

वाक्यानि त्वय्युक्तानुवादरूपत्वेनोपपद्यंते॥ तस्मात्समुदाय एवोपास्य इति राधोतः॥
 अनेन न्यायेन प्रकृतेषु पवासादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव वचनस्वरूपत्वं॥ ननु क्विदु
 पवासादित्रयं विधाय पुंनः पक्षो तत्तत्प्रकारेण वा सव्यतिरिक्तद्वयं पठ्यते॥ अथ व
 शिवरात्रिं पूजा जागरणौ न येदिति॥ नायं दोषः॥ अथ चेत्पुनः कल्पोपक्रमेणाशुक्लविष
 योपपत्तेः॥ अत्र वृत्ते वैहितानां त्रयाणां परस्परमंगांतिभावबोधकप्रमाणभावात्॥
 आग्नेयादिषु द्वागत्र प्रत्येकं कालसंबंधविधानात्॥ तत्फलसंबंधाच्च समप्राधान्यद्वय
 यं॥ अस्यैव बोधो दुर्लभकलिंगमभिधीयते॥ लुब्धकस्य भद्राश्च तन्म प्राप्तवत्॥ तोदुर्वीस
 सासहसं वादे पठ्यते॥ कस्मपक्षे चतुर्दश्यां न किंचिन्मगमासवान्॥ अथ विप्रारायात्रा
 र्थे रक्षुधासं पीडितो वसति॥ उपक्रम्य धनुः कोट्या हनान्येव बिल्वपत्राणि मानदापति
 तानि महाराजश्रीभोः शिरसि तभूतले॥ तत्रैव तस्योरादूतं दसवरात्रमर्तदितः॥ रात्रिं
 षं स्थितो व्याधः स्तब्धं दक्षिरनामिषः॥ प्रभाते धिमले जाते दृष्ट्वा नत्वेव शीकरं॥ बिल्वप
 पत्रेन पत्रेण कंदमूलश्रपार इति॥ एतास्मिन्मथोक्तवृत्तेतिथिनिर्णयानुमिदं विचार्य
 ते॥ किं वा वृत्तं तरेषु वात्राप्युदयास्तमयो वेधो आहृतव्यः॥ किं वा प्रदोषवेधः अ

आहोसिन्निशार्थं थवेधइतितत्र पूर्वदुर्दयेत्र योदशवेधः॥ परेदुरस्तमयेदं दशवेधइतिउ
 दयास्तमयेवेधधोयुक्तस्तवतांनरेषु कुल सत्वात्कुलस्यचो कल्प्याद्यादीयस्वात्॥ मे
 वेवृतेषु प्रवर्तमानत्वात्॥ विशेषरूपोप्रदोषनिशार्थवे धो कल्प्यवतुर्दशीलक्षणेतिथि
 विशेषेशिवरात्र्याख्य वृतविशेषमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात्॥ एतदेववाभिप्रेत्यइदंशान
 साहितायामुक्तं॥ उदये चिताकविद्राह्या कविदस्तमयचिताः॥ वृत्तिभिस्तिथयो यत्
 तादृज्येत्वावृत्तंतिदमिति॥ अस्मिन्नुवृत्तेप्रदोषवेधोवायुपुराणोद्दिशतिः॥ त्रयोदश्य
 स्तगेसूर्येवतस्येवनाडिषु॥ भूतविधातुयात्रैशिवरात्रिवृत्तं चरेदितिस्मृत्यंतरेपि॥
 प्रदोषव्यापिनीयाद्याशिवरात्रिचतुर्दशी॥ रात्रौजागरणायस्मात्तस्मात्तां समुपो
 षयेदिति॥ कामिकैः॥ आदित्यास्तमयेकाले अस्ति चेद्याचतुर्दशी॥ तद्रात्रिःशिव
 रात्रिस्यात्तसाभवेदुत्तमोत्तमेति॥ निशीथवेधो नारदीयसंहितायां दर्शितः॥ अथ ॥ शिव ॥
 रात्रयुतायत्रमाघकृष्णचतुर्दशी॥ शिवरात्रिवृत्तं तत्र साध्वमेधफलं लभेदिति॥ स्मृत्यंतरे ॥ १२८ ॥

चर्येदयाक्षमाशोतात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः॥ तस्मैदेयमिदं देविगुरुपादानु
 गोयदि॥ अन्मथायोदरातीदंतदानरकंवृजेदिति॥ उक्ताधिकारिणानुष्ठेय॥ वृतस्वरूपं त्रिवि
 धं॥ उपवासो जागरणं पूजा च॥ तदुक्तं नागरखंडे॥ उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात्॥
 शिवरात्रेस्तथा तस्यलिंगस्यापि प्रपूजय॥ अक्षयान्तरभते लोकांश्च शिवसामुज्यमाप्नुयादिति॥
 सप्तखंडे॥ स्वयंचलिंगमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः॥ अजानन्नपि भिक्षापोनिषदोगणतांगत
 इति॥ अत्रेदं विचार्यते॥ किमेता उपवासजागरणपूजो वृतस्वरूपैर्विकल्प्यंते उत समुच्चयंत इति॥
 तत्रैविकल्पंत इति॥ तावत्प्राप्तं एकस्यैवेतरनिरपेक्षतया विधानात्॥ तथा हि स्कंदपुराणे॥ के
 वलोपवासस्य विधिर्नोक्तः॥ पठ्यते॥ अखंडितवृत्तो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत्॥ सर्वाकामानवा
 प्रैतिरुरुद्रेण सह मोदत इती॥ तथा केवलजागरणं पठ्यते॥ कश्चि संसृज्य विरोधेण वृतहीनो
 पि यः पुमान्॥ जागरं कुरुते तत्र सरुद्रसमतो वृजेदिति॥ तथा केवलपूजा पठ्यते॥ यः पूजयति
 भक्त्यैशमने कफलं लभेदिति॥ तस्मादुपवासादयस्त्रयो विकल्प्यंते यदि नागरखंडे सप्त
 खंडयोः समुच्चयो वेधरस्तीत्युच्यते॥ तं हि प्रत्येकं वा समुदायो वा यथेष्टं मनुष्यीयतामिति प्रा

रिपि॥ भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्यासा महा निश्री॥ शिवरात्रि व्रतं तत्र कुर्यात् जागरणं तथेति
 ईशान संहितायां॥ माघ कृष्ण चतुर्दश्यां आदिदेवो महा निश्री॥ शिवलिंगे तथोद्भूतः को
 रि सूर्य समप्रभः॥ तत्काल व्यापिनीयाद्या॥ शिवरात्रि व्रते तिथिः॥ अर्धरात्रादधश्रोध
 ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी॥ तन्निधावेव कुर्वत शिवरात्रि व्रतं व्रती॥ नार्धरात्रादधश्रोध
 युक्ता यत्र चतुर्दशी॥ नैव तत्र व्रतं कुर्यात् आयु रैश्वर्ये हा निदा॥ व्याप्यार्धरात्रं यस्या तुल
 भ्यते सा चतुर्दशी॥ तस्यामेव व्रतं कार्यमेव सा दार्थिभिर्नरैः॥ पूर्वयुरपरे पूर्वो महा निश्री
 चतुर्दशी॥ व्यासा यदृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः॥ लिंगविभागे काले तु व्यासाया
 ह्या चतुर्दशी॥ तदूर्ध्वोच्चोच्चिता भूता सा का यो व्रतिभिः सदा॥ मम प्रिय करि ह्येषा मा
 घ कृष्ण चतुर्दशी॥ महा निशा न्विता यत्र तत्र कुर्यादिदं व्रतमिति॥ एवे च पूर्वयुरेव चापरेयु
 रेव या यत्र प्रदोष निशा यो भय भव्या सिस्तत्र व्रतमाचरणीयं॥ पूर्वयुरेवो भय भव्या यो
 सौ स्कंदपुराणे पठ्यते॥ त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः॥ जागरे शिवरात्रि
 स्या निशि पूर्ण चतुर्दशी॥ इति॥ दिनभुक्तिरस्तमयः॥ परेयुरेवो भय भव्या सौ कामिके प

माध०
॥१२९॥

व्यते ॥ निशा द्वये चतुर्दश्यां पूर्वात्या ज्या पराशुभेति ॥ दिनद्वये पुष्यव्यापिस्तु न संभा
व्यते ॥ यामद्वयवधेरभावात् दिनद्वये पुष्यव्याप्यभावाद्येपि न संभाव्यते ॥ यामद्वयवधे
याभावात् ॥ एकैकस्मिन् दिने एकैकव्याप्तौ कथमिति चेत् ॥ उच्यते साधु ॥ खेवे प्रस
ज्यते पूर्वयुग्मिन् शिथिले व्यापिः परेद्युः प्रदोषव्यापिर्भवति ॥ तत्रैकव्याप्तिदिनद्वये
समानत्वेपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वात् ॥ दशयोगस्य निंदितत्वाच्च पूर्वयुग्मे वोपवास
जयायोगप्रशस्त्येव नैकवचनैराहृतत्वादवगम्यते ॥ तथा च स्कंदपुराणे पठ्यते
कृष्णाममी स्कंद षष्ठी शिवरात्रिः चतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यातिथ्येते पारणा भवे
त् ॥ जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि चतुर्दशी ॥ पूर्वविधौ वक्तव्यातिथिभिराते वपा
रणा ॥ श्रावणी दुर्गे नवमी तथा दूर्वाष्टमी च य ॥ पूर्वविधा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बले
र्दिने ॥ जयंती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा जयान्वितेति ॥ नागरखंडे ॥ माघफाल्गुन ॥ शिवा
योर्मध्ये अशिताया चतुर्दशी ॥ अनंतेन समापुक्ता कर्त्तव्या समुखी खातिथिरिति ॥
पुराणेपि अर्धरात्रा पुरस्ताच्चे जयायोगो यदा भवेत् ॥ पूर्वविधौ वक्तव्या शिवरा

॥ शिवा ॥

॥ १२९ ॥

११९३०११.

॥ शिव ॥

219301

६द्वयमेकैरुस्मिन्विषयेप्रशस्तं॥सर्वविषयविशेषःपूर्वमेवोदाहरतःतिथिचयात्मकंच
पतिथिप्रशस्तं॥एतदेवाभिप्रेत्यपुराणोपठ्यते॥त्रयोदशीकलाप्येकामध्येचैवचतुर्दशी॥
अतैचैवसिनीवालीत्रिस्पर्शीशिवमर्चयेदिति॥तथात्रिस्पर्शीग्रहस्ता॥तथावारविशेषेणयो
गविशेषेणचप्रशस्ताभवति॥तथास्कंदपुराणोपठ्यते॥माघरुक्चतुर्दश्यांरविवारोयदा
भवेत्॥भौमोथवाभवेदेविकर्त्तव्यव्यवृत्तमुत्तमं॥शिवयोगस्ययोगेवैतद्भवेदुत्तमोत्त
ममिति॥शिवरात्रिव्रतंदेवितुद्भवेदुत्तमोत्तममिति ननुयदापूर्वविधायामुपवासःत
दापरेद्युःकिंतिथ्युत्तेपारणामुत्तमिति मध्येशास्त्रं तुपक्षद्वयेसमानं॥तत्रतिथ्युत्तपार
णवचनानिपूर्वमुदाहृतानि तिथिमध्यपारणवचनं तु स्कंदपुराणोपठ्यते॥उपोष्यांचतु
र्दश्यांचतुर्दश्यां तु पारणं॥व्रतैःसुरुतलक्षैश्चलभ्यतेवाथवानवा॥ब्रह्मास्वयंचतुर्वक्त्रैःप
ंचवक्त्रस्तथाप्यहं॥शिक्षेक्षिक्षेफलं तस्यशक्तौ बलं न पार्वति॥ब्रह्मस्योदरमध्ये तु यानि तीर्था
नि सन्ति वै॥संस्थितानि भवंतीह भूतायां पारणे कृतं ते॥तिथीनामेव सर्वसिंसा मुपवासव्रतादि
षु तिथ्युत्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीमिति॥बाहमस्ति द्विविधं शास्त्रं॥तस्य च द्विवि
धं शास्त्रस्य प्रतिपत्तुरणोक्तं न्यायेन व्यवस्था इष्टव्या॥यदायामत्रयाद्वागेवचतुर्दशीसमा

प्यते तदा तिथ्यंते पारणं ॥ यदा चतुर्दशी यामत्रयमति का सति तदा चतुर्दशामध्ये पूर्वाहुपार
णं कुर्यात् ॥ यामत्रयो ध्युक्तायां पूर्वाहुपारणं स्मृतं ॥ पूर्वाहुपारणं मुख्यं अपराहेतुमध्यमं
सायाद्वे पारणं निदं सदा रात्रौ नुवर्जयेदिति ॥ ॥ इति शिवरात्रिनिर्णयः ॥ ॥ अथ ये वद
शी निराश्रयते ॥ ॥ सा च द्विविधा ॥ पौर्णिमास्यमावास्या च ॥ तत्र पौर्णिमास्यां परं स्पष्टं
रुद्धं वचनामुपलभ्यते ॥ तत्र परविधाया ग्राह्यात्वं कुर्वित्स्मर्यते ॥ एकादश्याष्टमीषष्ठिपौर्णि
मासी चतुर्दशी ॥ इत्यामावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता इति ॥ युग्मं रात्रौ एव पूर्ववि
धा ग्राह्यत्वं प्रति येत ॥ पद्मपुराणे ॥ पूर्वविधा तु कर्तव्या सप्तमीव्रतमिदं रे ॥ पौर्णिमासीम
होपालपुराणे निश्चयं गते ॥ एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्थं ब्रूते केवर्ते दर्शितं ॥ भूतवि
धानकर्तव्या अमावास्या च पौर्णिमा ॥ वर्जयित्वा पुनि श्रेष्ठसाधित्रिव्रतमुत्तममिति ॥ सा
विद्या राजकन्याया चोर्णा साधित्रिव्रतं च भविष्योत्तरे दर्शितं ॥ कथयामिकुलस्त्रीणां महिम्नो
वर्धनं परं ॥ यथा चोर्णा व्रतं पूर्वसावित्रारज कन्ययेति ॥ एतच्च पौर्णिमास्याममावास्याया
च विहितं ॥ तस्मिन्व्रते पूर्वविधा ग्राह्या व्रतांतरे पूर्वविधानकर्तव्या ॥ किंतु परविधानकर्तव्या
व्या इति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था ॥ यदा चतुर्दश्यष्टादशनाडी भवति तदा

॥ शिव ॥

॥ १३१ ॥

त्रिः शिवप्रियेति ॥ वृत्तकेवर्ते ॥ रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ॥ अन्येषु व्रतकल्पेषु प
र्युक्तामुपावसेदिति ॥ दशयोगनिं ॥ राचस्कंदपुराणे दर्शितं ॥ महतामपि पापानां दृष्टा वैनिः
कृतिः पुरा ॥ न दृष्टा कुर्वतां पुसां कुदुयुक्तोतिथिं शिवमिति ॥ अन्यान्यपि यानि कानि विदशयो
गनिंदा वचनानि तत्र स्मर्यते तानि सर्वाण्यपि स्मिन्विषये योजितव्यानि ॥ यदा पूर्वद्युर्निशी
था दूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षयं वशा निशीथा दूर्वागेव समासा तदा पूर्वद्युः निशीथदो
ष निशीथव्यासो भयोरप्यसंभवात् परेद्युः प्रदोषव्यासेरेकस्यासद्भावश्च परविधौ यथा ह्य
तदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते ॥ माद्यो शिते भूतदिनीं हिराज ननुपैतियोगं यदि पक्वदृश्या ॥ जयाप्रयु
क्तो ननु नानु कुर्याद्विषयरात्रिप्रियं कश्चिदस्येति ॥ यदा पूर्वद्युः प्रदोषा दूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युः क्ष
यवशात् प्रदोषा दूर्वागेव समासा परेद्युः क्षयसिद्ध्या भावाज्जयायोगाच्च पूर्वद्युरेवोपवासः
अत्रायं विवेकः संपन्नः दिनद्वयेपि निशीथव्यासौ तदा व्यासौ च प्रदोषव्यासिर्निध्यामिका
तथा दिनद्वयेपि प्रदोषव्यासौ तदा व्यासौ च निशीथव्यासिर्निध्यामिका एकेकस्मिन् दिने
एकेकव्यासौ जयायोगो नियामक इति न च स्पष्टं शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाह निरा

सावित्री व्रतमपितत्रपरित्याज्यं ॥ भूतोष्टादशनाडी भिदूषयत्युत्तरांतिथिमिति श्रूयते ॥ यो
यंपौर्णमासीनिर्णयः ॥ स एवामास्यायामप्यवगंतव्यः ॥ तत्रापिसावित्री व्रतं पूर्वदिने कर्तव्यं
व्रतांतराण्युत्तरदिने ॥ अस्यां च व्यवस्थायाम्ब्रह्म कैवर्ते पूर्वो मुदा हृतं ॥ स्कंदपुराणेऽपि ॥ भूत
विधा ह्यमावास्या न कर्तव्या कदाचन ॥ वर्जयित्वा तु सावित्री व्रतं च शिखिवाहनेति ॥ यमपुरा
णोऽपि ॥ भूतविधासिनी वाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ॥ वर्जयित्वा तु सावित्री व्रतं नृशिखिवाहने
ति एव च सति युग्मशास्त्रं सावित्री व्रतव्यतिरिक्तेषु द्रष्टव्यं ॥ तथा च प्रचेता अपि ॥ नागवि
धा तु याषष्ठी सप्तम्या च तथा षमी ॥ दशम्येकादशी विधा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥ ॥ भूत
विधा ष्यामावास्या न ग्राह्या ॥ मुनिपुंगवैः ॥ उत्तरोत्तरविधास्तो कर्तव्याः कालकीश्रुतिरिति ॥ यम
पुराणेऽपि ॥ षष्ठ्यष्टमी तथा दशः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ॥ एताः परयुताः पूज्याः पूराः पूर्वेण सं
युता इति ॥ यत्तु नारदीयपुराणे ॥ दशैव पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ॥ पूर्वविधमकुर्व
ण नरकप्रतिपद्यत इति ॥ तस्मात्सावित्री व्रतविषयं श्राद्धविषयं वा ॥ अमावास्यायां पौर्णमा
स्यामपि श्राद्धं विहितं ॥ तथा च पितामहः ॥ अमावास्या व्यतीपातपूर्णिमास्याष्टकासु

माध०

॥१३२॥

विद्वन्ब्राह्मणकुलीनः प्रायश्चित्तीयते ॥ ६ ॥ हिंसः ॥ इति व्यासोपि ॥ इदं दुःखये मासि मासि प्रमीतपि
रको द्विजः ॥ इदं दुःखये मासि मासि प्रायश्चित्तीयतो हिंसइति ॥ अस्पृशामावास्याश्राधस्य पाव
णरूपत्वमपराह स्पर्शस्य चेत कर्मकालत्वं कुतपस्य प्रोक्तं भक्तकालत्वमित्येतत्रयं प्रतिपद्यकरो प्र
त्यादि कनिष्ठे प्रपद्यते ॥ तथा सत्यपराहस्य मुख्यकर्मकालत्वात् पूर्वद्युरेव वापरेव वा अपरा
हुव्यापिन्यमावास्या गृह्णातव्या ॥ तत्रापराहुव्यापिन्याः पूर्वतिथेः ग्राह्यतामाहहारीतः ॥ यस्या
संध्यागतः सोमो मृगालमिव दृश्यते ॥ अपराहेतुयातस्य पित्रा नांकरणं धृक्मिति ॥ यन्नुकाष्मि
निनिनोक्तं ॥ भूतविद्यामावास्या मोहादाज्ञानतोपिवा ॥ आधर्मित्येकुर्युस्तेषामायुः प्रहीयतइ
तितत् ॥ अपराहुव्याप्यभावविषयदुष्कर्म ॥ अपराहुव्यापिन्या उत्तरतिथेर्ग्राह्यतामाहहारीतः ॥
अपराहुपितृणो नु या भवेदापराहुकी ॥ साग्राह्या पितृकार्ये न पूर्वास्मानुयापिनीति ॥ उभय
त्रापराहुव्यापित्वे द्वेधा भिद्यते ॥ एकदेशे न कात्वेन चेति ॥ एकदेशे व्याप्तिश्च द्वेधा भिद्यते ॥ साम्येन
वैषम्येन चेति ॥ तत्र वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्या ॥ तथा च स्पष्टं ॥ अपराहु
द्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ॥ तत्राल्पत्वं महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणीति ॥ महत्त्वे व

॥ शिव ॥

॥१३२॥

धौसा म्येपि वपरास्मतेति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ तिथिधृतयेसिनी वाली तिथि वधौ कुदूर्मता ॥ सा
 म्येपि वकु हर्षेयावेदवेदांगवेदिभिरिति ॥ चतुर्दशी मिश्रा सिनी वाली प्रतिपत्ति मिश्रा कुदूर्म
 तथा च व्यासः ॥ दृष्टवद्वा सिनी वाली नष्टवद्वा कुदूर्मः स्मृतेति ॥ कस्येनो भयत्रा पराहुया
 सा वपिति थि वधौ कुदूर्म रेव ग्रासा ॥ यदा दृष्टी दिनद्वये पपरा हुन स्परा तितदा साग्या न
 मिक भेदेन व्यवस्था दृष्ट्या ॥ तथा हुता बालिः ॥ अपरा हुदया व्यापी यदा दृष्टी तिथि धृतये
 आहिताग्नेः सिनी वाली नीरनग्या दे कुदूर्म तेति ॥ आदिशब्दात् स्त्री राद्रयो ग्रहाणां त
 था च लोकाक्षिः ॥ सिनी वाली द्विजैकार्य साग्निकै पितृकर्मणि स्त्रीभिः श्रुतेः कुदूर्मे या त
 था चानग्निकै द्विजै रिति ॥ एवं शास्त्रार्थे स्थिते सति यानि बहुविधानि वचनानि तानि सर्वा
 णि प्रोक्तेषु मावास्या भेदेषु न्यतमविषयत्वेन योऽनुनीयानि ॥ तथा हि तत्र तावत् बोधाय
 न आह ॥ मध्याह्नपरतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते ॥ सिनी वाली तिसासे या पितृ कार्येति निष्कलेति ॥ शिवा ॥
 वरहस्पतिरपि ॥ मध्याह्नाद्यात्वा मावास्या परस्मात्सा प्रवर्तते ॥ भूतवित्तुस्तुसा लेया
 न सा पचदशी भवेदिति ॥ अन्यत्र मध्याह्न ॥ ६६ ॥ मपराहु मितिकस्य परस्ता दमा वास्य ॥ १९३३ ॥

स्या प्रवर्तते इति व्याख्येयां तदेतद्वचनद्वयं परेद्युरेवा पराहुया सौ योजनीयं ॥ यत्तु का
 त्यायनवचनं ॥ पितृवा हायकं आधक्षीणं राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तुरीयांशो नातिसं
 ध्या समीपत इति ॥ पितृपितृयत्नां गभूतानामनुपश्चादद्विद्यत इति पितृवा हायकं ममा
 वास्या आहतं क्षीणं राजनी दोकर्तव्यं ॥ वासरस्य तुरीये राद्रत्यनेनेष न्यूनो पराहुसा
 याद्रुसहितो विधीयते ॥ तत्र नातिसंध्या समीपत इति सायाद्रुस्य प्रतिषेधे सत्यपराहुः
 कर्मकालत्वेन परिशिष्यते ॥ तथा च कर्मकाल व्यापिनी तिथि ग्राह्ये त्यक्तं ॥ तत्रेदुक्षयस्य
 चतुर्दश्यष्टमप्रहरे प्रारंभः ॥ अमा वास्या याः सप्तमप्रा हारे समाप्तिस्तदेतदुभयं कात्याय
 न एवाह ॥ प्रथमेशो चतुर्दश्यः क्षीणो भवति चंद्रमा ॥ अमा वास्या षमाशो च पुनः किल
 भवेदणु रिति ॥ यत्तु जना बालिनोक्तं ॥ प्रतिपत्तयमा वास्या पूर्वा हुया पिनी यदि ॥ भू
 तविधौ वसा का यौ पितृकर्मणि सर्वेदेति ॥ अत्र पूर्वाहुया व्यापि तिथिविशेष कथना
 त् परेद्यु रपराहु व्यापित्वं नास्तीत्यवगम्यते ॥ तादृशी द्विविधा ॥ पूर्वद्यु रपराहु व्यापि
 ती तद्र हिता च आयपक्षे सर्वे रपि भूतविधा काया हिताय पक्षे सा विदिकैरेव भूत

विधाकार्यो यच्च हारते नोक्तं ॥ पूर्वा हे चेदमा वास्य अपराहे न चेत्तु सा ॥ प्रतिपद्य पिकर्तव्या आ
 स्यात् ॥ अथ विदुः दो विदुरिति ॥ तद्दिनद्वयेष्वपराह व्यापित्वा भावे सति निरग्निक विषयं ॥ य
 दपि हारते नोक्तं ॥ भूतविधाप्यमा वास्या प्रतिपन्मीश्रितापि वा ॥ विषये कर्मणि विदुः
 श्रीगोप्या कुतप कालिकीति ॥ तदेकोद्विषस्य कुतप प्राधान्यं ॥ प्रतिपत्तैर
 णे प्रपवितं ॥ यदा प्रतिपत्तन्मिश्रा या अपराह व्यापित्वा भावेति रग्निकै रपि हेयत्वा ॥ श्रुत्वा
 यां ग्राह्यत्वे कुतप व्याप्तिहेतुत्वेनाभिधीयते ॥ अपराह व्याप्तिः पार्वणैः मुख्यः कल्पः कुतपव्या
 पिरनुकल्पः तथा च मुख्या संभवे तु कल्पस्योपादेयत्वा निरग्निकैः प्रतिपन्मिश्रा ग्रहीतुं रा
 व्या भूतविधायाः कुतप कालिकत्वे सत्यपराह कल्पमर्था सिद्धं ॥ तथा च सति मुख्यानु क
 ल्पयोरुभयोरपि सद्भावा कुतपस्य प्रारंभ कालत्वाच्च प्रत्यादिक प्रकरणोदाहृत देवस्वामि
 वचनानुसारेण कर्मपिकर्मोपसंहारकालव्याप्तिर्दिशिता भवति ॥ तच्च अदृष्टं तत्वेनो
 पन्यस्यते ॥ यथा कुतप व्यापिनी भूतविधोपादेया ॥ तथा प्रतिपदपि कुतपव्याप्त्योपादे
 या भवति ॥ तच्च बोधायन उवाच ॥ घटिकैकाप्यमा वास्या प्रतिपत्सु न चेद्यदा ॥ भूतविधा

स

॥ शिव

॥१३४॥

याद्येत्यभिप्रायः ॥ स वशिवराधसवादे विस्पष्टमभिहितः ॥ अत्रापराहे त्याज्या न्याया स्या
 दधिका भवेदिति ॥ साम्ये नैकदेश व्याप्तौ खर्वादिना स्त्रेण निर्णयः ॥ साम्ये नोभयत्रैकदेश व्या
 प्तिश्च तत्तिथिर्गतै र्विधियस्य साम्ये विधाभिद्यते तथा हि ॥ पूर्वयुरेपर राहस्य द्वितीयधर्घ
 कामारभ्यपरे युरपर राहस्य पंचघटिका सुयदा तिथिर्वर्तते ॥ तदा पूर्वा पराहस्य प्रथमध
 घटिका द्वितीया पराहस्य चरमघटिका च विहाया वसिष्ठा सुपंचघटिका सुवर्तमानत्वात्
 साम्ये नैकदेश व्याप्तिर्भवति ॥ तिथिश्च तदा घटिका चतुष्टयेन वर्धते ॥ यदानुपूर्वा पराहस्य
 चरमघटिका यामुत्तराहस्य प्रथमघटिका च यथा च वर्तते तदापि साम्ये नैकदेश व्याप्तिर्भ
 वति घटिका चतुष्टयेन तिथिः क्षीयते यदा पूर्वा पराहस्य चरमघटिका त्रये द्वितीया प
 राहस्य प्रथमघटिका त्रये तदा साम्ये नैकदेश व्याप्तिर्भवति तदवस्था तिथिस्तु न वर्धते ना
 पि क्षीयते किंतु समेव ॥ इदं विषयं खर्वदपके वाक्यानिर्णयः तच्च खर्वादिवाक्यं सर्व तिथी
 साधारणेन प्रवृत्तं कदमा वास्या यामपि प्रवर्तते ॥ प्रवर्तते तथाप्यमा वास्या यामेव विशेषण शि
 वराधवसवादे सा गार्था दर्शितः ॥ ३ अमा वास्या तु याधु हिस्यादपराहस्ये समा ॥ क्षये पूर्वा पराह

प्रकर्त्तव्यादेवेपि चैव कर्मणीति ॥ प्रतिपत्सु घटिकैः कापिकर्मका संबन्धीय दिनस्यातदुत्तरार्थः ॥
तदेतद्वचनं पूर्वद्यु रेवापराहुव्यासौ द्वयम् ॥ अस्मिन्नेव विषये ॥ ज्ञा बालि राह प्रतिपत्सु
मावास्या पूर्वाहुव्यापिना यदि ॥ भूतविधौ वसा याया पित्र्ये कर्मणि सर्वदेति ॥ यन्नुहारीत
वचनम् ॥ कन्यामेकरमीनेषु तुलायामिथुने तथा ॥ भूतविधापि सर्वेषां पूज्या भवति यत्नत
इति ॥ तद्वद्वतविषयम् ॥ तथा च ज्ञा बालिः ॥ तुलायां मकरेमीने कन्यायां मिथुने यमा ॥ भूत
विधावृते ग्राह्याशेषेषु प्रतिपद्यतेति ॥ ॥ इति पंचदशी निर्णयः ॥ अथैषिकालो
निर्णयते ॥ न चैष प्रतिपदि कर्त्तव्यतया पूर्वप्रकरणे वक्तुं नाभिहित इति शङ्कनीयम् ॥ पर्वच
तुर्थीशस्यापि प्रतिपद एवेष्टिकालत्वात् ॥ पर्वप्रतिपत्संधिसापेक्षत्वाच्च ॥ अतः पर्वनिर्णया
नंतरमस्यावसर इति ॥ दुदानां निर्णयते ॥ अत्रेदं चिन्त्यते किं पर्वप्रतिपदोः संधिः इष्टिका
लः ॥ उत्तसंधेरुभेयाश्चीति ॥ तदर्थं प्रथमसंधिस्वरूपं निरूपणीयम् ॥ निरूपणं च पर्वभेदा
धीनम् ॥ अतो भेदो निरूप्यते ॥ पर्वच द्विविधः कौलीमास्यामावास्यावेति ॥ ननु प्रतिपदमारभ्य
चतुर्दश्यंतानां तिथीनां सुकु कश्मपक्षयोर्नास्ति नामभेदः ॥ पंचदश्यातु किमर्थम् ॥ नामधे

माध०

॥१३५॥

इति चेत् । तयो रशेषस्वभावलापनायेति ब्रूमः । प्रथमद्वितीयादीनां चंद्रकला नामध्येयसंख्या
कलां वर्धते तत्संख्यया शुक्लपक्षेतिथिर्वर्द्धियते ॥ कस्मपक्षेपि क्षीयमाणा यास्तस्याः क
ला या नाम्नातिथिर्वहारः । तेन न्यायेनैत्यतिथेरपि पक्षद्वये पंचदशीत्येव व्यवहारः ॥
तत्र शुक्लायां पंचदश्यां चंद्रमंडलं स्वकलाभिः सर्वात्मना पूर्यते सोऽयं मंडलपूर्तिः पूर्णि
मेत्युच्यते ॥ तेन नाम्ना सायते ॥ तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां ॥ अथाक्षयेऽतिशयेति चेत्
वा पूर्णोपरं स्वरं ॥ चंद्रादित्योपरा हेतुपूर्णत्वात् पूर्णिमास्मतेति ॥ अङ्कः परोभागः परा
हुर्यसि मय काल इत्यर्थः । तत्र यथादित्यर्थः संपूर्णमंडलः स नस्तमेति तथोत्तरक्ष
येणेव चंद्रः संपूर्णमंडलः स नूदेतीति दृष्टं तद्वीतिकभावविवक्षितत्वाद्ध्ययोरदित्य
चंद्रयो रूपन्यासः यथा पूर्णमंडलं विवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुक्तः तथा माससंपू
र्णविवक्षायां पौर्णमासी शब्दः प्रयुज्यते ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे ॥ पौर्णमासी महारा ॥ शिव ॥
जसो मस्य दपिता तिथिः ॥ पूर्णिमा सो भवेद्यस्मात् पौर्णमासी ततस्मतेति ॥ पौर्णमा
स्य मावा स्योर्विकल्पेन मासो तत्त्वमासप्रस्तावेदर्शितं ॥ अमावास्येत्यनेन नाम्ना बह्वे ॥१३५॥

र्थः शतपथब्राह्मणे श्रूयते ॥ एष वै सोमो राजा देवानामन्त्रं यच्चंद्रमाः स यत्रैष एतौ रात्रिपुर
 स्तानपथा दृष्टो तदिमं जलं कमागच्छति ॥ तदहः यश्चौषधीरनुप्रविशति ॥ स वै देवानां व
 सन्नदेहोषा तद्यदेष तां रात्रिं हामावसतितस्मोदमावास्यानामेति ॥ तथा ब्रह्मरथ
 एयकेपि ॥ चंद्रं प्रकृत्य पठ्यते ॥ सोमावास्या रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणा
 भद्रं नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायत इति ॥ ॥ अमावस्य रात्रौ यदा कन्मापित्वा विनौत दानीमे
 वं निर्वच्यं ॥ अमावस्य मेघत्र ॥ अमावस्य नैघं दस्यां रात्रा विहृत्य मावास्या ॥ अमा रात्रा विधे
 या काविकुन्या कामा नुरासती तस्यां रात्रौ वसुनामानं पितरं वव्रे सच पिता धर्मलोपादूतः
 संनतां कनां नैष्ठात् सोयमिति हासः पद्मपुराणे वर्णितव्यः ॥ अमावस्य रात्रौ यदा स्वर
 रश्मिनिवासवा विनौत दानुसारेण निर्वच्यं ॥ स्कंदे नागरखंडे पठ्यते ॥ अमानाम
 रवे रश्मिः सहस्रप्रमुखः स्मृतः ॥ यस्यास्य ते जज्ञसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ॥ त
 स्मिन्वसतिये नंदुरमावास्या ततः स्मृतेति ॥ ब्रह्मांडपुराणेपि ॥ अमानामरवे र
 श्मिश्चंद्रलोके प्रतिष्ठिता ॥ यस्मात्सोमो वसेन स्यात् अमावास्या ततः स्मृतेति ॥ अमा ॥ १३६ ॥

वसु राक्षसोः सहभावनिवासवाचित्वमाश्रित्य तस्य वायुर्ब्रह्मांडेषु निर्वच्यं ॥
 अमावसे तां कक्षे तु यदा चंद्रादिवाकरो ॥ एषोर्पवदशी रात्रिरेमावास्या ततस्मृतेति ॥
 अमा राक्षस्य चंद्रकक्षे वाचित्वं स्कंदे ६ दर्शितं ॥ अमा षोडशभागे नक्षत्रिप्रो
 क्तमहाकलेति ॥ तौ कला मुपजीव्य निर्वच्यं भगवत्तीपुराणे दर्शितं ॥ कला वशिष्ठो नि
 श्चूतः प्रविष्टः सूर्यमंजलं ॥ अमायां विराते यस्मादमावास्या ततस्मृतेति ॥ अमावा
 स्या राक्षस्यो यो दर्शराक्षोपि हेधानिरूप्यते ॥ सूर्यचंद्रमसौ परस्परं पर्यतो वेति
 दर्शः ॥ तदुक्तं मत्स्ये च वायुपुराणयोः ॥ आश्रित्य तां मावा
 स्यां पर्यतः सुसमागतौ ॥ अन्योन्यचंद्रसूर्यातौ यदा तं दर्शयिष्यते तं दृश्यते ॥ चंद्रो
 वेति द्वितीयं निर्वच्यं यद्यपि तदानीमदर्श इति वक्तव्यं ॥ तथापि विपरीतलक्ष
 णया दर्शन इत्युच्यते ॥ तदेतद्गुरुवाचैरुक्तं ॥ शरैकांतरराक्षसवदिति ॥ चंद्रादर्शनं
 च शतपथावाक्ये पूर्वगमुदाहृतं ॥ स यत्रैष एतौ रात्रिपुरस्तानपथा दृष्टो इति ॥
 अदर्शने च कारणं सूर्यचंद्रमसौ रत्यंतसंनिवर्तः सति वतस्मिन्संनिवर्तमहतासौ

रेण तेजसा चांद्रतेजोभिभूते अतएव पौर्णिमा स्या मय्येत विप्रकर्षे सति अनभिभूतत्वा चंद्र
 मंडलं संपूर्ण विषदं दृश्यते ॥ तावेतौ सन्निकर्षे विप्रकर्षौ गोभिर्लभा ॥ यः परो वि
 प्रकर्षः सूर्याच्चंद्रमसौः सा पौर्णिमा सी ॥ यपरसन्निकर्षे सामावा स्येति तदेवं भिद्यायाप्येव
 दृष्ट्याः पौर्णिमा दिनामनिर्वचनेन स्वभाव विशेषो ॥ सापितो भवति चेत्तु पौर्णिमा स्या
 अमावास्ये प्रत्येकं द्विविधे ॥ तच्च पुराणे दर्शितं ॥ राकाचानुमतिचैव पौर्णिमा सीद्विधा
 स्मृता ॥ सिनीवाली कुठ हृद्वैव ममावास्या द्विविधेति ॥ एतासांच तस्म
 णां स्वरूपं कठशारवायां विस्पष्टं ॥ श्रूयते ॥ यापूर्वपौर्णिमा सी सानुमतियेति त रासा
 राका ॥ यापूर्वमावास्या सिनीवालीयो त रासा कुठरिति ॥ च ध्रुवसिंहेपि ॥ राकाचानु
 मतिचैव पौर्णिमा सी ॥ द्वयं विदुः ॥ दः ॥ राका संपूर्ण चंद्रास्या कुलो नानुमति स्मृता ॥
 पौर्णिमा सी दिवा २ दृष्टे राशि न्युन मति स्मृता ॥ रात्रि दृष्टे पुनस्तस्मि
 न्सेव राके तिका तिते ॥ मस्य बुध्नां पुराणयोः ॥ यस्मात्तासु नुमन्यते पितरौ देवतैः
 सह ॥ तस्मादनुमतिनाम पौर्णिमा प्रथमा स्मृतेति ॥ अन्यथ राज्ञे जने यस्मात्पौर्णि

॥ शिवा ॥

॥१३७॥

थाः प्राप्यते ॥ तत्रामाशब्दस्य चत्वारो र्थाः ॥ सहभावः कन्या ॥ सूर्यरश्मिभ्यंदकला चेति ॥ वसुश
 ब्दस्यापि चत्वारो र्थाः ॥ इंदुश्चंद्रः पितृविशेषो निवासश्चेति ॥ तत्र सहभावगविनममाश
 ब्दमिंदुगविनवसुशब्दचोररीकृत्य निर्वचनमेव प्रवर्तते ॥ अमावसुरधेत्यमावास्या अ
 यमर्थः ॥ चत्रवधानंतरं प्रोक्षिते द्रुसमागमे संतुष्टो देवताः परस्परमवोचंत ॥ अद्यास्मा
 मिः सहा यमिंदो निवसतीति ॥ अतस्तस्यैव स्य दिनस्यामावास्यात्वमिति सोयमर्थः ॥ शत
 पथब्राह्मणे दर्शयित्वा सा प्रकाशने श्रूयते तैदेवा अब्रुवन्मावे नोद्यवसुर्वसतियो नः
 प्ररासीदिति तैत्तिरीय ब्राह्मणे पिविस्ते स्पृष्टमयमेवार्थः श्रूयते ॥ इंदुवैव चत्रहन्वापरा
 परावतमंगलदपराधमिति मन्यमान संदेवताः प्रेषमेक्षित्यारभ्य पद्यते सोमावा
 स्या प्रत्यागच्छतं देवा अभिसमगच्छन्तावमावेन ॥ नोद्यवसुर्वसता निद्रो हि देवानां वसु
 तदमावास्यायां अमावास्यात्वमिति ॥ परंपरावतं अस्य तदूरप्रवेशमित्यर्थः अपरा
 धं द्रोहमकार्षी ॥ यदा वसुशब्दश्चंद्राचीत दृष्ट्यमाशब्दस्य सहभावमेवोररीकृत्य ए
 व निर्वच्यते ॥ यश्चोषधीभिः सह चंद्रो वसत्यमावास्या रात्रा वित्यमावास्या सोयम

मास्यानिशाकरः॥ रंजनाच्चैव चंद्रस्याः राकेतिकवयो विदुरिति॥ बृहदसिष्ठः॥ दृष्ट
चंद्रममा वा स्यांसिनीवाली प्रवक्षते॥ एता मे रकु दूमा हे नृणा चंद्रो महर्षय इति॥
तदेव चत्वारः पर्व भेदा उद्दहृताः॥ तेषु कु दू व्यतिरिक्तानां त्रयाणां भेदानां लक्ष
रोच्चारणपरिमितः कालः संधिरित्युच्यते॥ कु दू स्तक्षरद्वयपरिमितः कालः॥ तदु
क्तं भगवती पुराणे॥ अनुमत्या अराकायाः सिनीवाल्याः कु दू विना॥ एता संहिलवः
कालः कु दू मात्रा कु दूः स्मृतेति॥ कु दू द्वितिकोकिले नोक्ते यावत्कालः समाप्यते॥ तदा
लसंज्ञिता चैषा अमावास्या कु दूः स्मृता॥ इत्येष एव संधीनां कालो द्विविधः स्मृत इति
एवं संधौ निरूपिते सति यो यं प्रक्रांतो विचारस्तत्र संधिरेवेष्टि काल इति तावत्ता सं
धौ यते तेति श्रुतेः॥ मैवं॥ संधेरति सूक्ष्मत्वात् तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः कार्त्तिक
श्रुते गतिः पाश्वर्द्वयलक्षणेति ब्रूमः॥ यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगा राक्षः प्रवाहेन
पपन्नस्तसमीपस्थं तीरं लक्षयति॥ तथा संधिराद्येऽपि पाश्वर्द्वयं लक्षयति॥ अत एव

माध०

॥१३८॥

श्रुत्येतरं संधिमभितो यजेतेति ॥ बौधायनोपि ॥ सूक्ष्मत्वात्संधिकालस्य संधिर्विषयउ
च्यते ॥ सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वणापरेण चेति ॥ अत्र पूर्वोपरशब्दाभ्यां संधः प्राचीनं
पर्वदिनं प्रतीचीनं प्राचीनं तिपदिनं वा निधीयते ॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वदिने यागप्रारंभः उ
त्तरस्मिन्प्रतिपदिने यागसमाप्तिश्चान्वाधानमिधमवाहः संपादनमग्निपरित्यहं उप
स्तरणं चेत्सर्वमादिप्रयोगः प्रारंभः सप्तपूर्वेद्युरनुष्ठेयः ॥ तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे
श्रुयते ॥ पूर्वद्युरिध्मावाहः करोति यत्तमेवारभ्यगृहीत्वोपवसतीति ॥ रातपथब्राह्मणे
पि ॥ पूर्वद्युरग्निगृह्णाति उत्तरमहर्जिर्यजंतीति तत्राग्निगृहणं नामाध्वर्युण आहवनीय
गार्हपत्यं दक्षिणं अग्निषु ममाग्नेवर्द्धत्यादिभिर्ऋग्भिः समिदाध्वानलक्षणेन्वाधा
नेक्रियमाणे पार्थिवर्तिना यजमानेनाग्निगृह्णात्तमीत्यादिनामत्राणां पठनं तदिदं
न क्रियते ॥ प्रतिपदिनेपि कर्मणो वां देवेभ्य इत्यादिभिर्मंत्रैरध्वर्युहेस्तप्रक्षालनं तं
दुलनिर्वाणं पुरोडाशप्रदानादिलक्षं प्रयोगं करोतीति तदिदं यजनं एतदेवाभि

॥ शिवा ॥

॥१३८॥

माध०
॥१३९॥

गोः प्रतिपदः कृत्वि ॥ रक्षांसित हिलुं पति श्रुतिरेषा तनातः नीति ॥ तदेवंपर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिप
दाष्टिरिति पार्थिवो रुभयोः प्रारंभसमाप्तिः व्यवस्थिते ॥ यदा पर्व प्रतिपदा उदयमारभ्य संपूर्ण
लीतिथी भवतस्तदा नको पिसं देहः ॥ यदा तु खंडतिथितदा निलेखो एवो मिधीयते तत्र गोभि
लुः ॥ आवर्तने यदा संधिः पर्व प्रतिपदो भवेत् ॥ तदहयाग इष्येत परतश्चेत्तरे हनि ॥ पर्व प्र
तिपदोः संधिरवगावर्तनाद्यदि ॥ तस्मिन्नहनि यष्ट्यं ५ पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ॥ आवर्तनास
रः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ॥ परेद्युश्चिरि न्येष पर्वद्वयविनिश्चय इति ॥ **उगाधिरपि**
पूर्वाह्ने वाधमध्याह्ने यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य रूतत्र पूर्वद्युस्तदहयाग इष्यते ॥ **अ**
पराह्ने थवारात्रौ यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते इति ॥ ए
तेषु वचनेषु मध्याह्ने द्वादिशब्दा यो भि काः लुपेय विधी भागमाश्रित्य प्रवृत्तौ वृत्ताः ॥ तथ
थासत्यं क्रोमध्यमध्याह्ने इति युक्तं रावर्तनं मध्याह्ने रात्रौ नाभिधीयते ॥ अतएव गोभि
लेनावर्तनशब्दः संप्रयुक्तः ॥ शातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः **पूर्वाह्ने मध्यममेवावा**
पि यदि पूर्वसमाप्यते ॥ तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहयाग इष्यते ॥ अह्नः पूर्वभागः पूर्वाह्नः ॥
अह्नः परोभागः पराह्णः ॥ अतस्ताभ्यां रात्रौ भ्यामाव

॥ शिव ॥

॥ १३९ ॥

तनापूर्वोत्तरभागावभिधीयते ॥ वाजसनेयिनो तु विशेषमाह ॥ भाष्यसंग्रहकारः ॥ मध्यं दिना
स्यादहनि यस्मिन् प्राकृ कर्मणाः संधिरियं तृतीया ॥ सा खर्विका वाजसनेयिमसांतस्यामुपोष्या
थ परेद्युश्चिरिति ॥ आवर्तनाद्धर्मस्तमयादवाक्यं यदा संधिर्भवति तदा संधिमतीति
थिः प्रथमारात्रौ संधिश्चेति सातिथिद्वितीया ॥ ते उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्ने संधिमती पर्वति
थिः तृतीया भवति तस्यां तृतीयतिथौ पर्वकालस्याल्यत्वात् सा खर्विके स्मृत्यते ॥ शाखां
तराध्यायिनो इहो पूर्वद्युरन्वाधानादिकं संधितिथाविधिः ॥ वाजसनेयिनो तु संधि
तिथावन्वाधानं उत्तरतिथाविधिः एवं वसति वाजसनेयिनां न कृपि संधिना पूर्वद्युर
न्वाधानादिकं मस्ति सोयं विशेषः ॥ आवर्तने तत्र पुरावा यदा संधिर्भवति तदा वाजस
नेयि न्यव्यतिरिक्तानां चतुर्थो रो इष्टिः प्राप्नोति तत्र विशेषमाह गार्ग्यः ॥ प्रतिपद्य प्रतिप
यां यदि वैष्टि समाप्यते ॥ पुनः प्रणीय कृत्स्नैः कर्त्तव्या यागवृत्तमैरिति ॥ पर्वणश्चतुर्थो
शः प्रतिपदस्त्रयोशश्च यागकालत्वेन विहिताः ॥ तत्र पर्वचतुर्थो शस्यविषय उदाहृतः ॥
प्रतिपदशातां विषय उदाह्रियते ॥ उषः काले संधौ प्रतिपदः प्रथमो श यागकालः ॥ निर्वृ
थे संधौ द्वितीयो शः रात्रिप्रारंभे संधौ तृतीयो शः ॥ न चने न न्यायेनापराह संधौ प्रति

माध.
॥१४०॥

यच्चतुर्थोऽस्य यागकालत्वं प्राप्नोति तच्च प्रतिषिध्यं न यष्ट्यं चतुर्थेऽश इति स्मृतेः अतस्मादुक्तं
विषये याग एव लुप्येतेति चेत् मैवं वक्ष्यता तत्तेन प्रतिप्रसवाभिधानात् संघिर्येष परा
दुस्यायागं प्रातः परे हविः कुर्यात् प्रातिपद्व्यागे चार्थेऽपि न दुष्यतीति एवं तर्हि प्रतिपच्चतुर्थो
शुनिषेधो निषिध्यः स्यादिति चेत् मैवं सद्यः कालविषये चरितार्थत्वात् तत्र विषये दश
यतिकात्मायनः संघिश्चेत्संगवाद्धं प्राक्पय विज्ञेनाद्वैः पौर्णमासीति विज्ञेया सद्यः काल
विधौ तिथिरिति भाष्यार्थसंग्रहकोरोपि अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासः पूर्वद्युरेतेरवत्
पौर्णमास्यां अवर्तनात् प्राग्यदिपर्वसंघिः सद्यस्तदोवाक्रियते समास्तमिति आपस्तंबोपि
पौर्णमास्यां त्वनाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्योवासस्य स्कालायां सर्वक्रियत इति संगवा
वर्तनयोर्मध्ये पौर्णमासी प्रतिपदोः संघौ सन्ति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः संघिदिना पूर्वद्युरन्वाधा
नादिकंप्राप्तं तच्च सद्यः कालवाक्यैः संघिदिन उक्तव्यते न त्वीदृशे विषये संघिदिना सर
दिने या उक्तव्यते तथा सप्तपराद्वादिष्टं चानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति अ
स्ति वा तदुक्तं वाजसनेयिनामीदृशे विषये अन्वाधानोक्तवै सति यागस्याप्युक्तवत्वा
त् मैवं अन्यव्यतिरेकरूपाभ्यां वि

॥शिव॥

॥१४०॥

प्रेत्यगोमिल आह पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षादयौ भियष्टव्या इति अत्रोपवासशब्दे
नाग्युपस्तरणादिविद्वक्षितस्तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासः
उपास्मिंस्तु यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपास्तरणातीति उपवासश
ब्दाभिधेयस्य पर्वदिनकर्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवति आद्यास्त्रयो
शविहितः कालः चतुर्थोऽशः यागशब्दाभिधेयस्यानुपुरोडाशप्रदानादेः प
र्वोक्तपर्वचतुर्थोऽशः प्रतिपदरात्रयश्च विहितः कालः चतुर्प्रतिपदश्चतुर्थोऽशः तदे
तदाह लोक्षो गाक्षिः अनेन शनोपवसास्य यागस्य चतुरो विदुः द्वावंशानु स्यते जेदं
त्यो यागे च व्रतकर्मणीति तमेतं यागकालं यत्तु पाश्याहा पंचदश्याः परः पाद
पक्षादेः प्रथमास्त्रयः कालः पार्वणयागे स्यादप्यथा तेन न विद्युत इति वक्ष्यता तपोवि
धिः पर्वणोयश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः यागकालसंविज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषि
भिरिति अत्र प्रातरिति विशेषणम् सूर्योदयास्योपरिमुद्रते त्रयं यागकालः
इत्युक्तं भवति प्रतिषेधश्चतुर्थोऽशो निषेधतिकात्मायनः न यष्ट्यं चतुर्थेऽशे या

धिनिषेधाभ्यामस्याः शोकाया निवारितत्वात् ॥ तत्र सद्यस्का लविधयो न्ययरूपाः प्रतिप
चतुर्थोऽत्र प्रतिषेधो अतिरेकरूपः एवं च सति प्रतिषेधवाक्ये सावकाशं भवति ॥ अत्र
वास्यां यां विशेषमाह ब्रह्मसाधनः ॥ द्वितीयात्रिमुद्रुती चेति प्रतिपद्यापरादिकी ॥ अ
न्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ सोयं विशेषो नाश्वलायनापस्ते बादि विष
यः किंतु बौधायनवचनात्तु शयि विषयः ॥ अतएव बौधायनः ॥ द्वितीयात्रिमुद्रुती
चेति प्रतिपद्यपरादिकी ॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ चतुर्दशी चतुर्थ
मा अत्रमावास्या न दृश्यते ॥ अत्र भूते प्रतिपद्ये स्यात्पूर्वतत्रैव कारयेत् ॥ चतुर्दशी च
संपूर्णा द्वितीयाक्षपकपूरिणी ॥ चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमया दूर्वागमावास्या
एतेषां वचनानामयमर्थः ॥ अत्र चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमया दूर्वागमावास्या
स्वल्पा अतएवापरा दुव्यास्य भावा दूर्वायावन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि नि
मित्तभावं न भज्जते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां च स्य दृश्यमानत्वात् तदने
स्य चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायामभ्यावास्यायां मिष्टिः स्वल्पामावास्यापेता

माध०
॥१४१॥

यांचतुर्दश्यां आह्वाध्वानादिकं कर्तव्यमिति ॥ एतदेवामिप्रेत्यस्मत्संतरे ॥ आदित्ये स्तमिते
चंद्रः प्रताप्यामुदयाद्यदा ॥ प्रतिपद्यतिपतिः स्यात्पुंवदश्यां यजेतदेति ॥ बृहत्वासिषोपि ॥
इहो निरुसेयसि पुरस्तादुदिते विधौ ॥ यद्देगुण्यं दूततस्मिन्पश्चादपि हितं दूवेतधृति ॥
अस्यायमर्थः ॥ संपूर्णचतुर्दश्यामविचारेण प्रावोस्याबुद्धि कृत्वा वाधादिकं कृत्वा हविर्नि
र्वापं करोति ॥ कृते तस्मिन्नुपः काले पूर्वस्यादिशि चंद्रमा उदेति तदा नक्षत्रं कर्म भवितुम
हेति दशकालस्याप्राप्तत्वात् किंतु कालापरा निमिती कृत्यदरं देवता अपनीयदात्रादि
गुणविशिष्टान्यग्न्यादिदेवतां तराण्युद्दिश्य हविः प्रक्षेपो विहितः ॥ तदेतत्तैत्तिरीयब्रा
ह्मणे श्रूयते यस्य हविर्निरुसं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदेति त्रेधा तं उठा न्विभजेत् त्रये मध्य
माः स्युस्तान् यत्र येदात्रे पुरो उग्रामष्टौ दश कपालं कुर्यात् त्रये स्य विष्टौ स्तानि द्वाय प्रदात्रे
दधंश्चैरुं यो लिष्टा स्तात् विष्मवे शिपि विष्टाय श्रुते वरुमिति ॥ सोयं दृष्टांतः ॥ हविर्षिनि ॥ शिव ॥
रुसे सति तत उर्ध्वं पूर्वस्यादिशि चंद्रमा उदिते सति दशकर्म विधेयं देगुण्यमुक्ते नीत्या
वस्थितं तदेव देगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि चंद्रोदये भवतीति ॥ एतदेव वाधायन ॥ १४१ ॥

माध०
॥१४२॥

दृश्यां कर्तव्यं ॥ तथा च बौधायनेनोक्तं ॥ यदा चतुर्दशी यामंतुरीयमनु पूरयेत् ॥ अमा वास्य
स्थाक्षी यमाणा तदेव आह्वयमाचरेत् ॥ चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते ॥ ओ भूते प्र
तिपद्यत्र भूते कव्यादिक क्रियेति ॥ चतुर्थी योमे अमा वास्या न दृश्यते ॥ किंत्व वसाने स्व
ज्यासावपरदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां आह्वयमाचरेत् ॥ ननु चंद्रदशी नोपेतायां प्रतिप
दिदृष्टिः समाश्नाता ॥ तथा च राता तप ब्राह्मणं ॥ यदहः पश्चादं द्रमा अभ्युदेति तह दहयेज
त्रिमा लोकान् अभ्युदेतीति ॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणेऽपि ॥ एष वै सुमनानामेष्टि र्यमद्युजो जात नृप
श्चा चंद्रमा अभ्युभ्युदेत्यक्षिन्ने वंस्मिन्लोके दूधुकिं भवं वतीति ॥ अयमर्थः ॥ ये यमिष्टि
श्चांद्रदशी नोपेते दिने क्रियते सैर्यमिष्टिः सुमनः शब्दवाच्याता दृशीमिष्टिं कृतवर्तयत्तमानं
मभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चादं द्रमा उदेति तस्मिन् यजमानाय अस्मिन् लोके समृद्धि
र्भवतीति वा ॥ ते देतदभुतिद्वयं बौधायन मतानुसारि व्यतिरिक्तानामपि चंद्रदशी त
योग्यविषयः ॥ तदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्युत्तुथार्थो ह्येवाग्र उदाहृतः ननु बौधायन व्य
तिरिक्तानामपि चंद्रदशी न योग्यद्वितीया युत प्रतिपदिनं प्रतिपदिनमिष्टो निषिद्धं ॥ तथा

॥ शिव ॥
॥१४२॥

यष्ट्यंतुर्दिजानिभिः ॥

चस्मृतिः ॥ पर्वणो रोद्धि तायेतुं कार्यं विधिं द्विजोत्तमैः ॥ द्वितीया सहितं यस्मादुषस्यं त्याज्य
लायना इति ॥ वा ॥ तदेतदा वर्तना पूर्वकालयोः संधौ सति दृष्टव्यं अपरा ॥ हादि संधिषु प
र्वचतुर्थी रास्येषा वप्रासत्वात् तदेवं प्रकृतिरूपायाः इष्टे कालो निरूपितः ॥ इदानीं तु विकृते
स्तु कालो निरूप्यते ॥ आवर्तनास्य गद्यदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ॥ तत्रै
व यागः ॥ परतो यदि स्थस्य स्यात् तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परे द्युरिति ॥ आवर्तने ततः ॥ पुरा
वापर्वसंधौ तस्मिन् दिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृति संवेधी यागः कर्तव्यः ॥
यद्यावर्तना सरतः संधिस्तदा केवलं विकृतियागः संधिदिने कर्तव्यः ॥ प्रकृतियागस्तु सं
धिदिनासरे द्युरनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ आवर्तने ततः पूर्वकाले ततः परकाले वा संधिरित्येतेषु
त्रिषु स्थितिषु संधिदिन एव विकृते रनुष्ठानं प्रकृते स्तु युक्तनीत्या संधिदिनासरे द्युश्चा
नुष्ठानं व्यवतिष्ठते इष्टिनां च सर्वासां ददृशपूर्णमासे प्रकृतिः ॥ एतावमेकादशकपालं निर्वपेत्त
काम इत्यादयः कांता तपहिताः काम्येष्टयो विकृतयः ततः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति ॥ न्यायेन
विकृतीनामपि संधिदिनासरे द्युः कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतं नववने न नियोज्यते इष्टि

माध०

॥१४३॥

विकृतिन्यायः पशुविकृति सोमविकृतिरपि दृष्टव्यः ॥ पशूनां सर्वेषां अग्नीषोमीयपशुः प्रकृ-
तिः वायव्यं रेवतमालभेत भूति कामरूपा ८ द्याः कंठोऽंतरपठिताः ॥ कामपशवो विकृतयः सो-
मयागानां सर्वेषामग्निषोमः प्रकृतिः उष्णेषोऽंशं निरात्रादयो विकृतयः त्रिविधाना मिष्टिप-
शुसोमविकृतानां पूर्वैव कालः ॥ तदेतदापस्तंब आह ॥ यदाष्टयायदिपशुना यदिसोमेनयजेता
मावास्यायां वैवपौर्णमास्यां वा यजेतेति ॥ अत्रापि पूर्णैव वत् प्रतिपदिकदा विद्विष्टिप्राप्तौ ॥ तस्या-
वृत्तये पुनः कालो विधीयते तस्माद्विकृतयोऽप्येवैव काल इति स्थितिः ॥ ननु प्रकृते यथोक्त काला का-
स्तदरक्कयितस्मर्यते ॥ षोडशो ह न्यतमेष्टिर्मध्यपंचदशो ह नि ॥ चतुर्दशो जघन्येष्टिः पापा-
त्सप्तदशो ह नोति अयमर्थः ॥ पूर्वैवे प्रतिपदि नमारभ्य गणनाया भागामि प्रतिपदि न षोडशं
भवति तत्रैष्टिरभीष्ट उत्तमा ततः पूर्वस्मिन् पंचदशो ह नि मध्यमा ॥ ततः पूर्वस्मिन् चतुर्दशं ॥ शिव ॥
तुर्दशो ह नि जघन्या तदेव कालत्रयं विहितं उत्तमकाली सोऽत्रादिना दूर्ध्वं वर्तितिसप्तशे-
दिने प्रतिपि ह्यतत्रोत्तममध्यमपक्षौ शास्त्रीयो तिथानां वक्षिष्ये यो याभावे सत्यं स्मृतम् ॥ ११४३ ॥

य

मनमुपो हृतयति श्रुतिः ॥ यस्मिन् ब्रह्मनि पुरस्तात् पश्चात् सोमो न दृश्यते तदा ह यजेतेति ॥
अयमर्थः ॥ सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चंद्रदशं न भवतीति द्वितीया युक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चंद्रो
दृश्यते तयो रुभयोर्मध्ये वर्तित्यां कुक्कुटविधमपि चंद्रदशं न नास्ति अतस्तस्मिन् दिने
यष्ट्यमिति चंद्रदशं नोपेतायां भुक्कु प्रतिपदियागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमहाकात्यायनः ॥ य-
जनीयेष्टिसोमश्चेद्दरुण्यं द्विष्टि दृश्यते ॥ तत्र व्याहृतिभिर्होवा दंजं दद्यात् द्विजातय इति ॥
चंद्रदशं न राहित्यमेव मिष्टेयवौ धायनकारिका सुपद्यते ॥ इष्टेन तत्र प्रतिपदादिना इयः
सप्ताष्टयत्र भवति तस्य क्षीणा सुनाडीषु दिनपूर्वकलोत्थ रक्षोच भवेत् द्वितीय इति ॥
अयमर्थः ॥ अमावास्या तिथः संबधिनीषु नाडीषु क्षीणा सुसतीषु तस्मिन् दिने स्तमयापू-
र्वप्रतिपत्तु संबधिनो ना इयः सप्ताष्टवो द्विभवति तदिनमिष्टेरल्ले योग्यं सोयमेकः पक्षः ॥
अमावास्या प्रतिपदौ यदा वर्धते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् ॥ अमावास्या यामन्वाधाय
सोमदर्शनं रहिते प्रतिपदिने यागः कर्तव्य इति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ अवोगस्तमयाद्यत्र द्विती-
यानुप्रदृश्यते ॥ तत्र यागान् कुर्वन् तद्विज्ञे देवाः पराशुरवा इति ॥ बौधायनमतानुसारिणा
मन्वाधानचंद्रोत्थं मपि स्वल्पामावास्यापेतायां बहू-

पक्षप्राप्तेति एकस्मिन्दिने क्षणोऽस्ति सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति न जघन्यपक्षस्तु नरा
 स्त्रीयः दिन ६ द्वयक्षयाभावात् अतो जघन्यराशौ निषेधविवक्षया प्रयुक्तः ॥ ननु स्त्रीकार्य
 पक्षांतरविवक्षया ॥ ननु तिथिविधा विषेशस्य दशतिथिः तत्कथं पापसप्तदशे हनीति प्रति
 षेधः ॥ नायं दोषः ॥ अत्र तिथिविधौ यदा षोडशदिने अमावास्या दशयष्टिका सप्तदशदिने प्र
 तिपद्वर्धते तदा नै प्रतिपच्चतुर्थी स्येष्टिकालत्वाभावात् तत्तुष्टाने प्रसक्तवते नवचने न नि
 वार्यते तच्च न्याय्यं पूर्वोक्तसंधुपेतदिन एवेषः कर्तव्यतया निराश्रितत्वात् ॥ यदा तु महत्या वृ
 द्धा अमावास्या संपूर्णसप्तदशदिने प्रतिपत्संपूर्णते दान प्रतिषिध्यते ननु बोधायने नत्र
 यो दशसप्तदशदिनयो र्बाधानं प्रतिषिध्यते ॥ यत्रोपवसथ कर्मयः जनीयत्र यो दशं
 भवेत्सप्तदशं वा पितृप्रयत्नत्वेन नवजेयेदिति अत्र यजनीयं प्रतिपदिनमारभ्य पंचदशदि
 नमौपवसथस्य मुख्यः कालः तिथिक्षये तु दशदिनं तिथिविच्छेदो षोडशदिनं तथा सति त्रयो
 दशसप्तदशयोः प्रसक्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषिध्यत इति चेत् एवं तर्हि प्रतिषेधो नि

माध०

॥१४४॥

त्यानुवादोऽस्मिन्वाप्रसक्तिप्रतिषेधरूपो नित्यानुवादो वेदेन पृथिव्यानां तद्विज्ञेन दिव्य
व्यभिचरेतय इति श्रुतेः पूर्वत्र पर्वप्रतिपदोः संधिमुपजीव्यान्वाधानेष्टिकालौ व्यवस्थापि
तोतत्रतिथिश्च यवहृत्योः संधिविषयं किं विद्विदोऽपि माह कात्यायनः ॥ परेद्युर्घटिका न्यूनास्त
थैवाभ्याधिकाभ्ययाः तदधं कृष्ट्या पूर्वस्मिन् द्वादशवर्ध्या प्रकल्पयेदिति ॥ १४४ ॥ लोकाक्षिर
पि ॥ तिथेः परस्यौ स्या घटिकास्तु तथा स्युर्न्यूनास्तथैवाभ्याधिकास्तु स्तुतासां ॥ १४५ ॥ अधं वि
योज्य च तथा प्रवेष्टौ योज्यं द्वासे च वर्ध्या प्रथमे दिने तदिति ॥ पूर्वं द्युरमो वा स्या पंचदश घटि
का परेद्युः प्रतिपदिता वती तदा यथान्वितमेवोपजीव्य संधिर्विज्ञेयं ॥ यदा तु प्रतिपत्तुषट्
घटिका क्षीयते तदा घटिका त्रयक्षयो मा वा स्या यां वियोजनीयः ॥ तस्मिन्विद्यो ॥ ति
ते द्वादश घटिका मा वा स्या भवति तत आ वत्तना पूर्वसंधिः संपद्यते ॥ अनेन एव न्यूना
येन घटिका त्रय वर्ध्या योजिता यामष्टा द्वादश घटिका मा वा स्या भवति तथा सत्यध्वंसं संधिः ॥ शिवा ॥
भवति ॥ तदेवं संधिं विज्ञाय तदनुसारेण ॥ न्वाधानेष्टी अनुष्ठातव्ये ॥ ॥ इति इष्टिनिर्णयः ॥
नन्विष्टिकालवद्ग्रहणकालोप्यत्र निर्णेतव्यः ॥ पर्वप्रतिपत्तं संध्युपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् ॥ १४४ ॥

पवासः॥ तथा सति प्रातः संकल्पकालेन क्षत्रसद्वावोपिलभ्यते॥ निशीते रात्रिनायुर्ध्वं
 तदत्यत्र ज्योतिः रास्त्रप्रसिद्धस्य राशियोगस्य विवक्षितत्वात् नक्षत्रसद्वावमात्रमभिधी
 यत इत्यवगंतव्यं दिनद्वयेष्वस्मिन्मययोगभावे निशीथयोगेन पूर्वद्वयस्य पवासः तदाह सु
 मंतुः॥ यदा धर्मादयो नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ॥ तन्नक्षत्रवर्तकुर्यात्तदंते पारणं भवेदिति॥
 अत्र तिथिश्चैकभक्तेन कुर्यात् मध्याह्नप्रदोषमाप्तिभ्यां न निर्णयः किंतु रूपवासनक्षत्र
 एव तदुभयं कर्तव्यं॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ तत्रैवोपवसेदक्षेयमित्रीथादधो भवेत् उपवा
 सेयदक्षं स्यात् तद्धिनं कैकभयोः॥ यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे॥ सा तिथिस्तत्र नक्षत्रयस्याम
 भ्युदितो रविः॥ वर्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वस्मयं प्रतीतिस्तस्मिन् कार्यविषयं॥ यदपि
 मां ऊं जे येनोक्तं॥ तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितो रविः॥ यस्मिन्नुदेति सविता तन्न
 क्षत्रदिनं भवेदिति॥ अस्याप्यमर्थः॥ द्विविधो नक्षत्रसंबंधी कालविशेषः अहोरात्रोद्दिनः
 अनुष्ठेयं कर्मपि द्विविधं अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं वेति॥ उपवासे कर्मकादिकामहो
 रात्रसाध्यं॥ यद्यप्यल्पकालनिष्पाद्यं भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं तथापि तस्मिन् न हो

॥ शिव ॥

॥१४५॥

रात्रे भोजनोत्तरस्यैकभक्तादिनियमघातितयो भोजनोत्तरपरित्यागसहितस्यैव भोज
 नस्य एकभक्तादिस्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यत्वमविरुध्यं॥ दानव्रतश्राद्धनामहम्येव क
 र्तव्यतया दानादिकं दिनसाध्यं॥ तत्रोपवासादौ नाक्षत्राहोरात्रो गृहीतव्यः वृतादौ तु नाक्षत्रं
 दिनं गृहीतव्यं अहोरात्रं स्वनाक्षत्रं सूर्यास्तमयकालेन क्षत्रव्याप्या संपद्यते॥ दिनस्य
 नाक्षत्रत्वं सूर्योदयव्याप्या भवतीति थयप्यस्मिन्नुदेति सविते सत्रसूर्योदयकालेन क्ष
 त्रसद्वावमात्रं प्रतीयते॥ अनुपरिणामविशेषः॥ तथापि त्रिमुदूर्त्तपरिणामे सा तिथि
 कृत्स्नत्वात्ते देवानुसंधेयं॥ ननु दानव्रते श्राद्धेपि नाक्षत्रदिनस्वीकारे प्रातः कालमात्रव्या
 पिनक्षत्रेपि श्राद्धं प्रसज्येत॥ मैवं॥ अपराहस्य पार्वणश्राद्धकालत्वेन तद्व्यापेरपेक्षितत्वा
 त्॥ तथा वस्मतिः॥ नक्षत्रेन खंडे येन व्याप्तः कालस्तत्कर्मणः नक्षत्रकार्येणैव तिथि
 कर्मतथैव वेति॥ नवानेन न्यायेन एव भक्तभक्ते मध्याह्नव्यापिनक्षत्रं ग्राह्यमिति शं क
 नीयं उपवासनक्षत्रस्यैकभक्ते प्रतिपदोक्तत्वात्॥ यदपि श्रुतिवचनं॥ तिथिनामिति मा
 भागस्तिथिकर्मैव सुपूजितः॥ कक्षाणां पूर्वभागस्तत्र क्षकर्मसु पूज्यत इति तत्र

माध०
॥१४६॥

तिथ्यंत पूज्यत्वं दानव्रतविषयं ॥ नक्षत्रपूर्वभागभूपूज्यत्वमुपवासादिविषयं ॥ उपवासा
दिव्यतिरिक्ते तु देवैकर्मणि नक्षत्रस्याप्येत्यभागे पूज्यत्वं दृष्टव्यं ॥ नक्षत्रविशेषेषु पूर्व
स्वरूपस्य लिङ्गस्य पूर्वद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिं प्रत्य सूचकत्वात् ॥ यदियोगः पूर्वद्युर्नि
शीथमात्रं व्याप्नुयात् तदा परे द्युरहनि पारणं न प्राप्नुयात् रात्रौ पारणस्य निषिध्यत्वा
त् ॥ अतो ह न्येव व्यतीपातांते पारणं ब्रूवच्छास्त्रं पूर्वद्युर्दिवसे सार्यकालादियोगं प्रयो
ज्य कं सूचयति तस्मादिष्टं भादियोगोऽपवासादौ पूर्वविद्योगहीतव्यः दानव्रतयोस्तु
दयव्यापी ग्राह्यः ॥ आद्यस्य तु कर्मकालव्यापीति निर्णेतव्यं ॥ ॥ इति नक्षत्रयोगनिर्ण
यः ॥ ॥ अथ करणं ॥ बबबालवादि करणानां तिथ्यर्धपरिमितत्वेन दिनद्वय ॥ ५ व्या
पित्वसंदेहो नास्ति तदुदयेस्तमये वा यस्मिन् नूदिने करणसङ्कावः तस्मिन्नेव दिने तत्क
र्मानुष्ठेयं यदा तु संध्यामारभ्य परे द्युरुदयाग्रागेव प्रकरणं समाप्यते तदा कथमिति ॥ शिव
चेत् भद्राकर्णमायेन सर्वकरणेषु निर्णय इति ब्रूमः ॥ भद्राकरणं च न्यायो भविष्योत्त
रे भद्राव्रते पठ्यते ॥ यस्मिन् नूदिने भवेद्भद्रा तस्मिन् न हनि भारत ॥ उपवासस्य नियमं ॥ १४६ ॥

तथा बद्धगाग्यः ॥ पूर्णिमा प्रतिपत्त संधौ राहुः संपूर्णमंडलं ॥ ग्रसते बद्धमर्कवादर्शं प्रति
पदं तरेति ब्रूय सिद्धांते यावत् ॥ कालः पार्वणो ते ता वा अतिपदादिमः ॥ रं वीदुग्रहणा नेहा
संपूर्णमिभ्रवणं द्वेदिति ॥ अनेहा कालः ॥ बाढ ॥ अपद्यप्यस्ति संधूपजीवने ॥ तथा
पि निर्णेतव्यस्यांशस्य तिथिविषयत्वाभावात् ॥ नास्मिन् प्रकरणे तद्योग्यकर्तव्यं विशेष
स्तु परिसने प्रकरणे निरूपयिष्यते ॥ इति श्रीमाध्वीये कालनिर्णये द्वितीयादिति धिनि
र्णये रव्यं वृत्तं प्रकरणं ॥ ॥ ॥ तृतीयचतुर्थोभ्यां प्रकरणभ्यां प्रतिपदाद्याः पंचद
श्यं ताः सती स्तिथयो निर्णयताः ॥ अथ प्रकीर्णकं रूपे पंचमप्रकरणे नक्षत्रयोगादयः का
लविशेषेषु कर्तव्यविशेषाश्च संक्षेपेण निरूप्यंते ॥ अत्रापि तिथिवत्संपूर्णं नक्षत्रसंदे
हाभावात् खंडनक्षत्रे निर्णयोपेक्षते ॥ सवर्णिर्णयो दूर्ध्वतो विस्मयमेतिरे ॥ उपोषित
व्यं नक्षत्रं यस्मिन् सप्तमियाद्विद्युज्यते यत्र वारात्रिनिशीथे शीना सहेति ॥ अस्त
मययोगो मुख्यः कल्पः निशीथयोगो नु कल्पः योगद्वयसंयुक्तं न प्रशस्तं ॥ यदा पूर्व
द्युः केवलो निशीथयोगः परे द्युः केवलोऽस्तमययोगः तदा मुख्यकल्पानुसारेण परेवो

कुर्यान्नारानरोपिवा॥यदिरात्रौभवेद्विष्टिरेकभक्तंदिनद्वये॥कार्यंतेनोपवासाःस्या
द्वितियोरालिकोविधिः॥प्रहरस्योपरियदास्याद्विष्टिःप्रहरत्रयं॥उपवासस्तदाका
र्यैकभक्तंततोमथेति॥सूर्योदयादारभ्ययावदस्तमयपर्यंतंविष्टिसत्तायांना
स्तूपवासेसंदेहःयदानुप्रहरमात्रंविष्टिर्नास्ति तस्योपरिप्रहरत्रयंविष्टिर्भवति तस्मि
न्नेनैकदिनव्यासेभद्रायाअभावेप्येकदेराव्यासेःसद्भावादुपवासोनुष्ठेयः॥अन्यथेत्य
नेनैकदेराव्यासेरप्यभावोविवक्षितः॥तस्मिन्पक्षेसमनंतरतीतक्चनोक्तंदिनद्व
येप्येकभक्तंकार्यं॥यस्मिन्भद्राव्रतं संकल्प्या होरात्रमुपोषितंनतकुर्यात् असौभद्रा युक्त
द्यटिकासुभोजनंपरित्यजेत्तत्रभद्रारहितकालेभुक्ताप्युपवासान्नहियते॥तथावभ
विष्टोत्तरेपठ्यते॥स्नातःसंपूज्यतामेवंब्राह्मणं च स्वशक्तितः॥ततोभुंजीतराजजेन्द्रया
वद्भद्रानजायते॥अथवांतेपिभद्रायाःकाम्यतोवाग्यतःशुचिः॥नकिंचिद्भक्षयेष्टातोया
वद्भद्राप्रवर्ततइतिअङ्गश्रमभागेयदाभद्राप्रवेशःतदानीमेकदेरोभद्रायोगतो
वद्भद्राप्रवर्ततइतिअङ्गश्रमभागेयदाभद्राप्रवेशःतदानीमेकदेरोभद्रायोगतो
दिनस्यतद्भुताहत्वादराक्तस्यभद्राप्रवेशाष्टागेवभो

माध०

॥१७॥

द्व

जने प्राप्ते सति ॥ अभुक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वाद्द्वारहितेऽपि काले पूजादिकं न विरुध्यते य
दानुभद्राया अंते भुक्ते तदा कर्मकालव्याप्तिश्चास्त्राद्देष्टे त कालरात्रे पूजादिकं कर्तव्यं ॥
पक्षे येऽपि भद्रा युक्तघटिका सुभन किं विदुः क्षयेत् ॥ तावता भद्रा दोषवासः पूर्यते ॥ बगदिकर
णेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेण दृष्टत्वाद्द्वारायां कुसस्य न्यायस्याति क्रमे कारणभावाद्वा
यं निर्णयप्रकारः सर्वोऽपि योजनीयः ॥ नवतिथिनां नक्षत्रयोगकरणानां पंचांगान्तःपा
तिनां निर्णयं कृत्वा तदंतःपातियशास्त्रीयक्रमेण योगीवारः कुत उपेक्ष्यत्यत इति शकनी
यं ॥ अहोरात्रपरिमितव नियमेन वारे स देहाभावात् तदेवं नक्षत्रयोगकरणानि निर्णय
तानि ॥ अथ संक्रांति निर्णयते ॥ ॥ मेषादिषु द्वादशरात्रिषु क्रमेण संवतः सूर्य
स्य पूर्वस्माद्दशरुत्तरराशौ संक्रमणं प्रवेशः संक्रांतिः ॥ अतस्तत्तदा शिनामपुरसरवा
संक्रांतिरिति व्यपदिश्यते ॥ राशयश्चामेष वषभमिथुनकर्कटकसिंहकन्यातुलाश्व
श्रिकधनुर्मकरकुंभनामकारतेषु द्वादशसु चत्वारि त्रिकानि संभवन्ति ॥ तत्रैकैक
स्मिन् त्रिके चरस्त्रिद्विस्वभावास्त्रयो राशयः ॥ तथा चतुस्त्रिकेषु ये मध्यमा वषभसिं

॥ शिवा ॥

॥ १४७ ॥

माध०
॥१४८॥

सौम्यकं सूर्य इति म म भ रा व वा च्यो रा शिः ॥ स्थिर रा शौ तो सूर्य सति विष्णु पदं भवति ॥
द्विस्व भाव रा शौ सूर्ये स्थिते सति षड्शीति मुख्यं भवति ॥ तुला मे ष षड्द्वये सूर्ये स्थिते सति वि
षुवं भवति ॥ सूर्ये कर्कट के दक्षिणायनं भवेति ॥ म गे म के र सौम्यकं सोम दिग्गुण म कं
उत्तरायणं तै रे तैः संता भेदै रा रा यो व्यव द्वा यं तै त द्वा शि सं व धा सं क्रान्ति नाम पि ता न्ये व ना
मानि ॥ ता सु व र्से सं क्रान्ति सु व सं क्रान्ति षु हो म स्नाना दिक म न्य य व्य ति रे क रू पा भ्यां व व ना भ्यां
मा ह रा ता त पः ॥ सं क्रान्ते या नि द ता नि ह म्य क व्या नि दा त भिः ॥ ता नि नि त्यं द रा त्य र्के पु न र्ज
न्म नि ज न्म नि ॥ र वि सं क्र म ए पु ए ये न स्ना या द्वा दि मा न वः ॥ स स ज न्म सु रोगी स्यो दु दुः
ख भा गी ह्जा य ते इति ॥ स्नान दाना दं गा भू ते सं क्रान्ति काले मुख्य क ल्प स्या सं भ वा हे नु
क ल्प ए वा द र्ते व्यः ॥ त दा ह दे व लः ॥ सं क्रान्ति स य मः सू क्ष्मो दु र्जे यः पि श्रि ते क्ष णोः त द्यो गा
द ध श्चो प्य ध्वं त्रिं श न्ता उ यः प वि त्रि ता इति ॥ द रा व्य व धा न रा हित्ये न अ त्यंत सं श्लि ष्ट योः
पूर्वे त्तर रा श्यो र्मध्ये सूर्यः पूर्व रा शिं प रित्य ज्य या व ता काले रा न्नु त्त य णा शिं प्र श
ति स ले शो यो ग दृ ष्टि वि ना मां स दृ ष्ट्या दु र्भे क्ष्यः ॥ अ तो नु ष्ठ मे मुख्य सं क्रान्ति काला सं भ
वा त्त सं क्रान्ति सं व धि नो

॥ शि वा ॥

॥१४८॥

पूर्वे त्तर काले ग्रहा त यो ॥ सं क्रान्तेः पूर्वो त्तर का ल यो रे कै क स्मि नू त्रिं श द्वा र टिकाः पुण्या
इति सामान्ये नोक्तं ॥ तत्र वि शेष मा ह्म ध्व व सि ष्ठः ॥ अ ती ता ना ग ते पु ए ये हे तू द ग द क्षि णा
यने ॥ त्रिं श क र्क ट के ना ड्यो म के रे विं श तिः स्म ता इति ॥ उ द ग य न म ति तं स नू पु ए या च
भवति ॥ द क्षि णा य न मा ग तं पु ए य त्रिं श दि त्या दि ना त दे व स्य षी क्रि य ते ॥ क र्क टा र म्बा
द द क्षि णा य ना स्ना ची ना त्रिं श त्वा र टिकाः पुण्याः म के रा म्बा दु त्त रा य णा द ध्व काली
ना विं श ति घ टिकाः पुण्याः ब ह स्य ति र पि ॥ अ य ने विं श तिः पूर्वो म के रे विं श ति प रा ॥
व र्त मा ने तु ला मे षे ना ड्य सै स्तू भ य तो द शे ति ॥ न च रा त्रिं श त्वा र टिका दि ना सामान्य न्य
व च ने न वि शेषः रां क मी यः सामान्य व च न स्या भ्य तृ ता प र त्वा ॥ त्र वि शेष व च नो क्तो
घ टिका सं को च ए व प्र ॥ रा स्तः ॥ या याः स न्नि हि ता ना ड्य स्ता स्ताः पुण्या त माः स्म ता
इति दे व ले नो क्त यो त् के ना पि नि मि ते न स न्नि हि त घ टिका स्त नु ष्ठा ॥ ना सं भ वे त्रिं श त्
घ टिकाः प र मा व धि ते ना भ्यु नु ता यं ते ॥ ष ड् श ति त तो पि दी र्घ काल मा ह व सि ष्ठः ॥ ष
ड् श न्या म ती ता यां ष षि स्तु ता स्त ता टिका इति ॥ विष्णु प द्वा प्र श स्त काल स ए वा ह ॥ वि

माध०
॥१४९॥

सुपद्योनुपुण्यायां प्राकूपश्चादपिषोऽउरोति॥ ॥संक्रांतिनां पूर्वोत्तरकालौभिराश्रितौ॥
ताश्चसंक्रांतयः कदाचिद्विद्विभवंतिकदाविद्रात्रौतद्देदादनुष्कानसेदमाहवसिष्ठः॥अ
द्रिसंक्रमणेपुण्यमहःकस्त्वंप्रकीर्तितं॥रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिनाह्यस्नानदानयोः॥अ
धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया॥उर्ध्वसंक्रमणेबाधंमुदयासहरदयं॥पूर्णे
तथाधरात्रेरात्रेनयदासंमैक्रंतेरविः॥प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यमुक्तामकरकर्कटेडाविति॥अ
द्रिद्रियदासंक्रांतिर्भवितितदाकस्त्वंस्याद्रःपुण्यत्वंविदधतावचनेनाथोद्वात्रौस्नानादि
कंप्रतिषिध्यते॥एवंसत्पदयानंतरभवितिदक्षिणायनेपूर्वभागप्राशस्त्यबाधित्या
नुत्तरभागेनुष्कानंभवति॥अस्तमयप्राचीनभावाविष्कृतरायणेचोत्तरभागप्र
शस्त्यंवाधित्यापूर्वभागेनुष्कानंवाउत्तरभागप्राशस्त्यविषयमध्याह्नसंक्रमणा
विषयंतत्राहमेवहेयोपादेययोः॥पूर्वोत्तरभागयोःसंभावता॥अनेनैवव्यायेनक
र्कटेपिमध्याह्नभाविनिपूर्वभागप्राशस्त्यंसाधैर्धकं॥अस्तमयप्राचीनभाविषुषउशीति॥शिव५
मुखेपृष्ठपिउत्तरभागप्राशस्त्यंवाधित्यामकरन्यायेनपूर्वभागप्राशस्त्यंबोधितयै॥उदया ॥१४९॥

हृदयिककुंभनामकाःस्मिरराशयश्चत्वारःतेषांविष्णुपदंनामस्मृतिषुप्रसिद्धं॥ये
त्वंतिमाभिथुनकन्याधनुर्मननामकाःद्विस्वभावराशयःतेषुउशीतिमुस्वसंतकाः॥
येपुनःप्रथमामेषकर्कटकुलामकररूपाश्चराशयस्तेषुमेषतुलेविषुवसंतके
कर्कटमकरायनसंतको॥तदेतत्सर्वविध्यवसिष्ठं॥अह॥अयनेविषुववेदेववत्ता
रःषउशीतयः॥वतसोविष्णुपदंश्चसंक्रांतयोद्वादशस्मृताः॥मेषकर्कटसंक्रांतीदेनू
दग्दक्षिणायनेविषुवेतुलामेषोगोलमध्येततोपरः॥कन्यायांमिथुनेमीनेधनुष्य
पिरवेर्गतिः॥षउशीतिमुखंप्रोक्ताषउशीतिगुणैःफलैः॥वृषश्चैककुंभेषुसिंहे
चैवरवेर्गतिः॥एतद्विपदंनामविषुवादधिकफलरिति॥विषुवाभ्यांअयनाभ्यांव्युत्तरा
शिवक्रंगोलइत्यभिधीयते॥तत्रमेषारयस्यविषुवस्पर्ककर्कटारयस्यवायनस्यचमध्ये
विष्णुपदसंस्तकोवृषभः॥षउशीतिमुखसंतकेवमिथुनेतिष्ठति॥तथावकर्कटाय
नस्येतुलविषुवस्यचमध्येसिंहेकमेस्तिरेवमन्यदप्युद्वाहार्थमथोक्तं गालवोप्या
हस्तिरभेविष्णुपदंषउशीतिमुखेद्विभमुखे॥तुलामेषविषुववतुर्थेदक्षिणायनम्या

नंतरा भाविष्यमध्याह्नाविषुवचनं तरा विरोधेनोत्तर एवानुष्ठान संभवात् तद्विरुद्ध
 पूर्वभागप्राशस्त्यं न विधीयते ॥ उभयभागप्राशस्त्योपेक्षेण विषुवविष्णुपदेषु मध्या
 ह्नाविषुषु पूर्वमुत्तरत्रयानुष्ठानम् ॥ उदयानंतरं भाविषु पूर्वप्राशस्त्यं बाध्यते ॥
 अस्तमयाप्राचीनेषु उत्तरभागप्राशस्त्यं बाध्यत इति विवेकः ॥ एतद्व्यनानुसारेण
 यस्यैव स्ववचनस्य यस्मिन् भागे नुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहितं नाउच्यते पुण्याः
 दुष्टसंनिहिताः ॥ अत्यंतसंनिहिताः पुण्यतमा दुष्टव्यः ॥ यदारात्रौ नोऽसंक्रमणं भव
 तितदास्वरात्रेः पूर्वस्योत्तरस्य वा दिनस्याधर्षप्रहरद्वयं स्नानदानयोः पुण्यं ॥ कुत्र पूर्वदि
 नं कुत्रोत्तरदिनमिति विवक्षायां त उभयधर्मोत्तरादित्यनेन वचनेन व्यवस्थाप्यते ॥
 रात्रेरधर्षार्धरात्रं द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रधमघटिका
 चतुस्तस्मादधर्षरात्रादित्यनेन संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरि प्रहरद्वये क्रि
 याकार्या ॥ अर्धरात्रादधर्षसंक्रमणे सति उत्तरकाली उदयादधर्षप्रहरद्वयं पुण्यं ॥

माध०

॥१५०॥

पूर्वार्धरात्रे यथोक्तघटिकाद्वये संक्रांतौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्स्नं पूर्णं ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरपुरा
णे ॥ संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षडयामाः पूर्वपाश्चिमाः संक्रांतिकालौ विलेयस्तत्र दानादि
कंचरेत् ॥ अत्रेयं व्यवस्था अधरात्रे यदा षडशीतिः स्यात् दानीमेतद्वचनानुसारेण
पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पूर्णत्वात् यद्यप्येष्टिके विकल्पः प्राप्नोति तथाप्युत्तरदिने प्रा
शस्य प्रतिपादकप्रतिस्विकवचनानुग्रहलाभात् तत्रैवानुष्ठातव्यं ॥ विष्णुवयो विष्णु
पदेषु च प्रातिस्विकवचनां न नियामकं ॥ तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः साम्येन
प्राशस्य प्रतिपादकत्वात् ॥ प्रकृतवचनपूर्वोत्तरदिने साम्येन विधत्ते ॥ तस्मात् पूर्व
स्मिन्नुत्तरस्मिन्वास्वेषानुष्ठानमिति विकल्पते ॥ अतयोक्तप्रकारं तं वक्ष्यते ॥
अयनव्यतिरिक्ता सुदक्षसुसंक्रांतिषु मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुपरे दूरनुष्ठानमि
त्यत्र न कोपि संदेहः ॥ अधरात्रा पूर्व प्रवृत्ता सुता सुदक्षसुमध्ये षडशीतिव्यतिरि
क्तानां षण्णो पूर्वदिने नष्ठानमित्यत्रापि नास्ति संदेहः ॥ षडशीत्यानुप्रकृतवचनेन

॥ शिव ५ ॥

॥१५०॥

तिव्युत्पत्तिसंभवात्सूर्यइवदिवसेति भास्करराक्षसः तस्यापिमासं प्रति अधिकरणका
 रत्वात् ॥ तस्मिन् भास्करेदिवसे विद्यमानं प्रमाणं प्रहरचतुष्टयं तस्याध्वं प्रहरद्वयं आदि
 त्यास्तमये स्यादितममागामिसूर्योदयात् प्राचीनः कालो रात्रिः उदये स्योर्ध्वं स्तमया
 सोन्वीनः कालो दिन उदयास्तमपूका लो संधिरूपतया पूर्वोक्तभ्यां रात्रिदिवसाभ्यां प
 थगित्येकोरेखामात्रस्यापि सूर्यमूरलां रास्पदुपमानं तयादिवसांतः पातिनावित्य
 परे ॥ सर्वथापिरात्रौ तयो रनेतभावः ॥ सा च रात्रिस्त्रेधाभिद्यते ॥ मध्यवर्तिघटिकाद्वय
 मेको भागः तस्मात्पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ ॥ तत्र पूर्वभागे संपूर्णे धीरात्रे इत्यनेन विवाक्षते त
 स्मिन् यदा संक्रांतिरस्तदा नी भावि सूर्योदयास्तमयं प्रत्यासन्नं यत्पूर्वदिनस्योत्तरा
 धीत्तुल्यं पुण्यं ॥ अपूर्णे शर्वरीदल इत्यनेनार्धरात्रानंत रभा विरात्रिभागे विवक्षितः ॥
 पूर्वोत्तरयोर्निशादल योने कस्या घटिकाया अर्धरात्रकाला थं यथ कृत्वा त्र असंपूर्ति
 रित्यवगंतव्यः ॥ तस्मिन् घटिकासूत्रपरभागे यदा संक्रांतिस्तदा नी भावि सूर्योदयप्र
 त्यासन्नं विना ह्यं पुण्यं ॥ अयमेवार्थो द्वितीयो के प्रपच्यते ॥ घटिको न्यूनसंपूर्णे धि ॥ शिव ॥

धीरात्रे पूर्वभागे यदा संक्रमणं भवति तदा यद्यपि दिवा संक्रमणं अनागतं तथापि त
 स्यादिवसस्योत्तराध्वं पुण्यं ॥ संपूर्णे धीरात्रे घटिकाद्वयमिके निशीथ संक्रमणं भवत्
 तदानीं पूर्वोत्तरयोरुभयोर्दिनयोः पुण्यं त्रयं ॥ अतिरिक्ते परभागे संक्रांतौ परे ह नि ५
 पूर्वाध्वं पुण्यं ॥ आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनाध्वं स्नानदानयोः ॥ रात्रौ संक्रमणे भानो विषुवत्स
 यने दिवे वेति ॥ रात्रौ भानोः संक्रमणे विषुवत्संक्रमे जाते सति संक्रमणप्रत्यासन्ने दिना
 ध्वं पुण्यं ॥ पूर्वरात्र संक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तराध्वं पुण्यं ॥ अपररात्र संक्रमणे अपरदिन
 स्याधीमेत्यवगंतव्यं ॥ अयननाम के भानोः संक्रमणे दिवा जाते यथा योगे दिनाध्वं पु
 ण्यं द्रष्टव्यं ॥ कर्कटके पूर्वो ध्वं पुण्यं मकरे तूत्तरार्थं ॥ एतच्च मध्यं दिनायनविषयः ॥ उद
 यास्तमयप्रत्यासन्नेत्यने पूर्वोत्तरभाग प्राशस्य बाधया कृत्स्नदिवसपुण्यवानिर्णयः
 पूर्वमेवोक्तः ॥ अयनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु यो निर्णयः ॥ तसर्वं पृथुद
 सि त्वुत इव न शेषं ॥ मुक्तामकरकर्कटाविति वलितं ॥ यथा सन्निहितानां अस्तास्ताः
 पुण्यं एतमाः स्मृताः ॥ इत्युक्तेन सामान्यवचनेन सर्वपुरात्रि संक्रमणेषु रात्रावे

माध०

॥१५२॥

वातुषानप्रसक्ततदपोद्यदशसुसंक्रांतिषु दिवानुष्ठानं विधाय मकरक कीटयोस्तस्यैवासे सति
पूर्वप्रसक्तं रात्र्यनुष्ठानमेव पर्यवेस्यति एवं वसति रात्रौ संक्रांतिस्नानं मध्यपरागच्छतो यास्त
बलव्यवचनस्योपिकश्चिद्विषयः संपद्यते ॥ तथा च यास्तबलव्यवचनं राहुदेशेन संक्रांतिविवा
हास्यवधिषु ॥ स्नानं दानादिकं कार्यं निश्चिक्वा मेषु ब्रतेषु चेति ॥ सुमंतुरपि ॥ रात्रौ स्नानं न कुर्व
तदाने चैव विरोधतः ॥ नैमिषिकं च कुर्वतस्नानं दानं च रात्रिषु ॥ यत्ने विरोधेया ॥ यातथै
वोत्सववाचने तेषां निश्चिक्वा निरात्रौ ॥ देवलोपि ॥ ग्रह रोहदाह संक्रांतियात्रार्थे प्रसवेषु च ॥
अवरोचेति हासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यत इति ॥ ननु यै यथोक्तपर्यं दानानुगृहीतैः पूण्या
तमत्वादि वदे बलयास्तबलव्यवचनं सुमंतुवचनं मकरक कीटयोर्भिन्नानुष्ठानप्रापणं शास्त्रांतर
विरुद्धं ॥ न च भविष्योत्तरे ॥ मिथुथुना कृक संक्रांतियदि स्यादंशुमाविनः ॥ प्रभाते
वा निश्चिक्वा शीथे वा कुर्यादहानि पूर्वतः ॥ कार्मुकं तु परित्यज्य सप्तमं संक्रमते रविः ॥ प्रदोषे वा
धरात्रे वा स्नानं दानं परे हनि इति वृद्धागर्ग्येऽपि ॥ यदास्तमयवेलायां मकरं करं याति भा
स्करः ॥ प्रदोषे वा धरात्रे वा स्नानं दानं परे हनीति ॥ अर्धरात्रौ तदूर्ध्वया संक्रांतो दक्षिणाय

॥ शिका ॥

॥१५२॥

पूर्वेद्युरनुष्ठानं प्राप्ते ॥ षष्ठिघटिका प्राशस्य प्रतिपादकप्रातिस्कि कवचने न परेद्युः
प्राप्ति अतः संदेहसति पूर्वद्युरनुष्ठानमिति ॥ दृष्टव्यो निर्णयः ॥ कुतः ॥ विष्णुप
यां धनुर्मज्जन्त्यु कृकन्या वै यदा ॥ पूर्वोत्तरगतं रात्रौ मानाः संक्रमणं भवेत् ॥ पूर्वा
हुपंचना उयस्तु पूण्या प्रोक्तमनी विभिः ॥ अपराहेतु पंचैव श्रोते स्मार्त्तवक्रमणी
ति स्म जेः ॥ यदा रात्रौ पूर्वभागगतं विष्णुपदीष उशीति संक्रमणं भवेत्तदा पूर्वपरदि
पंचना उयः पूण्याः उत्तरभागगतं संक्रमणं परेद्युः पूर्वो हुपंचना उयः पूण्याः ॥ तत्रैव
सति प्रहरद्वयं पूण्यत्वविरोध इति वाच्यं ॥ पंचनोडिका वचने पूण्यातिशयस्य विव
क्षितत्वात् ॥ अतः प्रहरद्वयवाच्यं पूण्यमात्राभिप्रायं ॥ एतस्मिन् विषये देवीपुराणे
पठ्यते ॥ असंपूर्णं धरात्रे च रुदयास्तमये पि च ॥ मानां भास्करे पूण्यमपूर्णं श
र्वरीदले ॥ अर्धरात्रे तस्य पूले दिवा पूण्यमनागतं ॥ संपूर्णं मुभयोर्द्वयं यमपिरि
क्ते परे हनीति ॥ अत्र भास्कररात्रे न सूर्ययुक्ते दिनमुपलक्ष्यते ॥ यदा भास्कर
रात्रे न सूर्ययुक्तेः किंतु भासं करोतीत्य

ते॥ पूर्वमेव दिनं या स्या या व नो दयते रविरिति॥ मैवं॥ भविष्योत्तरं वृद्धगार्ग्यवच
नेषुरा अनुष्ठानप्रतिषेधस्माप्रतीतेर्दिव तानुष्ठानविरोधेनैवार्थाद्वा अनुष्ठानप्रतिषे
धकल्पनेपर्युदासानुगृहीतवचनेना नामानर्थक्यं प्राप्नोति॥ तस्माच्छास्त्रद्वयेन वि
कल्पप्राप्तौ तत्र देशप्रसिद्धादिष्वचारेण व्यवस्था दृष्टव्या॥ यथोक्तां दृष्टं संक्रांती
तां यथोक्तेषु पुण्यकालेषु मंदादि संज्ञोपपत्ती वनेन कश्चिद्विशेषो भवति सववि
शेषो देवीपुराणोदकितः॥ द्वादशैकस्मात्ख्याताः समा संक्रांतिकल्पनाः॥ सप्तधा तु प्रबो
धव्या एके कैवयथाश्रुणु॥ मंदा मंदार्ककिनी ध्वां क्षाद्योरावैव महोदरी॥ राक्षसी च मिश्रि
ता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा च॥ नृपा॥ मंदध्रुवेषु विज्ञेयामहौ मंदार्ककिनी तथा॥ क्षिप्रं ध्वां क्षे
तिजानीया दुग्धे ध्वोरा प्रकाशिता॥ चरे महोदरी यज्ञेया क्रूरक्षेतुराक्षसी॥ मिश्रिता चैव
विज्ञेयामिश्रेण क्षेतुसंक्रमोद्धिचतुःपंचसप्त च नव द्वादश एव च॥ क्रमेण पठिता ह्येता
स्तपुण्यं पारमार्थिकमिति॥ अत्र समाहृत्यः संवत्सरवाची समासं धिन्यः संक्रांतिकल्पना

माध०

॥१५३॥

मेषादिमौनां तादादशैव समाख्याताः ॥ तासु द्वादशसु संक्रांतिसु एकैकामंदाभिः सप्तभिः स
प्तभिर्नामभिर्विबहाय ॥ तानि च नामानि नक्षत्रविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तानि ॥ तद्यथा ॥
वेषु नक्षत्रेषु प्राच्यासंक्रांतिर्मदा ॥ एवमेव मृदुक्षिप्रदिषु प्रारब्धासंक्रांतिः क्रमेणामंदा नक्ष
त्रीणां ध्यादिनामभाभवति ॥ रोहिण्युत्तरात्रयंचेत्येतानि च चत्वारि नक्षत्राणि ध्रुवाणि ॥
रेवती चित्रा नुराधा मृगशीर्षाणि चत्वारि मृदूनि ॥ हस्ताश्विनी पुष्या भिज्जि नक्षत्राणि चत्वारि
रिक्षि प्राणिश्रभरणी पूर्वात्रयं मध्याह्नाचेत्येतानि पंचकोट्याणि ॥ श्रवणपुनर्वसु रातमिषध
निष्ठा स्वात्याख्या निपंचवराणि ॥ आश्लेषा मूला द्रुज्येष्टाख्या निचत्वारि कूटाणि ॥ कृत्तिका
विषाख्या निमिशाणि ॥ सेयं सप्तधानक्षत्रव्यवस्था ज्योतिषेथेऽमुद्वृत्तसारे पठिता ॥ क्षि
प्रवस्थिरमृगैव दारुणं सप्तभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ करादिवनी वाक्यानि भूतधाभिजिह्वानि पु
ण्यानि मते विभूषणे ॥ हिरण्यगर्भाधिपशुनरात्रयं ध्रुवाख्यमेतद्विदधीतवायुना ॥ मत्तं भूर ॥ शिव ॥
एवासहस्रविक्रान्तं मध्यघतमद्यानयो ग्राख्या मिदं ध्रुवपंचकं ॥ भुजंगभने च कर्तमेव च मि
दं भवति ताक्षणा निता सर्वदा ॥ चरापंचश्रवणः पुनर्वसुर्जलेश भवासवमानिलेतथा ॥ म ॥ ॥१५३॥

प्राच.
॥१५४॥

दानं तथा जपं ॥ यः करोति च पुण्यात्मा तस्यास्या दक्षयं च तत् ॥ अयने विषुवे चैवे बंदुसूर्य
ग्रहे तथा ॥ कृतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति वसिष्ठोपि ॥ उपोष्ये वतु संक्रांत्या
स्नातो यो भ्यर्चयेत् ॥ प्रातः पंचोपचारैः सकामं फलमश्नुते ॥ अयने विषुवे चैव त्रि
रात्रो पोषितो नरः ॥ स्नात्वा यः पूजयेद्दीशं सर्वान् कामाप्नुयात् ॥ स होपोष्य रवे गाराना
दौ स्नात्वा तु संक्रमे ॥ अर्कमभ्यर्चयेद्यस्तु सो दुस्वी सुखमश्नुते ॥ राता तपः ॥ अयनादौ
सदा देयं द्रव्यं नित्यं ग्रहं च यत् ॥ षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे च द्रव्यं यो रिति ॥ उक्तस्य स्ना
नादि कर्तव्यस्य संक्रांतिविशेषमुपजीव्य कालविशेषमाह राता तपः कुर्यात्सप्तयने म
ध्ये विष्णुपद्यां विष्णुवति ॥ षडशीत्या मंत्यभागे स्नानादिना विधि इति ॥ गालवोपि ॥ मध्ये
विष्णुवति दानं दक्षिणायने विष्णुपदे च दौ ॥ षडशीतिमुखे ते ते तथोदगयने च भूरि
फलं इति ॥ अयनादिषु यत्र यावान् पुण्यकालः पूर्वनिर्णयितस्तत्र तावतं कालं त्रेधा वि
भज्य मध्ये विष्णुपद्याद्यवगंत्ये तस्मिन्निमित्तं मध्यभागे सन्निहितनाडीनां पूर्वोदाह

॥ शिवा ॥

॥१५४॥

हृतवचनेन पुण्यतमत्वं द्रष्टव्यं ॥ संक्रांतिषु फलमाह भरद्वाजः ॥ षडशीत्यां तु
यदानं यदानं विष्णुवदये ॥ दृश्यते सागरस्यो तस्या तो नैव दृश्यते इति वसिष्ठः ॥
अयने कोटिपुण्यं वसहस्रं विषुवे फलं ॥ षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदे तु चेति ॥
मेषादि संक्रांतयो यस्मिन् दिने भवति तस्मादिना पूर्वभ्य एकादशदिने भ्यः प्राचीने दि
ने मेषायनं वृषभायनमित्येवं तत्र संक्रांतिनामा किंतमयं न भवति तस्मिन् यने
स्नानादिषु पुण्यकालमाह तावलिः ॥ संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेष्वयने तथा ॥ अयने
विंशतिपूर्वमकरे विंशतिः परा इति ॥ मकरव्यतिरिक्तैकादश संक्रांति संबंधिष्वयने
षु तत्र संक्रांतिवपुण्यकालो वगंतव्यः ॥ मकर संक्रांतिसंबन्धि नित्ययने संक्रांतिवैलक्ष
ण्यं ॥ तद्यथा ॥ मकरायने प्राचीनाद्यदिकाः पुण्याः मकर संक्रांतौ तु आत्या विंशतिष्व
दिकाः पुण्याः ॥ न केवलमादित्यस्यैव संक्रमायतने पुण्यः कालः किंतु सर्वेषामपि ग्र
हाणां नक्षत्रां राशि संक्रमणपुण्यकालो भवति ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे नक्षत्रराशौ
रवि संक्रमेस्युर्वीकूपरस्तादूरनंदुनाड्यः पुण्यास्तथे

माध०
१५५॥

द्वेस्त्रिधरापलेयुगैएकैवनाडिमुनिभिः शुभोक्ता ॥ कुजस्य बुधस्य तिस्रः फल विप्रवृत्ताः ।
अध्यर्धनाउयः पल सप्तयुक्तागुरोश्चतस्रः सपलाश्च शुक्रः ॥ दिनागनाउयः पल सप्तयुक्ताः रा
नैश्चरस्याभिहितास्तपुण्यः ॥ आद्यं तमध्ये जप होम दानं कुर्वन्त्रवा प्रोति सुरेन्द्रधानीमि
ति ॥ अयमर्थः ॥ आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाकूपरतश्च षोडशघटिका लः पुण्य
कालः ॥ तथा चंद्रस्यापि घटिकैका पला नित्र यो दश अर्वाकूपरतश्च पुण्य कालः एवमंग
लस्य वै घटिकाश्चतस्रः पुण्य काल पदमेकैव ॥ तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दशपला
निपुण्य कालः बृहस्पतेरपि सार्धं चतस्रो घटिकाः सप्तपला निपुण्य कालः शुक्रस्य
चतस्रो घटिकाः पलमेकैव पुण्य कालः ॥ इत्येवमपि घटिका इति घटिकाः पूरानि सप्तच
पुण्य काल इति ॥ स्कां देवागर खंडे ॥ एकांते ते मया प्रोक्ताः कालाः संक्रांति पूर्वकाः ॥ नैतेषु वि
द्युते विप्रयतश्चा संतिता ॥ अश्रद्धयापि यदत्तं कुर्यात्त्रेभ्योऽपि भानवैः ॥ अकाले पिहित सर्व
नित्यमक्षयतां तां व्रजते इति ॥ इति संक्रांति निगद्यः ॥ अथ ग्रहणं निरावृत्ते ॥ तत्र बृह ॥ शिव ॥
गार्ग्यः ॥ पूर्णिमा प्रतिपत्संधौ राहुः संपूर्णमंडलं ॥ ग्रसते वंदमर्कं वदश प्रतिपदतरेति ॥ त ॥ १५५५ ॥

इति पौष्मं सुखार्धकी श्ररं तथा नुराधा मतरा मिदैवतं ॥ हुताशन क्षेत्रा सह दिदेवं मुशं
निसाधारणं सप्तमस्मिन्निति ॥ यथोक्तं नक्षत्रविशेषोपादानेन प्रवृत्तेर्मंदादिभिः सप्त
नामभिः युक्तायां मेष संक्रमेण ॥ इति चतुरित्यादिसप्त संख्यानाउय इति यतश्च पुण्यं तत्र
नास्ति संदेहः ॥ इत्यस्मिन्नर्थे पारमाथिकं राहु प्रयुक्तेर्मंदायां प्रत्यासन्नघटिका ६ द्वयं
पुण्यं ॥ मंदाकिंयां घटिका चतुष्टयं ॥ ध्यां ध्यां पंचकं ॥ घोरायां सप्तकं ॥ महोदयां मष्टकं ॥
राशस्यो नवकं ॥ मिश्रितायां द्वादशकं ॥ मेष संक्रांतानुदाहृतः सायं प्रकारो वृषभादिष्वे
कादशसु संक्रांतिषु नुसंखेयः ॥ देवीपुराणे हृदाहरणात् ॥ प्राचीने न तत्संक्रांतिषु यः
पुण्यकालो निरावृत्तः तस्मिन्काले देवीपुराणे को द्विजचतुरित्यादिकः ५ पुण्या रतिशय
प्रतिपादको विशेषो द्रष्टव्यः ॥ निरावृत्तेषु संक्रांति पुण्यकालेषु यः कर्त्तव्यं स्नानदाना
दिकं तत्सर्वं शान्तपवचनद्वयेनोदाहृतं ॥ बृहत्पुराणे पि नित्यं दयोरयनयोस्तथा
विषुवयोर्दयोः ॥ त्वेदार्कयोर्ग्रहणायोर्व्यतीपातेषु सर्वेषु ॥ अहोरात्रे पितः स्नानमर्घ्यं

अपर्वणो तिमो भागस्पर्शकालः॥ प्रतिपद आद्यो भागो मोक्षकालः॥ तदुक्तं ब्रह्मसि
ध्याते॥ यावनूकालः पर्वणो ते तावनू प्रतिपदादिमः॥ रवींद्रग्रहणा नेहा संपुरणो मित्रि
णो द्वेक्षितग्रहणा नेहा ग्रहणकालः॥ तत्र कर्तव्यमाह॥ बध्वसिष्ठः॥ गंगातो ये तु
संप्राप्ते इंद्रोः को॥ टिरवेर्देश॥ गवां कोटिप्रदानेन संप्रगृह्यते नयसुते॥ गंगास्नानेन तस्मि
लस्माद्ग्राह्यहस्ते निशाकरे पुनस्तत्र दश संख्यमुदाहृतमिति॥ अस्य श्लोकद्वयस्य
प्रथमार्धे मयेक्षितपदाध्याहारेण यो जनीयं॥ इंद्रोर्ग्रहणे संप्राप्ते संति॥ गंगाताये अ
वगाहनगोदानकोटि संभवति॥ रवेग्रहणे ततो दशगुणफलं॥ अथ मेवाथ उपरितने
नाद्यं त्रयेण स्पष्टीकृतः॥ व्यासो पि॥ इंद्रोर्लक्षगुणं ततः॥ गंगातो ये संप्राप्ते इंद्रोः को
टिरवेर्देश॥ गवां कोटि सहस्रस्य यत्फलं लभते नरः॥ तत्फलं तादृशी स्नानं राहुग्रहस्ते
निकाकरे॥ दिवा करे तु स्नातस्य दश संख्यमुदाहृतं॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव गाहे तज्जादृशी
सस्नातः सर्वा वृत्तिर्धैरु किमथ मरुते मही॥ गंगा व्यतिरिक्तमहानदी तो ये दश लक्षगु
णत्वं॥ गंगातो ये तु कोटिगुण दश कोटिगुणत्वं॥ ब्रह्मपुराणेति॥ तिस्रो नद्यो महापु

माध०

॥१५६॥

एषा गोदा च जाद्वी ॥ गोहरी शंखिका सा गगा इति ह कीर्त्यते हि रिश्व ईश श्वहरी शौ ॥ अंधिः
पादः ॥ अंधिश्च क्वं अंधि कं हरी शयोः अंधि कं हरी शंखिकं ॥ हरेः पादादीश्वरस्य च शिरस
श्च गोभूमि प्रासा गंगा ॥ यद्यपि जाद्वी वतावदी शानुगोदावेणा ॥ तथा पिच्छत्रिणो ग
च्छेतीति न्यायेन जाद्वी सह निस्पृष्टयोस्तयो रपि गगात्वमविरुध्य ॥ यद्वा जाद्वी ज
लमेव केन विन्निमित्तेन ब्रह्मा गिरि वा युगिरयो रूद्र तमिति कृत्वा तयो रपि मुख्यमेव गं
गाता सुगंगा सुस्नानं मुख्यं तदसंभवेन यं रषु स्नायते ॥ तदुक्तं महाभारत गंगा स्नानं
प्रकु क्वं तग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ महानदीषु चान्या सुस्नानं कुर्याद्यथा विधीति ॥ मह
नद्यो ब्रह्मपुराणे षडशितिः ॥ भागीरथी नर्मदा च कालिंदी च सरस्वती ॥ विशोक च वि
तस्ता वगौ तमी रुद्रम वेणिका ॥ सुभग भद्रा भीमरथी तापी वैवपयो हिमका ॥ द्वादशैता
महानद्यः पापिनः तावयंतियाः ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ एक योजन नादिषु ड्ये जून ॥ शिव ॥
गोताः सरितः कुलपास्ततो द्वादश योजन ताः ॥ अल्प नद्यस्ततस्तश्चतुर्विंशति गोतान
द्यः ॥ चतुर्विंशति योजन अधिकामहानद्यः समुद्रगाश्च महानद्यः यत्र महानद्यो यत्र म ॥ १५६ ॥

मिष्टमुधतामुण्यंततः प्रस्रवणेदकं ॥ ततोपि सारसंपुण्यंततः पुण्यं नदीजलं ॥ तीर्थतो
 येतथः तः पुण्यं महानद्यं बुधवर्नं ॥ ततस्तेभ्योपि गंगाबुधपुण्यं पुण्यं ततो बुधिरिति ॥ मास
 विशेषणं नदीविशेषो देवापुराणे दर्शितः ॥ कालिकेग्रहणां श्रेष्ठं गंगायामुनसंगमे ॥ मा
 गेति ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ॥ पोलेन नर्मदापुण्यामाद्ये सन्निहिता शुभाः ॥ फा
 लुने चरणपुण्या चैत्रेषु पुण्या सरस्वती ॥ वैशाखे तु महापुण्या एषा चंद्रभादे तु गंडकी ॥
 आश्विने सरयुः पुण्या तथा पुण्या तु नर्मदेति ॥ ग्रहणां विशेषणं नदीविशेषा पस्तत्रैवाभि
 हितं तः ॥ गोदावरी महापुण्या चंद्राहु समन्विते ॥ सूर्ये च राहुणा यस्तस्मै तमो भूते महा
 मुने ॥ नर्मदा तोयसंस्पर्शे कृतकृत्या भवंति हिस्मानवत्स्मरणदिक्ष्वपि पुण्यमाह ॥ स्म
 तशतकृतुफलं दृष्ट्वा कृतुसहस्रजं ॥ स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं उपीया सोत्रामणी लभेत् ॥
 स्नात्वा वा निमतैस्त्वं पुण्यं प्राप्नुयाद्विचारतः ॥ रविचंद्रोपरागे न अयने चोत्तरे तथेति ॥
 च विशेषा नाह ॥ गंगा कुनखल पुण्यं प्रयागः पुष्करं गंगा ॥ कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुयुक्ते ॥ शिव ॥
 दिवाकर इति ॥ ग्रहणां आर्धं विहितं ॥ लिंगपुराणे व्यतीपातक्षय्यायां चार्धं चंद्रसूर्यग्रह

क्षणाः ॥ गजघ्राया नृसो प्रोक्तापि तृणां दत्तमक्षयमिति ॥ महाभारते पि ॥ सर्वखेनापि
 कृतं मे भ्रातृवैरोह दर्शने ॥ अकुर्वाणस्तस्मै स्तिष्मासं कै गौरिव सीदतीति ॥ ऋष्यशृंगो
 पि ॥ चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु आर्धं विधिं वदन् चरेत् ॥ तेन वै सकला पृथ्वी दस्ता विप्रस्य वे करइति ॥
 विष्णुरपि ॥ राहुर्देवान दत्तं हि आधुमा चंद्रतारकं ॥ गुणवत्सर्वकामी यं पितृणां मुपतिष्ठत इति ॥
 शातापतपः ॥ स्नानं दानं तपश्चाधुमनं ते राहुदर्शने ॥ आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्तये
 दिति ॥ देवललः ॥ यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य च ग्रहणे दिवा वा ॥ सोमस्यापि तथारात्रौ स्ना
 नं दानं विधीयत इति ॥ आर्धप्रकृत्य कूर्मपुराणे ॥ नैमित्तिकं च कर्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥
 बाधवानो बभूवो नारका स्यादस्यथो ॥ काम्प्यानि चैव आर्धानि शस्यं ते ग्रहणादिष्विति ॥
 वारविशेषयोगे कालातिशयमाह व्यासः ॥ रविग्रहसूर्यवारे सोमसोमग्रहस्तथा ॥
 रामणिर्गतिरप्यातंस्तत्र तद्वदन् महाफलं ॥ वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥
 तत्पुण्यं कैरिगुणितं ग्रासे ब्रह्मणो मतमिति ॥ अतिथिप्राप्त्या दिवत्तद्ग्रहणा स्यात्पि आ
 र्धकालत्वमाह मार्कंडेयः ॥ विशिष्टग्रहणे प्राप्तसूर्यदुग्रहणे दिने ॥ तन्मक्ष्यग्रहणी रासुआ

माध०

॥१५८॥

आहं कुर्याद्यथेच्छयेति॥ अत्रयेच्छयेति॥ अत्र आहं तु नान्ते न किंतु हे मादिना तदा ह वै धायनः॥
अन्नाभावे प्रवासे पुनर्जन्मनि॥ हेम आहं संग्रहे च श्रुयोद्युधः सदैव हीति॥ आतातयः॥ आ
पद्यन नौतीथे च वंदसूर्यग्रेहे तथा॥ आम आहं हि जो दद्यात्सदैव हीति॥ एतदेवाभिप्रे
त्य व्याख्यादः॥ स्मार्त कर्म परि त्यागो राहो रन्यत्र सूतके॥ श्रौत कर्म श्रौत कालं स्नात्वा शुधि
मवाप्नुयादिति॥ यनुग्रहण निमित्तमाशौचं तस्मान्ने न निवर्त्य॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ आ
शौचं मरणे नृणां ग्रहणे च दसूर्ययोः॥ राहुस्पृशेति यो स्नात्वा दानादौ कल्पते नर इति॥ ष
ट् त्रिंशन्मतेऽपि॥ सर्वेषामेवर्णानां सूतके राहुदर्शने स्नात्वा कर्मणि कुर्वत सूतकान्नीविव
र्जयेदिति॥ अद्यंतयो स्नानं विहितं स्मृतं तरे॥ ग्रहस्नाने भवेत्स्नानं ग्रहे होमो विधीयते॥ मुच्य
माने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयत इति॥ होमदानदेवा च नमपि स्नानं द्वयमध्ये कार्यं॥ तदुक्तं ब्रह्म
कवर्ते॥ स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरा च नमिति॥ तत्काले स्वापादि नै न कुर्यात् तदुक्तं शिर
स्थे स्ये॥ सूर्ये दुग्रहणं यावता वक्रुयात् क्षिपेदिकं॥ न स्वपे न च भुंजीत स्नात्वा भुंजीत मुक्तं यो सिति॥ ॥शिव॥
मोक्षानंतरभावि यत्स्नानं तस्य शुध्यर्थं तथा तस्यैवं विधीयते॥ तदा हव्यधुवसिष्ठः॥ सर्वेषामेव ॥१५८॥

हानदीसंगमो स्नातीति महानद्यः॥ तथा चागोदावरीभीमरथीतुंगभद्राचवेणिका॥ तापी
पयोध्मीविंध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती॥ वि
शोकाववितस्ता च विंध्यस्योत्तरतः स्थिताः तथेति॥ महानद्यसंभवे कस्यां तराण्या हश
खः॥ महानदी ज्ञेय्या सुतीथेषु पिहोदधौ गंगा समेतै र्दकादौ स्नानं कुर्याद्यथा वि
धिः॥ तथा च॥ महानदीषु पूर्वेणा सुतीथेषु ब्रह्मांडे नृप्रभृतिषु महोदधौ समुद्रे॥ अ
न्या सुखल्यतदिषु वा स्नानं कुर्यात्॥ तथा च॥ वापी कूपतटाकेषु गिरिप्रस्रवणेषु वा॥ न
द्यां न देव रवाते सरसी पूरुषतो बुनि॥ उष्णोदके वा स्नायात्॥ ग्रहणे च दसूर्ययो रिति॥ ए
तत्सर्वमिति प्रत्याह व्यासः॥ सर्वं गंगा समंतो यं सर्वं ब्रह्म समादिताः॥ सर्वभूमि समं द
तं॥ ग्रहणे च दसूर्ययोः॥ उष्णोदकस्य तु विषयं व्याघ्रपोद आह॥ आदित्यद्वैरयोः य
तं न वद्विना॥ अतो व्याघ्रध्यातुरः स्नायात् ग्रहणे व्युष्मवा रिणेति॥ गंगा तोयमारभ्ये
ष्णोदकं ते पूरारोत्तरस्यानु कल्पत्वमुक्तं॥ तै एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्रजलं
तेषु उत्तरस्य प्राशस्समाहमा कं जेयः॥ २ शीतमुष्णोदका सुण्यमपारक्यं परो दकात्॥ ३

वर्णानां विभिनं राहुदरीने ॥ सचैलं तु भवेत्तानं सूतकानं विवर्जयेदिति ॥ ग्रहणकाले ततः पू
र्वे वायसकं तत्सूतकानं तस्य श्रादपि न भुंजीत ॥ आदिमध्यावसानेषु यद्यदिहितं तस्य तस्य
फलातिशय उक्तो ब्रह्मांडपुराणे ॥ उपमर्दलक्षगुणं ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ पुण्यं कोटिगुणं म
ध्ये मुक्तिकाले त्वर्क्षेन तं कर्मिति ॥ अत्र ग्रहणे यदा नैतससात्रे कर्तव्यं ॥ तदुक्तं महाभारते ॥
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ पात्रं भूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सर्वाक्षेण मिति ॥ अ
त्र पात्रं लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ॥ न विद्युषा केवलं यातपसा वापि पात्रं तं ॥ यत्र यत्र मि
मे चोभे तक्षिपात्रं प्रकाशितं मिति ॥ पात्रे मुख्यानुकल्पा बाहौ धायनः ॥ श्रोत्रियो श्रोत्रियो
वापि पात्रे वा पात्रमेव वा ॥ ५ ॥ १ ॥ यथा वापि युक्ता विप्रैः ग्रहणे दानमर्हतीति ॥ अत्र भूमिवद्ग्रीवा
न्यपि देयानि ॥ तदुक्तं महाभारते ॥ भूमिर्गोवः सुवर्णं वाधान्यं वा यद्यदीप्सितं ॥ तत्सर्वं ग्रहणे
देयमात्मनः श्रेयश्छतेति ॥ प्रतिगृहीत्वा मे देन फलं तारतम्यं दक्षिणेन ॥ स भूमिं हवात्स
णे दानं द्विगुणं वा सणं धत्ते ॥ श्रोत्रिये रातसाहस्रं पात्रे त्वानं त्वमश्नुत इति ॥ अग्नि सूर्यग्रह
णं रात्रे चंद्र ॥ ग्रहणे चैवैवंप्रसिद्धिः सार्वजनीना ॥ तादृशं ग्रहणे यद्वक्तव्यं ॥ यत्र कालविप

माध०

॥१५९॥

यो सेन प्राप्यमाणं ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धं तत्र स्नानादिकं न कर्तव्यं ॥ तदुक्तं कैतेयैः धनिगमे ॥ सूर्य्य
होय दारात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा ॥ तत्र स्नानं न कुर्वत दद्यादानं न य कुर्यादिति ॥ यस्मात्समये जा
बलिराह ॥ संक्रांतौ पुण्यकाले सुषोण्णशोभयतः कालः ॥ चंद्रसूर्य्ये पिरागे तु यात्र दृष्टीनि गोचर इति
ग्रस्तस्यास्तमनपर्यंतं दृष्टीनि गोचरत्वात्ता वा नूपुण्यकाले भवति ॥ ग्रहणाभौ ज्ञानमहा
यवस्त्वमाहमनुः ॥ चंद्रसूर्य्ये ग्रहे नाद्या दद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगयो दृष्ट्वा स्ना
त्वा परे हनीति ॥ ग्रहे ग्रहणकाले लेस्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यंतो ग्रहणकालः तस्मिन्काले न भुं
जितं किंतु रातुणा चंद्रसूर्य्ययोः सतोः पश्चात्स्नात्वा भुंजीत ॥ यदा तु ग्रस्तास्तमयस्तदा परेद्यु
विमुक्तौ तो दृष्ट्वा भुंजीत न केवलं ग्रहणकाले भोजनाभावः किंतु ग्रहणाभ्युपगमि ॥ तदा हव्या
सः ॥ नद्यास्तूर्य्ये ग्रहासूरेष्वक्षिप्वा यं शमिग्रहात् ॥ ग्रहकाले च नाश्रयात्स्नात्वा श्रमीयाच्च मुक्त
योः ॥ मुक्ते राशिनि भुंजीत यदि न स्यान्महा निशा ॥ अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परे हनी
ति ॥ पूर्वकाल भोजन निषेधे विमिश्रेण महावृक्षवसिष्ठः ॥ ग्रहणं नु भवेदिंद्रोः प्रथमा दधिया ॥ शिव ॥
ताव मतग ॥ भुंजीत नास्तुर्वपश्चिमे ग्रहादधः रवेस्वा बुर्तद्वै ॥ दृष्ट्वा गरीथतः ॥ चतुर्थे ग्रहे रवे
याच्चे - - - ग्रहादध इति ॥ रात्रौ प्रथमासूवे ॥१५९॥

तच्चानेचाक्षुषं दर्शने भवतीति चेत् ॥ न दर्शनशब्देन शास्त्रज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ॥ तदा ह वक्ष्य
 गौतमः ॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यात्तस्मिन् न हनि पूर्वतः ॥ राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वत भोजने
 मिति ॥ एवं तर्हि परेद्युस्तदया सागपि शास्त्रविज्ञानं संभाव्य तदैव भोजनं प्रत्यज्येत ॥ तन्न
 तयोः पूर्वद्युस्तदयेभ्य बहुरेत् ॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनं ६ दूयेन तत्प्रसक्तेः ॥ यत्तु स्क
 दपुराणे ॥ यदा चंद्रग्रहस्तात निशीथापरतो भवेत् ॥ भोक्तव्यं तात पूर्वाह्णे नापराह्णे कथं वन ॥
 पूर्वनिशीथाद्ग्रहणं ॥ यदा चंद्रस्य वेगं वेदे भवेत् ॥ तदा दिवान् कर्त्तव्यं भोजनं शिशिराह्णेति ॥
 तदिदं यामत्र याभिप्रायं ॥ चंद्रग्रहं हेतुं यामान्त्रातिविशेषस्य वक्ष्यते गौतमेनाभिवा
 दः ॥ पापक्षयकामो ग्रहणादिनृमुपवसत् ॥ तदा ह दक्षः ॥ अयने विषुवे चैव चंद्रसूर्यग्र
 हे तथा ॥ अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ पुत्रीतु नोपवसेत् ॥ न तदा ह नार
 दः ॥ सर्वकामा मुपवासे च कृष्णे कादशि वासरे ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही
 ति ॥ ग्रहस्तास्तमये तु पुत्रि विणोप्युपवासमाह सरवः ॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति भो
 जननिषेधात् ॥ स्नाने कालप्रशस्तिमाह व्यासः ॥ त्रिदशः स्पर्शसमये तत्प्यंतिपि ॥ शिव ॥
 तरस्तथा ॥ मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु ॥ १६० ॥

राक्षसाः ॥ अतएतत्ते त्रयः कालाः श्रेष्ठमध्यमूकन्यसाः ॥ राहुस्पर्शकालः श्रेष्ठः मध्यकालो मध्य
 मः मोक्षकालः कन्यसः कनीयान् कनिष्ठ इत्यर्थः ॥ नाउच्यः षोडशपूर्वेण संक्रान्तेस्तत्परस्य च ॥ राहो
 स्तदर्शनं यावत् पुण्यकाल उदाहृत इति मत्स्यवचनेन ग्रहणकालस्य पुण्यत्वं प्रतीयते ॥ शर्वेदि
 नेन सत्यमुत्तममध्यमकनिष्ठित्वमुच्यत इति निरोधः ॥ ग्रहणं काले अस्नाने दोषः स्यात्त
 दाहवधुर्वसिष्ठः ॥ ग्रहणे संक्रमेवोपि न स्नात्वा यदि मानवः ॥ सप्तजन्मनि कुली स्यादुःखभागी
 वता य इति ॥ दोषो स्नाने स्नानदाने कुर्यादशौचवामपि ॥ स्नानात्कर्मविधिकारी स्यान्न गेय
 हणस्तुतके ॥ दोषो अस्नाने तस्मात् आशौचवानपि स्नानादानं कुर्यात् ॥ जन्ममरणानिमि
 ताशौचवानपि स्नानदानादिकं कुर्यात् ॥ तदुक्तं वसिष्ठस्मृतौ लिङ्गपुराणे च ॥ चंद्रसूर्यग्र
 हे स्नायान्मृतके स्तुतकेपि वा ॥ अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नाने मृत्युं न विंदति ॥ स्तुतके मृतके
 चैव न दोषो राहुदर्शने ॥ तावदेव भवेच्छुद्धिर्वा विमुक्तिर्नश्यत इति ॥ अत्र पूर्ववचनं स्नान
 परदानपरं श्रद्धापरं ॥ न नूत्तरवचनं स्यादेवं यदि स्मृत्यंतरवचनं ॥ दूयंतिदमेव स्वाभि

माध०
॥१६१॥

सुमे वअतो वैयथ्यादिपरिहारेत्तरवचनस्य दानायाधपरत्वं वाचरीयते ॥ ननु यथा पूर्वपक्षे
आभ्यः साहचर्यादि शृंगं हुतीति वदस्य याग परत्वं तथा चापि स्नान परं ॥ पूर्ववचनसाहच
र्यात्तदुत्तरवचनस्यापि स्नान परत्वमस्ति ॥ मैवं ॥ स्नान परत्वशुद्धिके कर्म कलके स्नाने विधे
यं ॥ शुद्धौ च प्रमाणाभावात्तै तद्विधानं पार्यते ॥ अथेदमेव वचनं शुद्धावपि प्रमाणमिति
चेत् ॥ न ॥ अर्थ ६६ यत्वे वाक्यभेदापत्तेः ॥ यथा ॥ यदाग्रे योष्ठा कपाल इति वहि शिष्टविधौ
न वाक्यभेददोष इति चेत् ॥ न ॥ गत्यंतरा संभवे मौर्वस्वीकारस्यापि युक्तत्वात् ॥ अस्म
रस्य हेतुमत्तसूतकग्रहणा निमित्ताशौचिनो दानाध्ययनादिकृतास्या पूर्ववचनोक्तस्नाना
यादितशुद्धिमतो धिक्तस्य दानादिविधीयत इति न वाक्यभेदो नापि गौरवं ॥ ननु दाना
दित्त अत्रोत्तरद्वारमित्यत्र विचरणादिविधि वदध्याहरिष्यामो दानादि ॥ ननु दानस्ये
वाध्याहारदतिकथं तं सवर्णसूतके पीत्या गिरस्वचने स्नास्य दानादिविहितमि ॥ शिव ॥
तितदेवाध्याहरिष्यामः अतः सूतके मत्तके राहुदरने दानायाध्यादौ कृतेपि दोषाभा ॥१६१॥

ग्रहणं चेदावर्तना मध्याह्ना सर्वभुजीत ॥ रात्रिपश्चिमयामे च चेत्तरा त्रिप्रथमायामा दुर्वा
रुभुंजीत ॥ अद्रश्चतुर्थे प्रहरे रविग्रहणे चेत्तरात्रे चतुर्थे प्रहरादधो भुंजीतेत्यर्थः ॥ निशीथो म
ध्यरात्रः ॥ रात्रिग्रहणे यात्रमयवधुधानमपेक्षितसूर्यग्रहे तु यामचतुष्टयमिति तास्यो
र्थः ॥ तथा च वृद्धगौतमः ॥ सूर्यग्रहे तु नाशनीया सूर्ये यामचतुष्टयं ॥ चंद्रग्रहे तु यामान्
त्रीनृबालवृद्धानुरैर्विनेति ॥ बालवृद्धानुरैर्विविषयमस्यः ॥ अपराहेन मध्याह्ने मध्या
हेन नुसंगवेदेत्यानपूर्वभुजिमाचरेदिति ॥ समर्थे स्थभोजने तु प्रायश्चित्तमुक्तं कात्या
यनेन ॥ चंद्रसूर्यग्रहे भुंक्ता प्राजापत्येन शुध्यति ॥ तस्मिन्नेवादिने भुक्ता त्रिरात्रे ले वशुध्य
तीति ॥ रात्रिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः ॥ ग्रस्तोदये विधौः पूर्वनाह भोजि
नमाचरेत् ॥ ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः ॥ ग्रस्तावेवास्तमानंतुरवीं दूपापुनो यदि त
योः परे द्युहदये स्नात्वाभ्यवहरेन्न र इति ॥ वृद्धाग्येपि ॥ संध्याकाले यद्दारादु ग्रसितेश
शिभास्ते सौ ॥ तदहर्नैव भुजीतरात्रावपि कदाचनेति ॥ विष्णुधर्ममित्रेपि ॥ अहोरात्रं न भुंजी
तीत चंद्रसूर्यग्रहोपदा ॥ मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तृयै स्नानं कृत्वा ततः परमिति ॥ ननु मेघोद्यं

श्रीमन्महागणाधिपतयेनमः॥ बागीशाद्याः सुमनसः सर्वा धीना मुपक्रमे॥ यं न त्वाकृत कल्याः
स्युस्त नमो मिगजाननं॥ १॥ सोऽहं प्राप्य व विवेकतीर्थं पदवीमाम्नायतीर्थं परं मज्जत सज्जन
संगं पुण्य तीर्थं निपुणः सदुत्ततीर्थं श्रयन्॥ लब्ध्वा माकं लयन् प्रभाव लहरी श्रीभारती
तीर्थं तोविद्या तीर्थं मुपाश्रयन् हृदि भजे कंठ म व्याहृतं॥ २॥ सत्यै कवत पालको द्विगुण
धीस्यथ च तुर्वे दिता पंथ स्कंध सहः धरुती षडन्य यदुः सखांग सर्वे सहः॥ अष्टव्य
तिकला धरो न व निधिः पुष्य दश प्रत्ययः स्मातोऽष्टाय धुरंधरो विजयते श्रीबुक्कण क्षमा
पतिः॥ ३॥ व्याख्या यमा धधवा चाये धिमान् नृपा राशिरानथ॥ तदनुष्ठान कालस्य
निर्णये वस्तु मुद्यतः॥ ४॥ व्यामूढाना मिहतनुभूतां जातु वीतीर्थं मेकं विद्या तीर्थं
प्रकृति विमलं सद्दिवा वेको दयानां॥ सर्वेषां तस्मै धूमसुखदै भारती तीर्थं माहस्त द्वा वा
मे विपुल मनसो निर्णये शक्तिरस्ति॥ ५॥ अथै नुक्रम्यते श्लोके निखिलो निर्लिनी वि
तः॥ तावतै वानुतिष्ठ सुनिः संदेहः प्रवर्तती॥ ६॥ ततो मामां सशित्त स्य समाधाना

कालमाधवा नुक्रमः

- १ उपोद्घातप्रकरणं १
- २ सेवसरप्रकरणं २५
- ३ प्रतिपद्यप्रकरणं ३८
- ४ द्वितीयादितिप्रकरणं ७०
- ५ नक्षत्रादिमिश्रप्रकरणं १५५

माध०
॥१६२॥

भावाकृत्यमिति वचनार्थः ॥ अंगिरसेपि ॥ सर्ववर्णाः सूतकेपि मृतके राहुदरीने स्नात्वा
श्राद्धं प्रकुर्वत ॥ दानं श्राद्धं विवर्जित इति ॥ ६१ ॥ ॥ इति ग्रहणानिर्णयः ॥ ॥ इति श्री
महाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीविरकुभूपालसंभाम्राज्यधुरंधर
स्य माधवात्मजेन माधवीयकालनिर्णयकृतौ पंचमप्रकरणं समाप्तं ॥ श्रीरुद्रमापणमस्तु ॥
शके १६६२ वर्षे प्रभवसेवसरमार्गशीर्षवादिदशमी भौमवासरे वित्रानक्षत्रे अतिगेतनाम
योगे गती करणे सायंकाले इदं पुस्तकं समाप्तं ॥ गोविंदमाधवमुकुंदहरे मुरारे शंभो शिवेश ॥ १० ॥
॥ श्री ॥ ॥ शिवाय नमः ॥ ॥ सोवाय नमः ॥ ॥ आलूरुजोयि शिगे विंदे न लिखितं ॥ ॥
॥ शिव ॥ ॥ हर ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ शिव ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ शिव ॥

॥१६२॥